

ALMA MATER EUROPAEA – INSTITUTUM STUDIORUM HUMANITATIS
FAKULTETA ZA PODIPLOMSKI HUMANISTIČNI ŠTUDIJ, LJUBLJANA

Luna Jurančič Šribar

Mentor: prof. dr. Rajko Muršič

Somentor: prof. dr. Marko Jaklič

BARVA DARU

OD TEORIJE K PRAKSI VZPOSTAVLJANJA EKONOMIJE
DARU ZNOTRAJ KAPITALIZMA

Doktorska disertacija

Ljubljana 2016

ZAHVALA ZA VSE DAROVE

mentorju, profesorju dr. Rajku Muršiču za nadvse temeljito usmerjanje in vse »mamine« popravke, kot jih je opisal sam,

somentorju profesorju dr. Marku Jakliču, s katerim sva prediskutirala osnove ekonomskega vedenja,

Renati Šribar za vse vejice, pike in podpičja, ki mi jih pomaga postavljati v mojih delih pa tudi nasploh v življenju in za to, da je vztrajno verjela v mojo disertacijo, ko sem jaz že mislila dezertirati,

Iztoku Jurančiču, ki mi je z lovljenjem rib v otroških dneh pokazal, kakšno svobodo nudi ekonomija preživetja, pa za vse marksistične in druge »težke« ekonomske debate ob kavi in cigareti,

Alenki Lamovšek, ki me je v skupnih študijskih letih povabila na »cesto« in mi s tem pomagala usmeriti velik del dela in življenja,

Matevžu Palu – Palčku in Gašperju Jurančiču za dosledno zasliševanje kdaj že, če sploh, bom končala,

Maruši Bertoncelj za pomoč pri doseganju umirjenih stanj zavesti,

Kraljem in kraljicam ulice, kjer je, naj se sliši še tako čudno ali pa tudi privilegirano, že veliko let moj drugi dom, in vsem podpornikom in podpornicam, ki so s svojimi darovi prispevali k obstoju naše skupnosti.

Posredovalnico smo gradili na podlagi vztrajnega sodelovanja, preskakovanja ovir, občasnega zaletavanja z glavo skozi zid, pa tudi ob mirni plovbi, po abecednem redu: Nataša Banfi, Brane Bitenc, Božena Blanuša, Jan Bukšek, Monika Cerar, Mare Ceglar, Aleš Čelikovič, Finka Čupič, Bojan Dekleva, Rok Glavan, Teja Gole, Darko Gostan, Mirjam Gostinčar, Iva Gruden, Tomi Gruden, Boštjan Ilnikar, Marko Kepa, Damjana Kolenc, Maja Kozar, Anica Kozjek, Jean Nikolič, O'Tone Prvi Kralj, Bojan Kuljanac, Roman Lasnik, Miran Možina, Irena Mrhar, Darko Pešl, Špela Pečar, Jaka Prijatelj, Lenčka Puh, Barbara Rakun, Špela Razpotnik, Jože Štefančič, Jana Valenčič, Aleš Verhovnik, Maja Vižintin, Vili Volaj, Tanja Vuzem, Nataša Zupančič, Anja Žnidaršič ...

In tole je tudi pravo mesto za posvetilo izmenjavi darov s sorodnimi skupnostmi, s katerimi se krepimo v povezovanju: Gostilna dela, Smetumet, 3MUHE, Cafe Čokl ...

Zahvaljevanje je vsekakor zelo zahtevna naloga, ki sem se je ustrašila bolj kot pisanja disertacije. Če sem slučajno koga ponesreči izpustila, ga/jo na tem mestu povabim, naj me na to dobrohotno opozori in bom zadevo vsekakor popravila na najboljši možni način.

Izjava o avtorstvu

Spodaj podpisana Luna Jurančič Šribar izjavljam, da je doktorska disertacija v celoti moje avtorsko delo in da so uporabljeni viri in literatura korektno navedeni.

Ljubljana, 29. 6. 2016

Luna Jurančič Šribar

*Things are going to slide,
Slide in all directions
Won't be nothing
Nothing you can measure
Anymore*

Stvari bodo polzele,
polzele v vse smeri.
Ničesar več ne bo,
ničesar več,
kar bi lahko meril.

Leonard Cohen, *The Future* (Prihodnost)

POVZETEK

KLJUČNE BESEDE

menjava, ekonomija daru, skupnost, brezdomni ljudje, rabljene dobrine

Delo, ki je pred vami, je nastalo na podlagi intenzivne enoletne avtoetnografske raziskave in spremljanja skupnosti, ki smo jo skupaj z brezdomnimi ljudmi začeli vzpostavljati leta 2010. Še zmeraj je delujoča in se razvija kot prva od tovrstnih posredovalnic rabljenih predmetov v Sloveniji. Poleg enoletnega spremljanja raziskava odseva tudi mojo lastno vključenost v obravnavano skupnost med letoma 2010 in 2016, v kateri sem imela različne vloge (raziskovalka, udeleženka v delavnem procesu, pobudnica). V skupnosti so spontano, kar sem začela ob študijskem spremljanju naše izkušnje reflektirati za nazaj, vznikali in se razvijali elementi, ki spominjajo na glavne paradigme ekonomije daru, kot so jo predstavljali antropološki klasiki, začenši z Marcel Maussom in Bronislawom Malinowskim. Moje delo je bilo prvenstveno usmerjeno v raziskovanje, na kakšen način je mogoče vzpostavljati mikroskupnosti, ki temeljijo na paradigmi daru znotraj dominantnega kapitalističnega sistema, kakšni pritiski in omejitve se pri tem pojavljajo in kako se lahko omenjene skupnosti polnomočijo za svoj avtonomen razvoj. Obravnavana skupnost se formalno umešča v polje socialne oziroma skupnostne ekonomije, ki je v Sloveniji v razvoju.

V prvem, teoretskem delu disertacije sem pripravila »teren« za analizo raziskovalnega spremljanja in soudeležbe v omenjeni skupnosti. Izhajala sem iz koncepta menjave kot temelja naših družbenoekonomskih sistemov, ki oblikuje medčloveške odnose in vpliva tudi na družbeno življenje stvari v določenem sistemu. Okoli samega koncepta menjave so se spletli različni miti tako s strani antropologije kot ekonomije. Prav tako je na mitih in fikciji utemeljen kapitalizem, ki se sicer s perspektive ekonomske vede še danes oziroma morda ravno zdaj še bolj intenzivno predstavljajo kot objektivna dejstva. Na znanost seveda vedno vpliva tudi vladajoča ideologija, kar je očitno tudi pri obravnavanih mitih, ki sem jih predstavila skozi delo. Na podlagi etnografskih podatkov se tako zlahka ovzrže osnovni mit o razvoju menjave, na katerem temelji kapitalistični sistem. Ni šel, kot predstavlja ekonomska veda, od preprostih oblik menjave, kot je naturalna ekonomija, do bolj kompleksnih, monetarne menjave in kasneje do kredita. Že najstarejši pravni in ekonomski sistem naj bi bil kompleksen sistem totalnih uslug, na podlagi katerega se je razvila ekonomija daru. Zavrnitev temeljnega ekonomskega mita o razvoju menjave izpostavi dejstvo, da sodobni družbenoekonomski sistem izvira v kompleksnih ureditvah ekonomije daru in se v njem še vedno kažejo elementi teh oblik menjave.

Antropologija je sprva sistem menjave daru obravnavala v strogi ločenosti od kapitalističnega sistema menjave. Počasi pa se je ta ločnica začela mehčati, posamezni elementi obeh družbenoekonomskih sistemov so se začeli obravnavati ne več kot statična dejstva ali njune naravne lastnosti temveč kot spreminjajoči se procesi. To je odprlo možnosti za drugačne primerjave sistemov, ki ne temeljijo več na črno-beli odslikavi. Pri tem ne gre za brisanje ločnic med delovanjem obeh družbenoekonomskih sistemov, saj te seveda obstajajo, temveč za to, da ne iščemo »naravnih« značilnosti menjave in njenih elementov, ampak skušamo slediti njenim spreminjajočim se potezam, ki vplivajo na družbeno realnost tako ljudi kot stvari. Na ta način je mogoče tudi ugotavljati, kar počnem v drugem delu disertacije, katere so tiste poteze, ki utrjujejo delovanje ekonomije daru znotraj kapitalizma in katere so tiste, ki jo šibijo.

Predmet avtoetnografske raziskave je skupnost, ki smo jo vzpostavljali skupaj z marginaliziranimi ljudmi in z uporabo rabljenih dobrin znotraj nevladnega sektorja. Za obravnavano skupnost in njej sorodne je sicer mogoče reči, da razvijajo svoj mikrosistem

menjave, vendar je jasno, da ne delujejo neodvisno od dominantnega ekonomskega sistema ali mimo njega, ampak se soočajo z vplivi tako na notranje delovanje kot tudi na njihovo povezovanje s širšo skupnostjo. Na splošni ravni sem raziskovala, kateri so tisti socialni, ekonomski, organizacijski in drugi dejavniki, ki omogočajo, da se lahko odrinjeni ljudje z uporabo virov, ki jih dominantni ekonomski sistem zametuje, povežejo in deloma celo zoperstavijo prevladujoči družbenoekonomski strukturi. Zanimalo me je, na kakšen način se v mikrosistemu menjave, ki smo ga vzpostavljali, oblikujejo in medsebojno sovplivajo posamezni elementi menjave, kako se oblikuje identiteta vključenih, na kakšne načine se njihova moč utrjuje in nasprotno, kaj prispeva k utrjevanju njihove vloge brezdomnih ljudi. Pokazalo se je, da imajo rabljene dobrine lahko veliko moč družbenega vključevanja in so lahko dober povezovalac tako pri grajenju odnosov znotraj skupnosti kot tudi pri grajenju odnosov z dominantno kulturo. Pri oblikovanju identitete vključenih in zavzemanju drugačne družbene vloge so se pojavljali notranji skupinski pritiski (nezaupljivost, težave pri spreminjanju dotedanjega načina življenja, komunikacijski problemi ...) pa tudi pritiski dominantne kulture (pričakovanja sofinancerjev projekta, odnos medijev in širše javnosti, sistemske omejitve). Pri obravnavi družbenega življenja stvari sem se osredotočila na tržno menjavo znotraj celotnega sistema obravnavane skupnosti in na to, kako se ta oblika menjave razlikuje od tržne menjave znotraj kapitalizma. Posvetila sem se samemu procesu vrednotenja stvari za namene menjave, proučevala, kaj vse vpliva nanj, kakšne so menjalne sfere, ki se oblikujejo znotraj skupnosti, kako se oblikuje identiteta podarjenih stvari skozi proces menjave. Pri samem procesu vrednotenja gre za preplet organizacijskih, individualnih, kulturnih dejavnikov, ki se odražajo na navidezno preprostem numeričnem določanju cen. Dejavnost posredovalnice oblikuje tudi določen potek družbenega življenja stvari. Iz faze daru prestopijo v blagovno fazo, to pa je obenem tudi faza, ki omogoča vzpostavljanje nadaljnjih odnosov menjave s širšo skupnostjo.

V zadnjem delu disertacije sem se osredotočila še na širše družbene vidike, ki omejujejo avtonomen razvoj obravnavane skupnosti. Predstavila sem naše izkušnje pri povezovanju s predstavniki, predstavnicami medijev in njihov odnos do brezdomstva ter opisala, kako smo naše delo predstavljali v javnosti. Ugotovila sem, da je način predstavitve našega dela in na splošno tematike brezdomstva zelo pomemben, saj tu še vedno prevladujejo stereotipna prepričanja. Krepitev pozitivne vloge brezdomnih ljudi kot glavnih ustvarjalcev skupnosti je poleg drugačnega odnosa javnosti posledično vplivala tudi na njihovo lastno samopodobo. Pri tem je bil ključen človekov prestop iz pasivne vloge žrtve v aktivno vlogo ustvarjalca, ki deluje tako v svoje dobro kot v dobro širše skupnosti. Nadalje sem osvetlila odnos do brezdomnih ljudi s strani predstavnikov državnih in drugih institucij s področja socialnega varstva. Tudi tu smo se soočali s še vedno močno zakoreninjenimi predsodki o brezdomnih ljudeh in to pri osebah na položajih, kjer naj bi nudili pomoč in spodbudo. S strani predstavnikov in predstavnic državnih institucij je bilo tako zaznati moralistični diskurz, pripisovanje krivde za lasten položaj, nezaupanje v sposobnosti brezdomnih ljudi, nezaupanje v uspeh projekta s to »ciljno« populacijo. V prvem letu oblikovanja skupnosti in tudi kasneje smo se intenzivno soočali še z ekonomskimi sistemskimi omejitvami, kar se je kazalo predvsem v nerazumevanju človekove življenjske situacije, ko se je le-ta trudil izboljšati svoj socialni položaj, in v togosti ter težko premakljivem birokratskem aparatu tako institucij države kot nekaterih ekonomsko-finančnih institucij (npr. bank). V zaključku sem prikazala, kateri so glavni dejavniki, ki pripomorejo k polnomočenju skupnosti v okviru ekonomije daru ter k doseganju večje avtonomije. Pri tem sem izpostavila dejstvo, da je potrebno začeti misliti izven okvirov, ki jih vzpostavlja najbolj vidno trenje pri delovanju teh skupnosti – »denar« proti »poslanstvu«. Treba je stopiti korak vstran in spet bolj pogumno tematizirati – ne le tematizirati, tudi prikazati dejstvo, da naše golo preživetje pa tudi vse druge ustvarjalne

ravni človekovega delovanja ne bi smeli biti odvisni samo od denarja; tržni odnosi pa bi morali ob tem predstavljati le en manjši del celotnega sistema menjave.

SUMMARY

KEY-WORDS

exchange, gift economy, community, homeless people, used goods

The work, which is in front of you, has been based on the intensive one-year auto-ethnographic research and observation of the community, which we, together with homeless people started to build in 2010. It is still functioning and developing as the first example of such a thrift store in Slovenia. In addition to the one-year participant observation research results the dissertation thesis also reflects several years of my involvement in the community which has been going on from 2010 to 2016; in there I have had different roles (as a researcher, a participant in the working process, an initiator). In the community there was a spontaneous initiation and development – as I have reflected back when beginning to monitor our experiences – of elements that are reminiscent of the main paradigms of gift economies according to representations of anthropological classics, starting with Marcel Mauss and Bronislaw Malinowski. My work has been primarily focused on the exploration, how it is possible to establish a micro-based paradigm of gift exchange within the domineering capitalist system, what kind of pressures and constraints are arising there, and how can such communities empowered themselves for their autonomous development. The present community is formally situated within the field of social economy, which is lately developing in Slovenia.

In the first, theoretical part of the thesis I prepared a "terrain" for the analysis of the observation and participation in the community. I have proceeded from the concept of exchange as a foundation of our socio-economic systems that create social relationships and affect the social life of things. About the very concept of exchange various myths were interwoven by both anthropology and economics. There are also myths and fictions in the very foundation of the capitalistic system which have been posed as objective facts by contemporary economics, or are perhaps even more intensely positioned as such at the present moment. The course of science is always affected by the ruling ideology, which is also evident in the present myths that I have presented throughout the work. Based on ethnographic data, the fundamental myth on the development of exchange can easily be refuted. The evolution of exchange didn't occur as represented by the economic science, the development from simple forms of natural exchange to more complex, monetary exchange and later to credit. The oldest legal and economic system was already a complex system of total resource amenities on the basis of which the economies of the gift were established. Rejection of this fundamental economic myth highlights the fact that the contemporary socio-economic system originates in the complex organization of the gift economy, and it still shows elements of this form of exchange. Initially anthropology dealt with the system of gift exchange in strict separation from the capitalist system of exchange. Slowly, however, this distinction began to soften, and in considerations individual elements of the two socio-economic systems have been launched, redeemed of their status of static facts or natural properties of the two systems, but actually as changing processes. This has opened up opportunities for diverse comparisons of the systems that are no longer based on the black-and-white depiction. This is not to erase dividing lines between the functioning of both socio-economic systems, as these are of course existent. What is avoided is the inquiry into "natural" characteristics of the goods and its elements, instead we try to follow their changing

features, which effect and shape the social reality of people and things. In this way it is possible to determine, which are the features that strengthen the functioning of the gift economy within capitalism – and which ones weaken it. That is what I have carried out in the second part of the thesis.

The subject of the auto-ethnographic research is the community that we have been establishing with marginalized people, and with the use of second-hand goods within the non-governmental sector. For the present community and the related ones it is possible to say that they develop their own micro-systems of exchange, but it is clear that they do not operate independently of the dominant economic system or beyond it. They are confronted with the impact on both levels, the internal functioning as well as the integration with the local and the wider community. Relating to the big picture I have researched the social, economic, organizational and other factors, that make it possible for the marginalized people to connect and sometimes even counter the prevailing socio-economic structure and relations of exchange by usage of the resources, casted off in the framework of the dominant economic system. I have made the inquiry into the micro-system exchange to understand how individual elements of exchange are construed and mutually interact, how the identity of those involved is established, in what ways their power strengthens, and vice versa, what contributes to consolidating their role of homeless people. It has been shown that second-hand goods can generate great strength in social integration and can build and facilitate relationships within the community as well as within the dominant culture. In co-creating the identity of the involved persons and promoting different social roles there occurred common pressures in the internal group (scepticism, difficulties in changing the used lifestyle, communication problems ...) as well as the pressures of the dominant culture (the expectations of co-financiers of the project, the attitude of the media and the general public, systemic limitations). When considering the social life of things I focused particularly on the market exchange within the whole system of the present community and how this form of exchange differs from the market trade within capitalism. I dedicated myself to the very process of evaluation proceedings for the purposes of trade, I looked at what affect it, what are the exchange spheres, which are formed within the community, how to establish the identity of the goods donated through the process of exchange. In the process of the evaluating commodities for the market there is a combination of organizational, individual, cultural factors, which are reflected in the seemingly simple numerical setting prices. The thrift store and its activities determinate a specific course of social life of goods. From the stage of the gift they cross in the stage of commodity, and this is also the phase that allows the creation of further exchange relations with the wider community.

In the last part of the thesis I have focused on the broader social aspects, restricting the autonomous development of the present community. I have presented our experience in liaising with representatives of the media and their attitude towards homelessness, and I have described how we represented our work in the public. I have found that the way of presenting our work and in general the topic of homelessness is very important, because stereotypical beliefs are still domineeringly reproduced by representatives of the media. Reinforcement of the positive role of homeless people as the main creators of the community, in addition to differentiated public attitudes consequently stimulates their own self-esteem. The key factor is the transition from the passive role of the victim to the active role of the creator, who works for his/her own good and the good of the wider community. Furthermore, I have shed light on attitudes toward homeless people by the representatives of the government and other institutions in the field of social security. Here, too, we are still faced with strongly rooted prejudices about homeless people, sustained by persons in positions where they are supposed to provide assistance and encouragement. By the representatives of the state institutions we have perceived moralistic discourse, attributing the blame for their own situation to homeless,

lacking the confidence in the ability of the "target" population to succeed with the project. In the first year of constituting the community and beyond, we have often faced further economic system constraints, which were reflected mainly in misunderstanding of human life situations, when one is trying to improve one's own social position, along with the rigidity and hardly movable bureaucratic apparatus of the state institutions and some economic-financial institutions (e.g. banks). In the conclusion I have presented the main factors that can contribute to empowerment of the community with elements of the gift economy, and to the achievement of greater autonomy at the level of the whole community and the people involved. I pointed out that it is necessary to start thinking outside the framework based on the most visible contradiction which this communities face "money" versus "mission". It is necessary to get a step away and again more boldly thematize – not only thematize, but also reflect the fact that our mere survival as well as any other creative engagement should not depend only on the money; market relations should represent only a minor part of the total exchange.

KAZALO

1.	
UVOD.....	13
I.	
2. MENJAVA KOT TEMELJ DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA.....	18
2.1. Opredelitev koncepta menjave.....	18
2.2. Mit o razvoju menjave.....	20
2.3. Menjava daru proti blagovni menjavi.....	21
2.4. Zgodovinska perspektiva: substantivizem nasproti formalizmu.....	23
3. EKONOMIJA DARU IN TRŽNA EKONOMIJA.....	27
3.1. Ekonomija daru.....	30
3.1.1. Antropološki temelji.....	30
3.1.2. Kompleksnost ekonomije daru.....	30
3.1.3. Paradoksalna narava daru.....	32
3.1.4. Med menjavo daru in blagovno menjavo.....	34
3.2. Tržna ekonomija.....	36
3.2.1. Temelji tržne ekonomije.....	36
3.2.2. Zgodovinski pogled na razvoj tržne ekonomije.....	39
3.3. Teoretski vidiki razvoja tržnega sistema.....	42
3.3.1. Klasična ekonomija.....	42
3.3.2. Neoklasična ekonomija in teorija racionalne izbire.....	43
4. RECIPROČNOST IN SILE ENJAVE.....	46
4.1. Sile menjave v ekonomiji daru.....	46
4.2. Sile menjave v tržni ekonomiji.....	53
4.3. Družbeno življenje ljudi in stvari ter pomen lastnine v ekonomiji daru.....	57
4.4. Družbeno življenje ljudi in stvari v tržni ekonomiji.....	62
4.5. Razširitev pojmovanja laga.....	65
4.6. Vrednotenje stvari za namen menjave.....	67
4.7. Poblagoavljenje ljudi in poblagovljenje stvari.....	69

5. NAČINI PRIMERJAVE MED EKONOMIJO DARU IN TRŽNO EKONOMIJO.....	76
5.1. Izhodišče raziskovanja ekonomije daru znotraj kapitalizma.....	82
5.2. Vpetost ekonomije v druga področja družbenega življenja.....	84
5.3. Mikroskupnost na podlagi paradigme daru.....	85
II.	
6. OBRAVNAVA REVŠČINE IN DRUŽBENE IZKLJUČENOSTI.....	88
6.1. Družbena vključenost v povezavi z družbeno naravo dobrin.....	92
6.2. Področje nevladnega delovanja.....	95
6.3. Zgodovinska perspektiva brezdomstva.....	96
6.4. Umestitev pojava brezdomstva.....	98
7. RAZVIJANJE OBLIK SKUPNOSTNEGA DELOVANJA Z LJUDMI, KI DOŽIVLJAJO BREZDOMSTVO.....	102
7.1. Soočanje s pojavom brezdomstva v Sloveniji: delovanja Društva za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice.....	102
8. RAZISKOVALNI PRISTOP.....	107
8.1. Metodologija raziskovanja.....	110
9. OD STVARI DO LJUDI: VZPOSTAVLJANJE SKUPNOSTI Z UPORABO ZAVRŽENIH VIROV.....	112
9.1. Posredovalnica rabljenih predmetov – opis dejavnosti.....	112
9.2. Notranje delovanje skupnosti posredovalnice.....	114
9.2.1. Doživljanja vključenih.....	119
9.3. Delovanje skupnosti posredovalnice navzven.....	129
9.3.1. Potenciali povezovanja in pomen lokalne skupnosti.....	130
10. MEHANIZMI MENJAVE V POSREDOVALNICI.....	139
10.1. Preseganje koncepta dobrodelnosti.....	139
10.2. Razmerja tržne menjave v okviru posredovalnice.....	143
10.2.1. Identiteta akterjev.....	146
10.2.2. Zunanji podporniki, podpornice skupnosti.....	147
10.2.3. Identiteta vključenih.....	149
10.2.3.1. Vzpostavljanje identitete vključenih skozi delovni proces v skupnosti.....	151
10.2.3.2. Opis delovnega procesa.....	157

10.3. Odnos do stvari znotraj sistema menjave v posredovalnici.....	161
10.3.1. Vrednotenje stvari znotraj sistema menjave v posredovalnici.....	164
10.3.2. Turnirji vrednosti.....	170
11. ZOPERSTAVLJANJE SILNICAM STRUKTUR KAPITALISTIČNEGA SISTEMA S PRESEGANJEM DRUŽBENE VLOGE BREZDOMNIH LJUDI.....	176
11.1. Predstavljanje delovanja skupnosti posredovalnice in tematike brezdomstva v javnosti.....	176
11.2. Soočanje z odnosom do brezdomstva s strani državnih in drugih institucij s področja socialnega varstva.....	181
11.3. Soočanje z ekonomskimi sistemskimi omejitvami.....	183
12. SKLEP: MED PREŽIVETJEM IN DRUŽBENIMI SPREMEMBAMI.....	186
13. SEZNAM LITERATURE IN VIROV.....	197

1. UVOD

Pričujoča disertacija je razdeljena na dva dela. V prvem delu predstavljam teoretsko osnovo, ki je podlaga mojega raziskovalnega dela med eno izmed družbeno najbolj izključenih skupin ljudi, med brezdomnimi. V drugem delu predstavljam avtoetnografsko raziskavo, ki je nastala v enoletnem obdobju spremljanja in sodelovanja pri vzpostavljanju mikroskupnosti med družbeno marginaliziranimi ljudmi z uporabo zavrženih, rabljenih stvari.

Prvi del je namenjen predstavljanju in analiziranju dveh ekonomskih sistemov – dveh sistemov menjave: ekonomije daru in tržne ekonomije. Pri tem delovanje ekonomije daru poznam le iz klasičnih antropoloških del, izkustveno pa sem seznanjena z različnimi oblikami menjave daru, ki potekajo znotraj našega ekonomskega sistema. Delovanje sistema tržne ekonomije pa doživljam na vsakodnevni ravni. Moja hipoteza je, da je znotraj kapitalistične ekonomije mogoče vzpostavljati skupnosti, ki temeljijo na paradigmi daru. Gre za skupnosti, ki delujejo po drugačnih načelih, kot jih vsiljuje kapitalizem, in so se sposobne pritiskom dominantnega ekonomskega sistema tudi zoperstavljati. Namen mojega dela ni ponuditi enoznačnega odgovora, saj so tovrstne skupnosti živ organizem v konstantnem spreminjanju, včasih bolj, včasih manj avtonomne in odporne na zunanje ter notranje pritiske dominantnega ekonomskega sistema. V pričujočem delu sem si na primeru ene izmed skupnosti zastavila cilj raziskati, kakšne so možnosti vzpostavljanja tovrstnih oblik sodelovanja, kakšni pritiski se ob tem pojavljajo in kako se jim je mogoče zoperstavljati. V prvem delu disertacije predstavljam teoretske okvire obeh sistemov menjave. Najprej opredelim sam koncept menjave ter razdelam mit razvoja menjave, ki ga je vzpostavila ekonomska stroka in je še vedno prisoten v naših razmišljanjih o menjavi, čeprav se ga antropologija že dolgo časa trudi ovreči. V nadaljevanju obravnavam temeljne značilnosti menjave daru in blagovne menjave in pogled različnih avtorjev, avtoric na možnosti soobstoja obeh oblik menjave znotraj enega sistema. V okviru zgodovinske perspektive predstavljam diskusijo, ki se je razvila okoli uporabe ekonomske paradigme za raziskovanje netržnih družb s strani ekonomske antropologije.

V naslednjem razdelku se bolj podrobno posvetim predstavljanju temeljnih značilnosti ekonomije daru in tržne ekonomije. Z upoštevanjem ključnih antropoloških del o sistemu menjave daru različnih avtorjev in avtoric (Marcel Mauss, Bronislaw Malinowski, Marilyn

Strathern, Maurice Godelier, Mary Douglas, Chris A. Gregory, Annette Weiner ...) predstavljam temeljne poteze sistema menjave daru ter tudi razpravo o paradoksalni naravi

daru, v kateri odseva predvsem zahodni pogled na koncept daru. Temelje tržne ekonomije predstavim s pomočjo zgodovinskega pogleda na razvoj ekonomije, pri čemer poleg upoštevanja glavnih oblikovalcev klasične ekonomske misli (Adam Smith, Thomas Malthus, John S. Mill, John Lock), iščem temeljne mitov in filozofije, ki so podlaga za sodobno ekonomsko mišljenje v umetniških stvaritvah naših prednikov in prednic (epih, pesmih, pripovedkah). Z omenjenim prikazujem, da je »racionalnost« sodobne zahodne ekonomske misli mogoče postaviti pod vprašaj in da je ekonomija veliko širša veda o človekovem vedenju in udejstvovanju, kot jo dojemamo danes. Skozi prikaz razvoja klasične, neoklasične ekonomije in teorije racionalne izbire prikazujem, kako je prišlo do oženja polja ekonomije in s tem tudi pogleda na človekovo ekonomsko udejstvovanje in kako se je razvila danes dominantna neoliberalna usmerjenost, ki vpliva na strukturo družbenih odnosov.

Razlike med delovanjem ekonomije daru in tržne ekonomije prikazujem v razdelku o recipročnosti in silah menjave. Zanima me, kateri so glavni dejavniki, ki spodbujajo kroženje stvari v različnih sistemih menjave in na kakšen način sam sistem menjave v določeni družbi vpliva na vsakodnevna razmerja med ljudmi. Prikazujem, na kaj se opira konstrukt družbene resničnosti kapitalističnih ekonomij in ekonomij daru, v skladu s katerim se oblikuje tudi določen pogled na človeka, njegovo delovanje znotraj skupnosti in njegov odnos do stvari. Izpostavljam, kakšno je družbeno življenje stvari in ljudi znotraj ekonomije daru ter znotraj kapitalističnih ekonomij in analiziram, kakšne možnosti primerjalnega prostora se odpirajo med tema dvema sistemoma menjave. Skozi delo prikazujem, kako v različnih družbenih ureditvah sobiva več različnih oblik medčloveške menjave, res pa je, da lahko ena oblika prevladuje nad drugimi, kot je to značilno za kapitalistično ekonomijo z dominacijo tržnih razmerij. Dominantnost trga se kaže na način, da se večji del medčloveških razmerij spreminja v blago (na primer skrb za varnost, zdravstvena oskrba, šolstvo ...). Primeri sistema menjavanja darov, ki jih je zabeležila antropologija, postavljajo pod vprašaj idejo, da mora biti celotna ekonomija organizirana skozi trg z denarno menjavo. Na podlagi opisanega izpostavljam izhodišča za raziskovanje sistema menjave daru znotraj kapitalističnega sistema menjave ter s tem prehajam na drugi del disertacije, ki se nanaša na obravnavo primera razvoja mikroskupnosti, ki temelji na paradigmi daru znotraj dominantnega ekonomskega sistema. Glede na to, da gre za vzpostavljjanje skupnosti z najbolj odrinjeno skupino prebivalstva – brezdomnimi ljudmi – je del

disertacije namenjen obravnavi revščine in oblikam izključevanja v kapitalistični ekonomiji. Prikazujem, kakšen je odnos do revščine in do revnih ljudi v tržni ekonomiji. Svoje praktično delo umestim na področje nevladnega delovanja.

V nadaljevanju predstavim pogled na brezdomstvo v zahodni družbi in posebej v Sloveniji. V kontekstu soočanja s pojavom brezdomstva opišem delovanje Društva za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice kot ene izmed nevladnih organizacij, ki razvija inovativne pristope dela na obravnavanem področju. Moje desetletno sodelovanje v društvu pa je tudi podlaga za pričujoče delo in moj raziskovalni pristop. Poleg tega, da raziskujem znotraj lastne, »domače« kulture, je moj pristop avtoetnografski, saj uporabljam svoje dejansko življenje in delovanje kot vir etnografske izkušnje. Poleg večletnega delovanja znotraj društva, ki je seveda vplivalo na moj način razmišljanja, je podlaga za pričujoče delo intenzivno raziskovalno delo in zbiranje podatkov v obdobju prvega leta vzpostavljanja skupnosti posredovalnice. Bila sem v vlogi raziskovalke in sodelavke pri projektu, pisala sem terenski dnevnik, kamor sem beležila sam proces dela kot tudi doživljanja vseh vključenih na skupinskem in individualnem nivoju. Beležila sem občutke, ki so jih z menoj podelili udeleženi, občasno tudi svoje lastne, in tudi dognanja, do katerih sem prišla z metodo opazovanja z neposredno udeležbo. Celotno obdobje raziskovanja sem ves čas imela pri sebi beležko, da sem lahko že sproti zapisovala pomembne informacije med samim delovnim procesom, ob večerih pa sem navadno v dnevnik zapisovala še refleksije ter vprašanja, ki so se mi odpirala ob našem delovanju. Poleg terenskega dnevnika sem pri raziskavi uporabljala tudi sekundarne vire: dnevnik posredovalnice, zapisnike sestankov, e-poštno korespondenco ... Skozi obravnavo primera vzpostavljanja skupnosti z brezdomnimi ljudmi prikazujem, kateri so vidiki »upora« proti dominantnim tržnim vzorcem menjave in katere so šibke in močne strani vzpostavljanja tovrstnih skupnosti. Trdim, da je preseganje prevladujočih tržnih oblik menjave v sedanjem gospodarskem sistemu možno, in sicer s povezovanjem različnih družbenih skupin, skupaj z najbolj odrinjenimi deli prebivalstva ter z vključitvijo določenih elementov ekonomije daru. V okviru obravnave primera vzpostavljanja skupnosti posredovalnice rabljenih predmetov raziskujem, kako skupnost deluje navzven in vzpostavlja sistem menjave s širšo družbo. Skupnost posredovalnice se do določene mere povezuje z dominantno kulturo, po drugi strani pa oblikuje svoja načela delovanja, ki pomenijo prevrednotenje dominantnih vzorcev. Razpravljam, na kakšen način se vzpostavljajo razmerja menjave z zunanjimi podporniki in podpornicami projekta tako na individualni kot skupinski ravni ter kako se posredovalnica umešča v lokalno okolje. Raziskujem pa tudi, kako se skupnost gradi navznoter in prikazujem, na kakšen način se v okviru posredovalnice vzpostavlja varen

prostor za odrinjene skupine ljudi, v katerem lahko na enakovredni ravni razvijajo odnose z ljudmi tudi zunaj brezdomske socialne mreže in krepijo strategije za komunikacijo s prevladujočo kulturo. Pri obravnavi notranjega delovanja posredovalnice prikazujem, kakšna so bila doživljanja udeležencev in udeleženk, kako so se vzpostavljala medsebojna razmerja, njihova skupinska dinamika.

Naslednji del naloge je namenjen raziskovanju mehanizmov menjave v skupnosti posredovalnice. Izpostavljam mehanizme, ki spodbujajo ljudi, da se udeležujejo v sistemu menjave. Razlagam, kako skozi projekt delujemo na preseganju koncepta dobrodelnosti, ki predstavlja tradicionalen način dela z marginaliziranimi skupinami ljudi in kako se na ta način vzpostavljajo enakovredne oblike menjave s širšo družbo. Del razmerij menjave v posredovalnici je tudi tržna menjava, ki skupaj z drugimi oblikami menjave vzpostavlja celotno ekonomijo skupnosti. Tržna menjava v okviru posredovalnice se razlikuje od tržne menjave klasične ekonomije, pri tem pa se vzpostavljajo določene oblike medčloveških razmerij. Tržno razmerje menjave analiziram na podlagi ločenih elementov menjave: tip dobrin, narava transakcije, identitete akterjev, akterk, ki medsebojno vplivajo drug na drugega. Udeleženi zavzemajo različne vloge, prihaja pa tudi do preoblikovanja identitete vključenih, ki se utrjuje na podlagi samega dela v posredovalnici in tudi v povezavi z odnosom širše javnosti. Pomemben vidik, skozi katerega spoznavamo način delovanja različnih sistemov menjave je, na kakšen način se konstituirajo ljudje in stvari. Med temi načini je znotraj posameznih sistemov mogoče potegniti analogije. Analiziram, na kakšen način se konstituirajo ljudje in stvari v kapitalističnem sistemu menjave in na kakšen način v sistemu menjave daru v okviru posredovalnice. Pomembna raven delovanja posredovalnice je priprava stvari za moment tržne menjave – njihovo vrednotenje. Prikazujem, kaj vse vpliva na navidezno preprosto numerično določanje cen stvarim, kako na to vplivajo širši kontekst dejavnosti in razmerja med ljudmi in stvarmi. Sama praksa in kontekst, skozi katerega se v sistemu menjave posredovalnice vzpostavlja menjalna vrednost, gledano iz različnih vidikov, predstavlja prevrednotenje dominantnih praks kapitalističnega sistema. Za prodajo rabljenih stvari se razvijajo ločene sfere menjave s svojo moralo, drugimi načini vrednotenja in hierarhijami vrednosti.

V zadnjem delu disertacije se osredotočam na vprašanje, ali je mogoče z vzpostavljanjem tovrstne skupnosti preseči družbeno vlogo brezdomnih ljudi, pri čemer obravnavam dejavnike dominantnega družbenega sistema, s katerimi smo se pri tem soočali: odnos medijev, odnos državnih in drugih institucij s področja socialnega varstva, ekonomske systemske omejitve. V

sklepu so strnjena razmišljanja in dognanja o tem, kakšne možnosti se odpirajo v simbolnem prostoru, znotraj katerega deluje in ga sooblikuje obravnavana skupnost. Gre za prostor, v katerem se usklajujejo napetosti med preživetjem in družbenimi spremembami, katerih del je morda tudi ponovno obujanje paradigme daru znotraj našega družbeno ekonomskega sistema.

2. MENJAVA KOT TEMELJ DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA

2.1. Opredelitev koncepta menjave

»Sistem menjave zveni kot nekaj iz priročnika v škatli za orodje v avtu. Na kocki pa so največje človeške strasti, sama narava osebnosti in čudne intimnosti, ki jih dajanje ustvarja med stvarmi in osebami.« (Taussig 1993: 92)

Menjava je eden ključnih vidikov človekovega življenja. Sodi v bistvo medčloveških odnosov in tako na mikro kot makro ravni ustvarja »resničnost« družbenega sistema, v katerem živimo. Osnovni pomen besede je sicer preprost: »Menjati: dati komu kaj za kaj drugega« (SSKJ 2008: 1158), vendar so oblike menjave in razmerij, ki pri tem nastajajo, podlaga za raznolike kompleksne družbeno-ekonomske sisteme. V svojem delu obravnavam sistem kapitalističnih ekonomij in ekonomij daru. Zanima me, kako se v vsakodnevnih transakcijah gradijo razmerja med ljudmi, med ljudmi in objekti, kar je podlaga za širše delovanje družbeno-ekonomskega sistema. Občutek, ki ga ljudem vzbuja sodobna tržna družba, je, če malo predrugačimo Maussovo ubeseditev ekonomije daru za opis kapitalističnega sistema menjave: celotno družbeno življenje je prežeto s konstantnim »daj« (denar) in »vzemi« (stvar, storitev). Zdi se, kakor da tržna menjava predstavlja temelj družbenega življenja in obvladuje vsa področja medčloveških odnosov. Antropologija in ekonomija seveda zastopata različen pristop in dojemanje ekonomskega življenja, obe vedi pa postavljata menjavo za temelj medčloveških odnosov. Sam koncept menjave pa je bil v različnih obdobjih zlorabljen tako s strani ekonomske kot antropološke vede. Mauss je morda iz »očaranosti« nad sistemi menjave melanezijskih in tihomorskih družb nehote napeljal akademsko razpravo v smeri predstave, da je menjava celota družbenega življenja. Na tovrstno posploševanje je v svojem delu *Uganka daru* (2006 [1996]) opozarjal Godelier, ki je izpostavil, da »ne more biti nobene družbe, ne more biti nobene identitete, ki bi trajala skozi čas in bila temelj tako posameznikom kot skupinam, ki sestavljajo družbo, če ne bi obstajale trdne točke, realnosti, ki se (začasno, a trajno) odtegujejo menjavam darov ali trgovskim menjavam« (2006: 16). Ko je Mauss zunaj polja svoje analize pustil svete predmete, je nehote ustvaril napačno predstavo, da je menjava celota družbenega življenja. Tako je odprl pot Lévi-Straussu, ki je stvari še poenostavil v slovitem obrazcu, s katerim je družbo zvedel na tri menjave, menjave žensk, dobrin in besed. V resnici pa menjave ne morejo v celoti zasesti delovanja neke družbe, ne zadostujejo kot razlaga za celoto družbenega. Poleg »stvari«, dobrin, uslug, oseb, ki jih ljudje menjajo, je še vse tisto, česar ne dajejo in ne prodajajo in kar je

prav tako predmet specifičnih institucij in praks, ki so nepogrešljiv sestavni del družbe kot totalitete in prav tako prispevajo k razumevanju delovanja družbe kot celote (povzeto po Godelier 2006: 89, 90). Koncept menjave je bil zlorabljen, kot prikazujem v nadaljevanju poglavja, tudi v ekonomiji, ki je mit o razvoju menjave uporabila za utemeljevanje same ekonomske vede in sodobnih neoliberalnih ekonomskih odnosov. Kot je izpostavljeno uvodoma, v svojem delu obravnavam sistem kapitalističnih ekonomij in ekonomij daru ter pripadajoča razmerja, ki so temelj za širše delovanje družbeno-ekonomskega sistema. Družbeni sistem je v tej luči deloma seštevek razmerij menjave tako med posamezniki, posameznicami kot skupinami, čeprav se kot celota oblikuje še bolj kompleksno, o čemer govori tudi teorija kompleksnosti: »Filozofski temelj teorije kompleksnosti je koncept pojava, v katerem sistem lahko preseže svoje komponente, tako da je celota večja od seštevka njegovih delov« (Stewart po Mosko 2005: 35). To je bilo gradivo za socialne antropologe in druge raziskovalce, raziskovalke sistemov interaktivnega obnašanja za več obdobj. Durkheim je govoril o »kolektivni zavesti«, »socialnem dejstvu« in »družbeni solidarnosti«, Mauss o konceptu »totalnega družbenega dejstva« (Mosko 2005: 35). Menjava in razmerja, ki se ob njej vzpostavljajo, so eno pomembnejših raziskovalnih polj antropologije. Temeljni antropološki deli s področja menjave, *Argonavti zahodnega Pacifika* (*Argonauts of the Western Pacific*, Malinowski 1984 [1922]) in *Esej o daru* (*Essai sur le don*, Mauss 1990 [1923-24]) sta v okviru antropološke misli ključno oblikovala dojemanje menjave in razmerij, ki se ob tem vzpostavljajo. Na podlagi samega koncepta menjave so se tako v ekonomiji kot antropologiji v preteklosti oblikovale različne ideologije. Sama ekonomska veda je utemeljena na mitu o razvoju menjave, katerega zavrnitev bi omajala tudi temelje kapitalističnega ekonomskega sistema. Dela, kot je klasika »Esej o daru« tako posegajo v korenine obstoječega ekonomskega sistema in morda ravno zato dosegajo tako odmevnost v nekaterih humanističnih vedah, kljub temu pa se zdi, da ekonomija ostaja »nedotakljiva« za etnografske izkušnje. Kadar beremo ekonomsko literaturo, bomo vedno naleteli na samoumevno sprejeto razlago o razvoju menjave in denarja: med »preprostimi« ljudstvi se je najprej uveljavila naturalna menjava, kasneje se je razvil denar, šele zatem pa kredit, ki naj bi bil najbolj razvita oblika ekonomskega udejstvovanja. Že skoraj stoletje, kot omenja Graeber (2011: 22) pa antropološka stroka opozarja, da je nekaj zelo narobe s to sliko. Graeber v svojem delu *Dolg* (*Debt*) podrobno razdela in razgradi mit o razvoju menjave in opredeli njegov vpliv na sodobni ekonomski sistem.

2.2. Mit o razvoju menjave

Že Mauss je v svojem temeljnem delu o menjavi »Esej o daru« (1996 [1923/24]: 68–69) poudaril, da je bila takratna sodobna ekonomska zgodovina glede evolucije tržnega sistema menjave v veliki zmoti in se je še vedno držala starih tradicij. Zahodna misel je nekatere družbe neupravičeno imenovala »primitivne« in jih povezovala s preprostim sistemom naturalne menjave. V resnici so bile to družbe s kompleksnimi ekonomskimi sistemi, ki so bili tudi podlaga za razvoj tržne menjave. Temelj naj bi bil po Maussovem pisanju v daru, ki za sabo potegne tudi pojem kredita. Tako je menil, da evolucija ekonomskega sistema ni šla od naturalne menjave do prodaje in od prodaje za gotovino do prodaje na kredit: »Iz sistema podarjenih in v določenem roku vrnjenih stvari se je zaradi poenostavitve in približevanja časovnih obdobj, ki so bila nekoč ločena, po eni strani razvila naturalna menjava, po drugi pa nakup in prodaja – na rok in za gotovino – in tudi izposoja« (Mauss 1996: 69). Pokazal je, kako so pogodbeni razmerja zrasla iz povezovanja med prejemnikom, prejemnico in darovalcem, darovalko, kar se je zgodilo skozi mehanizme daru. Prikazal je tudi, kako so se kvalitete daru postopoma (a ne popolnoma) manjšale in bile v toku socialne evolucije nadomeščene. Brezplačni dar (*free gift*) je zamisel, ki se je razvila in postala bolj artikulirana z razvojem blagovne ekonomije. Vendar razlika med brezplačnim darom in blagom¹ ni samo zgodovinski produkt, ki ga je opisoval Mauss, je tudi logično orodje, s katerim je operiral pri svojih argumentacijah. Zgodbo o razvoju menjave je torej mogoče najti vsepovsod, je utemeljitveni mit našega sistema ekonomskih razmerij; ravno zato ga je tako težko zavreči. Tako ga je opisoval Graeber (2011: 28). Mit je leta 1776 skozi delo profesorja moralne filozofije Adama Smitha (Graeber 2011: 24) pomagal ustoličiti vedo politične ekonomije. Smith si zgodbe ni izmislil, saj je Aristotel že leta 330 pr. n.-št. v svojih razpravah o politiki izpeljeval podobne zaključke. Družine naj bi najprej ustvarjale vse, kar so potrebovale zase, postopoma naj bi se nekateri specializirali in začeli menjavati med sabo. Denar naj bi se pojavil v okviru tovrstnih procesov. V letih po Kolumbovem raziskovanju, ko so španski in portugalski pustolovci raziskovali svet v iskanju novih virov zlata in srebra, je sicer ta dvomljiva zgodba začela bledeti, vsekakor nihče ni poročal o odkritju dežele naturalne menjave (povzeto po Graeber 2011: 24). Sicer pa je Aristotel tovrstno menjavanje in trgovanje odobral le v luči ideje človekove samozadostnosti. Kot živali naj bi bil človek samozadosten, trgovanje naj bi bilo »naravno«, le kolikor je namenjeno restavriranju te samozadostnosti. Kot v naravi je

¹ Termin blago uporabljam v kontekstu blagovne menjave (tržne ekonomije). Blago se pojavlja na trgu in ima menjalno vrednost.

lahko nekje preveč, nekje premalo, tako da so potem gospodinjstva prisiljena menjati na podlagi vzajemnih potreb (povzeto po Parry in Bloch 1989: 1–32). Smith je v svojem delu *Bogastvo narodov* (*Wealth of Nations*, 2010 [1776]) menjavo ustoličil kot temelj medčloveških odnosov in jo utemeljeval kot naravno človeško značilnost. Ljudje naj bi imeli naravno nagnjenje k trgovanju in menjavi in naj bi po svoji naravi iskali tržne odnose (kontakte) (Smith 2010: 82). Trgovanje naj bi, tako po Smithu, spodbujal pohlep, toda v zasledovanju lastnih interesov naj bi pridobili vsi, tako naj bi naraščalo bogastvo narodov. Človeško nagnjenje, da trguje, baranta in menjuje eno reč za drugo naj bi spodbujalo tudi delitev dela (Smith 2010: 21–25). Opredeljevanje menjave kot egoističnega nagnjenja v človekovi naravi je prav tako temelj sodobne neoliberalne ekonomske usmeritve. Tako naj bi Smith² ponovno utemeljil mit razvoja menjave in ne le to, ugovarjal je tedaj splošno sprejetemu mnenju, da naj bi bile za izvor denarja odgovorne države. Vztrajal je, da lastnina, denar in trgi niso obstajali pred političnimi institucijami, ampak so bili sam temelj človeške družbe. S tem argumentom je ekonomijo ločil od ostalega družbenega življenja, od, denimo, etike in politike, saj naj bi ji vladali lastna načela in zakoni (povzeto po Graeber 2011: 24). Četudi gre pri tovrstnem pogledu na razvoj menjave za mit, na kar že vrsto let opozarja antropologija, ne pomeni, da naturalna menjava ni obstajala. Je in še obstaja, vendar še zdaleč ni imela tako pomembne vloge pri razvoju ekonomskega sistema. Kot je utemeljeval Graeber (2011: 29, 33), se naturalna menjava skoraj nikoli ni uveljavila med someščani, kot si je to predstavljal Smith. Navadno se uveljavlja med tujci, celo sovražniki, ali pa med ljudmi, ki ne čutijo medsebojne odgovornosti, zaupanja ali želje po vzpostavljanju trajnega razmerja.

2.3. Menjava daru proti blagovni menjavi

Ekonomija in antropologija torej že glede samega poteka razvoja medčloveške menjave nista v soglasju, Mauss pa je menjavo daru in blagovno menjavo postavil na dva diametralno nasprotna bregova in »klasificiral družbe na podlagi tega, kakšna oblika menjave dominira v njihovih ekonomskih dejavnostih« (Rus 2010: 14). Tovrstno črno-belo razlikovanje med menjavo daru in blagovno menjavo je bilo v antropologiji dolgo sprejeto, najbolj ga je v svojih delih sistematiziral Gregory (1980, 1982, 1997) – šele kasneje so ga začeli preizpraševati. Strogo

² V nadaljevanju dela bom prikazala, da se Smithu po nekaterih teorijah pomotoma, zaradi neupoštevanja obeh njegovih pomembnih del, pripisuje tako velika vloga pri kreiranju temeljev klasične ekonomije, koncepta nevidne roke prostega trga in gole egoistične naravnosti človeka.

razlikovanje med darom in blagom je sicer uporabno za analitične namene, v dejanskem življenju pa naj bi bil kontrast neupravičen. Mnogi avtorji (Appadurai, Parry, Carrier, Gell, Bloch, pov. po Rus 2010: 87) so menili, da bi bilo treba to ostro opozicijo zavreči, saj temelji na zahodni etnocentrični predpostavki, površni formalizaciji koncepta »čistega daru« na zahodu in njegovemu romantiziranju menjave daru v tradicionalnih družbah. Če je Mauss videl menjavo daru in blagovno menjavo kot značilnosti različnih družb, so jih nekateri kasnejši avtorji, avtorice obravnavali kot dve obliki sobivajočih razmerij v isti družbi (Kiernan 1988; Carrier 1991), čemur v pričujočem delu sledim tudi sama. Sicer pa je pomemben prispevek k primerjavi med menjavo daru in blagovno menjavo dodal že Sahlins (1972/1999). Predlagal je, da bi se blagovna menjava in menjava daru morali obravnavati kot dve najbolj oddaljeni točki v kontinuumu oblik menjave, ne kot binarno nasprotje (Rus 2010: 66). Sahlins je opisoval, kako obliko menjave pogojuje razpon družbene razdalje med tistimi, ki menjujejo (1999: 241). Med bližnjimi sorodniki, sorodnicami dominira menjava daru, sorazmerno z večanjem sorodstvene razdalje pa se oblike menjave približujejo blagovni menjavi oziroma se, kot je nazorno prikazal, spekter menjav giblje celo od podarjenega daru in žrtvovanja v prid drugega do goljufanja in lastnega dobička na tuj račun. Tovrstno logiko recipročnosti lahko zasledimo tudi v zahodni kapitalistični družbi, le da sta tu ekonomsko polje in polje sorodstvenih razmerij strogo ločena in se, kadar govorimo o ekonomiji, navadno nanašamo predvsem na sfero, ki smo jo v svojih predstavah o družbeni ureditvi ločili od našega zasebnega življenja, kamor spadajo tudi sorodstveni odnosi.

Andrej Rus je v svoji doktorski disertaciji razvrstil avtorje in avtorice glede na obravnavo oblik menjave v tri skupine. In sicer na tiste, ki vzdržujejo strogo vzajemno izključevanje daru in blaga, druge, ki trdijo, da je menjava daru le oblika blagovne menjave (ekonomski model), in ostale, ki obravnavajo dar in blago kot dva pola istega kontinuuma, medtem ko se lahko individualne transakcije uvrščajo kamorkoli med ta dva ekstrema (2010: 99). Pri obravnavi oblik menjave so se torej uveljavljali različni modeli; v sodobnosti je prevladala zlasti ideja, da »blagovna menjava in menjava daru ne predstavljata dveh vzajemno izključujočih se družbenih oblik, temveč raje dva idealna tipa menjave, ki se skupaj pojavljata v eni ali drugi konfiguraciji v katerikoli ekonomiji« (Rus 2010: 95). Bloch in Parry sta povezovala menjalni "red" s kratkoročnimi in dolgoročnimi cikli menjave, obe obliki menjave pa soobstajata v posameznih družbah in se vzajemno ne izključujeta. Trdila sta, da je v mnogih tradicionalnih družbah mogoče identificirati obstoj »dveh transakcijskih redov«: družbena sfera in ekonomska, neosebna sfera. Komercialne, kratkoročne transakcije usmerja individualna tekmovalnost in

ekonomska korist, dolgoročne transakcije pa so usmerjene k vzdrževanju in reprodukciji razmerij širše skupnosti in družbenega reda (Parry in Bloch 1989: 23–30).

Tudi Carrier je blagovno menjavo in menjavo daru dojemal kot soobstoječi obliki menjave v posameznih družbah. Menjavo daru in blagovno menjavo je označil za prevladujoče oblike razmerij v okviru kapitalističnih družb (Carrier 1991: 131), čeprav prevlada blagovnih razmerij pomeni, da ima dar v teh družbah drugačen pomen kot v družbah daru (Parry 1986, Gregory 1980). Ta razlika je kvantitativna in ne kvalitativna. Dajanje daru se pojavlja tudi v kapitalističnih družbah, prav tako kot se kupovanje in prodaja pojavljata v ekonomijah daru (Mauss po Carrier 1991: 132). Veliko transakcij daru vsebuje elemente odtujitve in individualizma, prav tako kot mnogo blagovnih transakcij obarvajo vzajemne obveze (Carrier 1991: 132). Carrier je kritiziral Maussov pristop, po katerem naj bi blago ali dar okarakterizirala delovanje celotne družbe (1991: 131). Mnogo avtorjev je za njim povzemalo ta pristop; na ta način naj bi se ustvarjala dihotomija med zahodnimi in nezahodnimi družbami, ki naj bi bile določene samo glede na prevladujoči tip menjave v njih. Tovrsten pristop se je uveljavil iz ponekod nekritičnega apliciranja ekonomske paradigme na raziskovanje netržnih družb pri ekonomski antropologiji. O uporabi metod formalne ekonomije za raziskovanje netržnih družb se je v 1950-ih letih razvila živahna debata med formalisti in substantivisti, v tem obdobju se je utrdila tudi ekonomska antropologija (Rus 2010: 97).

2.4. Zgodovinska perspektiva: substantivizem proti formalizmu

Glavna tema substantivistične in formalistične teorije je bila, ali je mogoče postaviti splošno teorijo ekonomije v preddržavno oziroma predtržno organiziranih družbah (Novaković 1999: 413). Formalisti so želeli vpeljati metode in koncepte formalne ekonomije v ekonomsko antropologijo. Substantivisti pa so trdili, da logika in metode formalne ekonomije niso primerne za raziskovanje ekonomije v neindustrializiranih družbah, saj ekonomija ne predstavlja ločene sfere življenja, ki bi jo bilo mogoče raziskovati v izolaciji, temveč je vpeta v družbo in prepletena z drugimi sferami življenja (Rus 2010: 97). Termina substantivizem in formalizem so nekateri (Graeber 2001: 10, 11) pripisovali Karlu Polanyiju. Polanyi je v svojem delu *Velika preobrazba* (2008 [1944]) opisoval nastanek trgov in načine, kako so misleci, kot so bili Smith, Malthus in Ricardo, utemeljevali trg in njegove institucije kot naravno stanje, človeško obnašanje znotraj trgov pa naj bi sledilo neizogibnim, univerzalnim zakonom. Opisovanje teh zakonov je Polanyi imenoval »ekonomski formalizem« in tudi dokazoval, da so formalne metode

primerne za razumevanje tega, kako se bodo ljudje obnašali znotraj trgov (Graeber 2001: 10). Vendar v večini družb tržne institucije niso obstajale, tako da ni mogoče govoriti o »ekonomiji« v smislu avtonomne sfere obnašanja, ki funkcionira po svoji notranji logiki. Tu je potrebno zavzeti, kot je to opredelil Polanyi, »substantivistični« pristop in raziskati konkretni proces, skozi katerega se družbe oskrbujejo s hrano, nastanitvijo in drugimi materialnimi dobrinami, z mislijo, da je ta proces popolnoma vpet v družbo in njene ostale aktivnosti (Graeber 2001: 10, 11). Tudi Sahlins je s svojim delom *Ekonomika kamene dobe* (1999) nadaljeval tradicijo substantivizma, saj naj bi bilo to delo »drugo temeljno besedilo substantivistične šole« (Novaković 1999: 424). Po Sahlinsu (1999: 103) je govorjenje o »pravi ekonomiji« prvobitnih družb vaja iz neresničnosti. Strukturno gledano »prava ekonomija« ne obstaja:

Ekonomija ni razločna in specializirana organizacija, temveč nekaj, kar posplošene družbene skupine – ki so v medsebojnih odnosih – še zlasti sorodstvene skupine, počnejo. Ekonomija je prej družbena funkcija kot struktura, kajti ogrodje ekonomskega procesa so skupine, ki klasično veljajo za 'neekonomske'. (Sahlins 1999: 103)

Polanyiju se je zdelo nujno ločevati predtržne ekonomije od tržnih. V preučevanje predtržnih ekonomij je vpeljal koncept »vpetosti« (*embeddedness*) ekonomije v vse družbene (ekonomske in neekonomske) institucije in mu dal status temeljnega razlagalnega načela (Novaković 1999: 416). Kljub temu Polanyi ni zatrjeval, da se je z nastankom kapitalizma v 19. stoletju ekonomiji uspelo izviti iz drugih družbenih razmerij in prevzeti prevlado. Klasični ekonomisti naj bi sicer hoteli ustvariti družbo, v kateri bi bila ekonomija učinkovito izključena in so politike spodbujali pri prizadevanju za ta cilj. Vendar je, kot je ves čas poudarjal Polanyi, izključeno, povsem samoregulacijsko tržno gospodarstvo utopičen projekt, ki bi razkrojil človeško in naravno substanco družbe (Block 2008: 27, 28). Polanyi je poudaril da je bila vse do pojava kapitalizma ekonomska ureditev zgolj funkcija družbene (2008: 136). Družba 19. stoletja, v kateri je bila gospodarska dejavnost ločena in pripisana izrazito ekonomskim motivom, pa naj bi bila nekaj čisto enkratnega. Ključno za delovanje tega sistema je, kar je izpostavil Polanyi (2008: 137, 138), poblagovljenje bistvenih elementov proizvodne dejavnosti: ljudi, zemlje, denarja. Vendar je očitno, da naštetih dejavnikov niso blago in je ta postulat, kar zadeva naštetih, povsem napačen: »Definicija delovne sile, zemlje in denarja kot blaga je povsem fiktivna« (Polanyi 2008: 138). Toda dejanski trgi so nastali prav s pomočjo te fikcije. Če bi pustili, da tržni mehanizem edini upravlja z usodo ljudi in njihovim naravnim okoljem, bi, kot je zatrjeval Polanyi (2008: 138), to pripeljalo do uničenja družbe.

Skladno z nekaterimi avtorji naj bi delitev na substantivizem in formalizem že pred Polanyijem načrtal Max Weber (Novaković 1999: 413), ki je »formalno racionalnost označil kot tisto pravo ekonomsko racionalnost, ki si prizadeva k vedno večji učinkovitosti v okoliščinah, ko je količina virov in proizvodnih sredstev omejena. Njeno nasprotje je »substantivna racionalnost«, ki jo vodijo drugačna načela, predvsem načela družbene solidarnosti in vrednote svetega (Novaković 1999: 413). Pomembno mesto v razvijanju substantivistične teorije ima George Dalton (po Novaković 1999: 417, 418). Predlagal je dopolnitev Polanyijeve teorije. Po njegovem prepričanju ni mogoče vzpostaviti enotne teorije, s katero bi lahko opisali celotno predtržno ekonomijo, za kar so si prizadevali formalisti. Obstaja namreč več predtržnih ekonomik, katerih načel in procesov ni mogoče zvesti na nekaj osnovnih načel in zakonov. Obenem je Dalton predlagal nov teoretski okvir ekonomske antropologije, s katerim bi bilo mogoče razjasniti podobnosti in razlike med sodobno ekonomijo in predtržnimi ekonomijami ter razločiti splošne ekonomske pojave od tržnih ekonomskih zakonov. Menil je, da je ena glavnih napak formalistov prav izenačevanje teh pojavov in zakonov.

Substantivisti so torej kritizirali formaliste, ker so pri njih videli predvsem poskuse prenosa formalnoekonomskih konceptov tržne družbe v predtržne družbene razmere. Polanyi je menil, da je to nedopustno, saj ekonomije ni mogoče razlagati v okviru nje same, ampak samo v okviru družbe in kulture (Novaković 1999: 418). Izhodišče formalistične paradigme v antropologiji sta postavila Raymond Firth in Melville J. Herskovits (po Novaković 1999: 418). V šestdesetih in sedemdesetih letih se je zanimanje za formalistično paradigmo ponovno obudilo, in sicer v vrsti ved, ki so preučevale človekove ekonomske dejavnosti, pa tudi sama ekonomska teorija je postala bolj odprta za nekatere neekonomske vidike in jih je uspešno pojasnjevala z načeli, ki so še dodatno podpirala formalistično paradigmo (*behavioral economics, decision making theory*) (Novaković 1999: 418–423). Formalisti se s teorijo racionalne izbire niso omejili le na materialne dobrine in denar, temveč tudi na kulturno determinirane vrednosti ali cilje, kar naj bi bilo dovolj abstraktno za razlago človeškega obnašanja v kateremkoli kontekstu (Elardo po Rus 2010: 36). Po mnenju formalistov naj bi bilo racionalno ekonomiziranje nujno glede na omejene vire. Model *homo economicus* torej ne deluje v dobro skupnosti, temveč sprejema »racionalne odločitve temelječe na njegovih osebnih željah« (Rus 2010: 36). Formalisti so kritizirali Polanyija, da je delitev menjave na recipročnost, redistribucijo in trgovino po eni strani arbitrarna, po drugi pa preveč shematična. Analitična vrednost in operativnost take delitve naj bi bila majhna. Glavna kritika pa je bila usmerjena predvsem v njegovo tezo, da je pravo naravo ekonomskih kategorij mogoče doumeti samo v terminih družbe. Substantiviste pa so kritizirali

tudi zaradi statične podobe družbe, ki naj bi bila samozadostna in naj bi se predvsem ukvarjala s tem, kako ohranjati ravnotežje in blažiti spremembe, ki prihajajo od zunaj. Kritizirali so tudi pasivno vlogo posameznika, ki naj bi bil v celoti podrejen pravilom skupnosti, brez lastnih iniciativ (pregled primerjave substantivistične in formalistične misli povzet po Novaković 1999: 418–423). Razprava med substantivisti in formalisti se je v osemdesetih in devetdesetih letih precej umirila, a ni pa prišlo do kakšnih skupnih sklepov. Osnovna vprašanja niso bila nikoli razrešena.

Te, ki gledajo na družbo kot celoto, so kot substantivisti prepuščeni poskusom razlage, kako so ljudje motivirani k ustvarjanju družbe; ti, ki začenjajo z osredotočanjem na posameznikove želje, končajo kot formalisti, nezmožni razložiti, zakaj se ljudje odločijo maksimalizirati ene stvari in ne drugih. Čeprav so se raziskovalci začeli ukvarjati z drugimi vprašanji, se znova pojavljajo isti problemi. (Graeber 2001: 12)

Dihotomija med kapitalističnimi in nekapitalističnimi ekonomijami je bila tako postopoma preglášena z razpravo o dihotomiji med »blagom« in »darom« (Rus 2010: 97) kot elementoma menjave v kapitalističnih in nekapitalističnih družbah. Kljub temu bom v nadaljevanju predstavila glavne razlike obeh sistemov, kot jih izpostavlja antropologija.

3. EKONOMIJA DARU IN TRŽNA EKONOMIJA

Antropologija izrisuje glavne značilnosti, ki ločujejo ekonomijo daru od tržne ekonomije.

Kot sem navedla že v poglavju o menjavi daru v navezavi z blagovno menjavo, avtorji, avtorice pri raziskovanju zavzemajo svoja specifična izhodišča glede soobstoja različnih oblik menjave v določenem družbeno-ekonomskem sistemu. Godelier je tako izpostavil, da naše družbe zaznamujeta »ekonomija in morala trga in dobička«, družbe, ki jih je opisoval Mauss, pa so zaznamovane z »ekonomijo in moralo daru«. V obojih pa se seveda prepletajo značilnosti ene in druge: ekonomije daru poznajo trgovske menjave, v tržnih družbah pa je poznana menjava daru. Gre za to, katero načelo prevladuje nad drugim in zakaj (Godelier 2006: 25). Več avtorjev, avtoric pri primerjavi obeh sistemov menjave tematizira kot pomemben razlikovalni element način vpetosti ekonomije v družbeno življenje. Polanyi je vpetost ekonomskih aktivnosti v družbena razmerja pripisal predvsem tradicionalnim družbam, medtem ko naj bi imele moderne industrijske družbe ekonomske aktivnosti izključene iz družbenih razmerij in institucij (Polanyi 2008: 113, 118). Sahlins je v svojem delu *Ekonomika kamene dobe* vpetost ekonomije v družbeno življenje tradicionalnih skupnosti povezoval predvsem s proizvodnim načinom. Zanj je uporabil termin "domačijski proizvodni način". Domačijske skupine, kot je menil Sahlins, še niso degradirale na status gole porabe. Njihovo delo še ni ločeno od družinskega kroga, ni podrejeno tuji organizaciji in namenu. Gospodinjstvo kot nosilec proizvodnje odreja ekonomske cilje in način vključevanja članov, članic. Družinska razmerja so tako glavna proizvodna razmerja v družbi (1999: 104).

»Ekonomska« je – zaradi vgrajene etike sorodstvenih statusov, gospostva in podrejanja v domačijem življenju ter vzajemnosti in sodelovanja – način intimnega ... Proizvodnja je uglasena z običajnimi družinskimi potrebami. Proizvodnja poteka v korist proizvajalcev. (Sahlins 1999: 104)

Sodobna ekonomska sociologija in ekonomska antropologija zagovarjata dejstvo, da je ekonomija vpeta tako v tradicionalnih kot modernih družbah (Beckert in Zafirovski po Rus 2010: 38). Šlo naj bi za vpetost v mrežo družbenih razmerij in za povezanost materialnih in nematerialnih motivacij, kar pomeni, da ekonomskih dejavnosti »ne poganja le ekonomski interes, ampak tudi vrednote, tradicije in emocije« (Swedberg po Rus 2010: 38). Medtem ko ekonomska antropologija razume ekonomske procese kot del družbe, je to v kontrastu s

pristopom ekonomike, ki obravnava ekonomsko sfero kot »samozadostno in neodvisno od ostalih sfer (religije, umetnosti, sorodstva itd.)« (Helgason in Palsson po Rus 2010: 25). Sicer ekonomijo daru v zahodnih družbah navadno povezujemo s sfero družinskih in prijateljskih odnosov ali manjših skupnosti, kjer so tradicionalne vrednote še bolj žive. Carrier je izpostavil, da družino dojemamo kot področje razmerij daru, saj je v kontrastu z zunanjim svetom ekonomskih kalkulacij in denarnih transakcij (Carrier 1995: 84). Večina družinskih razmerij deluje po načelu ekonomije daru, izmenjevanja dobrin, časa, denarja – denimo med starši in otroci in to brez pričakovanja neposredne denarne recipročnosti. Na podobna razmerja naletimo v okoljih, kjer ljudje živijo tesno povezani eden z drugim, zlasti po vaseh, kjer prebivalci dajejo prednost menjavi daru pred blagovno menjavo. Sama na primeru vzpostavljanja mikroskupnosti tematiziram predvsem ekonomijo daru v sferi dela, kjer naj bi sicer prevladovala tržna razmerja s svojimi vplivi na medčloveške odnose. S prikazovanjem prepleta delovnih in osebnih odnosov želim preseči togo delitev na sfero dela in zasebno sfero, ki med drugim že odseva kapitalistično razdvajanje človeka za potrebe trga. Predstavo, da je tisto, kar je v nas človeško, samo ovira pri delu, je ekonomist Tomáš Sedláček (2015) prepoznal že v *Epu o Gilgamešu*, starem več kot štiri tisoč let. Gilgamešev trud zgraditi zid, ki nima primere, je osrednji zaplet zgodbe. Storilnost svojih podložnikov si prizadeva povečati tako, da jim brani stik z družino (Sedláček 2015: 37). »Predstava, da gre človeškost na račun učinkovitosti, je torej stara toliko kot človeštvo samo – kot smo ugotovili, so podaniki brez čustev ideal številnih tiranov« (Sedláček 2015: 55).

Poleg vpetosti ekonomskih dejavnosti v družbeno življenje avtorji in avtorice kot pomemben razlikovalni element med ekonomijo daru in kapitalistično ekonomijo izpostavljajo pomen odnosov, ki se vzpostavljajo s pomočjo menjave. Tradicionalno razumevanje razlike med darom in blagom, ki ga široko sprejemajo v ekonomski antropologiji, je, da gre pri blagovni menjavi za ustvarjanje enakovrednosti objektov, ki jih izmenjajo, medtem ko so pri menjavi daru v ospredju razmerja med vključenimi ljudmi (Graeber 2001: 32). Glavni namen menjave daru naj bi bil v ustvarjanju razmerij s pomočjo dobrin, medtem ko je osnovni namen blagovne menjave uporabljati razmerja z namenom prodaje ali nakupa stvari (Rus 2010: 103). Pri obeh oblikah menjave gre torej za stvari in razmerja, ki se ob tem vzpostavljajo, vendar govorimo o različnih hierarhijah interesa. Rus je v svojem delu izpostavil, kako sodobni marketing uporablja razmerja za svoj glavni interes, pospeševanje prodaje (2010: 103). Jasno je torej, da marketing izkorišča elemente tradicionalnih družb in njihovih vrednot za doseganje svojega edinega cilja – ustvarjanja dobička. Nekateri avtorji se pri determiniranju obeh oblik menjave nagibajo k minimaliziranju temeljnih razlik (Bourdieu 1990; Appadurai 1986). Bourdieujeva analiza

menjava daru je bila ena izmed bolj vplivnih. Osredotočil se je na časovno komponento ter izpostavil, da je velikokrat edina stvar, ki ločuje menjavo daru od preprostega barantanja zgolj pretekli čas med darom in vrnjenim darom: »Presledek časa, ki ločuje dar in nasprotni dar, je to, kar omogoča namerni spregled, kolektivno vzdrževano in potrjeno samozavajanje, brez katerega ta menjava ne bi mogla delovati. Menjava daru je ena izmed družabnih iger, ki jih ni mogoče igrati, ne da bi igralci odklonili zavedanje objektivne resnice igre« (Bourdieu 1990: 105). Časovna oddaljenost in določeni kodeksi obnašanja med vpletenimi, kot je denimo simbolno zanikanje kalkulacijske narave daru, naj bi bila po Bourdieuju torej tisto temeljno, kar ločuje menjavo daru od blagovne menjave. Menim, da je to poenostavljen pogled na menjavo daru, ki odseva zahodnjaško dožemanje menjave in zanemarija močno silo ekonomije daru, ki vpliva na samo oblikovanje kompleksnih medčloveških odnosov. Tudi Rus je izpostavil Bourdieujevo intenco po »ekonomizaciji« daru.

Prava realnost ("objektivna resnica") sloni na ekonomskem samointeresu le, če se sami udeleženi tega ne zavedajo (ali pa je "nezavedanje" v kodeksu družbenega obnašanja, op. L. J. Š.). Njegov (Bourdieujev, op. a.) argument odseva tudi zahodni pogled na dar kot orodje čiste radodarnosti, medtem ko se v resničnosti ljudje velikokrat zavedajo dejstva, da dar prispeva k ustvarjanju prijateljstev, grajenju zavezništov in krepitvi sorodstvenih vezi. To, kar razlikuje dar od blaga, ni le nedoločeni presledek časa med darom in nasprotnim darom, temveč tudi njegova zmožnost ustvarjanja in vzdrževanja družbenih razmerij. (Rus 2010: 91)

Bourdieujeva analiza je spodbudila nadaljevanje v opisani smeri obravnave menjave daru. Appadurai je tako kasneje v svojem delu *Družbeno življenje stvari (The Social Life of Things)* nadgradil Bourdieujevo analizo in izpostavil »kalkulativno dimenzijo« daru (Appadurai 1986: 13–14), kar bom natančneje razdelala v nadaljevanju, kjer izrisujem temelje obeh sistemov menjave: ekonomije daru in tržne ekonomije, kot so jih oblikovali najbolj prepoznavni misleci. Seveda pri tem ne gre zanemariti dejstva, da izhajamo predvsem iz tradicije zahodne misli, četudi so antropologi, antropologinje opravljale etnografske raziskave domačinskih kultur.

3.1. Ekonomija daru

3.1.1. Antropološki temelji

Antropološke temelje raziskovanja ekonomije daru sta postavila Bronislaw Malinowski s svojim delom *Argonavti zahodnega Pacifika* (*Argonauts of the Western Pacific*; 1984 [1922]) in Marcel Mauss z delom *Esej o daru* (*Essai sur le don*; 1990 [1923-24]).

3.1.2. Kompleksnost ekonomije daru

Malinowski je s svojim raziskovanjem zavračal prepričanje, da družbe, ki jih je zahodna misel obravnavala kot »primitivne«, delujejo iracionalno. Njihov družbeno-ekonomski sistem temelji na kompleksnem prepletu »tržne menjave, družbene organizacije, mitičnega ozadja in magičnih ritualov« (Frazer v Malinowski 2007: 11). Malinowski (1984: 83–85) je prikazoval, kako se prebivalstvo udeležuje v menjavi na prepoznaven in smiseln način. Kula, oblika menjave, ki se je uveljavila med skupnostmi na Melanezijskih otokih, je podrobno določena in jo uravnava sklop tradicionalnih pravil in navad, nekatere dele pa spremljajo magični rituali in javni obredi. Noben udeleženec, udeleženka kule ne zadrži predmetov za stalno, partnerstva med ljudmi pa so stalna in dosmrtna. Kula nasprotuje vsem vidikom »primitivne« menjave. Ne gre za prikrito in negotovo obliko menjave, temveč je zakoreninjena v mitu, podprta s tradicionalnim zakonom in spremljajo jo magični rituali. Poleg kroženja dragocenosti in prestižnih predmetov, ki jih uravnavajo točno določena pravila, se odvija tudi običajno trgovanje. Glavne transakcije so javne in ritualne, nanašajo se na določena pravila. Niso opravljene spontano, temveč se dogajajo periodično, na vnaprej določen čas, po točno določenih menjalnih poteh. Čeprav se dogajajo med različnimi skupnostmi, z različnim jezikom in kulturo, temeljijo na stalnem statusu, partnerstvu, ki povezuje v dosmrtna razmerja nekaj tisoč posameznikov. Ekonomski mehanizem transakcije temelji na posebni obliki kredita, ki zahteva visoko stopnjo vzajemnega zaupanja in trgovskega ugleda. Malinowski je, kot obrazloži Carrier (1991: 120), razlagal, da se sistem menjav na melanezijskih otokih razlikuje od našega zaradi drugačnih okoliščin, ne pa zaradi razlik v duševnosti. Na ta način je spodbudil razmišljanje o menjavi kot »v temelju dvojni transakciji med samozainteresiranimi posamezniki, ki temelji na neke vrste ravnotežju« (Parry 1986: 454).

Malinowski je v svojem drugem delu *Zločin in šege v divjaški družbi* (*Crime and Custom in Savage Society*, 1926) kritiziral Durkheimovo mnenje, da so ljudje v takih družbah še najbolj predstavljeni kot družbene osebe, vpete v skupnost in njeno kulturo: »Spoštovani prebivalec je

obvezan, da opravlja svoje dolžnosti, čeprav njegova obveza ne izhaja iz misterioznih 'skupinskih občutkov', temveč zaradi detajlnega in izdelanega delovanja sistema ..., (v katerem) slej ko prej pride do enakovrednega povračila ali vzajemne usluge« (Malinowski v Carrier 1991: 120). Nekateri avtorji celo menijo, da je Malinowski prikazal delovanje sistema menjave daru na način, skladen z delovanjem kapitalistične družbe:

Kar je Marx rekel o meščanski družbi, je videti, da se nanaša tudi na Melanezijo, kjer vladajo »svoboda, enakost, lastnina in Bentham«. Svoboda, ker so omejeni le s svojo svobodno voljo ... enakost, ker menjavajo enako za enako ... lastnina, ker vsak razpolaga samo s tem, kar je njegovo ... in Bentham, ker vsak gleda le nase.
(Tucker 1978: 343)

Na ta način so »misteriji« družb, kjer prevladuje ekonomija daru, zreducirani na logiko kapitalističnih ekonomij, na »navaden daj in vzemi neodvisnih posameznikov, upodobljenih v liberalni ekonomiji« (Carrier 1991: 120). Vendar je to zreduciran pogled na to klasično antropolosko delo, ravno tako kot je golo verovanje v nevidno roko trga zreduciran pogled na družbeno-ekonomsko obnašanje v kapitalističnih ekonomijah, s čimer se ukvarjam v nadaljevanju. Vidimo, da je zahodno razumevanje tradicionalne ekonomije zahajalo iz ene skrajnosti v drugo: od »iracionalnega divjaka« do racionaliziranega posameznika, ki v okviru trga sledi le svojim koristim in je primerljiv z delovanjem posameznikov v kapitalistični ekonomiji. Pojmovanje, da se menjava dogaja med neodvisnimi, preračunljivimi posamezniki, posameznicami se je prenesel v klasične sociološke opise menjave. Gouldner je denimo zapisal, da razumevanje razmerij daru »zahteva raziskovanje vzajemno pogojevanih koristi, opravljenih na način, da se vzdržuje vzajemna pogojenost.« (nav. po Carrier 1991) Malinowski pa je s svojim delom želel prikazati ravno nasprotno: kompleksnost družbenih odnosov, na katerih temeljijo ekonomije daru. Pri tem je poudarjal dejstvo, da je bil »človek emocionalno vsaj v tolikšni meri kot je racionalno bitje, ves čas usmerjen k odkrivanju tako emocionalne kot racionalne podlage za človeško udejstvovanje« (Frazer v Malinowski 2007: 9). Malinowski je dokazoval, kako transakcije, ki so na prvi pogled videti zgolj kot ekonomska aktivnost, v svojem bistvu nikakor niso zgolj tržna transakcija: »Prikazoval je, da ne temeljijo na preprosti kalkulaciji koristnosti, profita in izgube, temveč izpolnjujejo emocionalne in estetske potrebe višjega reda od samega zadovoljevanja živalskih potreb« (Frazer v Malinowski 2007: 10). Drugo klasično delo, ki je v veliki meri spodbujalo raziskave ekonomije daru v antropologiji, je tekst Marcela Maussa *Esej o daru* (1925), ki se nanaša tudi na raziskovanje Malinowskega. Maussovo delo ima

še vedno velik vpliv na razmišljanja o menjavi tudi iz perspektive modernejših tematik. Je denimo temelj za Lévi-Straussove diskusije o recipročnosti (Lévi-Strauss 1969, poglavje 5). Še najbolj se to kaže v melanezijski antropologiji, kjer je bila menjava vedno temeljnega pomena (Damon 1983; Gregory 1980, 1982; Weiner 1985; Strathern 1988; Godelier 1996). Kot vplivna tema se izpostavlja tudi v raziskavah Afrike (Kiernan 1988), Indije (Parry 1986) in klasične Grčije (Morris 1986). Mauss se ni strinjal z mišljenjem, da naj bi bila menjava na Trobriandskih otokih podobna menjavi v industrijskih družbah, tj. racionalna in samozainteresirana transakcija neodvisnih posameznikov in posameznic. Izpostavil je dve različni obliki menjave. Menjava daru je bila povezana z družbami vzhodne Melanezije, Nove Zelandije in severozahodnega Pacifika in je temeljila na sorodstvenih vezeh in skupinah, ki definirajo menjalce in menjalke, njihove odnose in obligacije. V razmerjih menjave daru so bile, kot je opisoval Mauss, stvari neodtujljivo povezane z darovalci, darovalkami, prejemniki, prejemnicami in odnosi, ki so jih definirali in povezovali. Druga oblika menjave je bila blagovna menjava, ki je bila povezana z industrijskimi družbami, določale pa so jo razredne delitve na podlagi delitve dela (pov. po Carrier 1991: 121). Udeleženi v tej menjavi naj bi bili samozainteresirani, neodvisni posamezniki, posameznice, ki menjavajo med seboj brez trajnih povezav in obveznosti. V blagovnih menjavah so predmeti odtujljiva zasebna lastnina, ki jo opredeljuje predvsem uporabna in menjalna vrednost, ne pa identiteta menjalcev (Carrier 1991: 121). Tudi sama v svojem delu dokazujem, da v kapitalistični ekonomiji sicer sobivata oba omenjena tipa menjave, vendar gre za dominacijo blagovne menjave. V zahodnih kapitalističnih družbah se vzpostavlja vse večja prevlada blagovno denarnih odnosov menjave, ki vplivajo na uničevanje, zanemarjanje in spodkopavanje pomena drugih medosebnih in družbenih vezi v prid čim bolj neomejenega razvoja denarno-tržnega sistema. Sredstvo za doseg določenega cilja je postalo univerzalen smoter družbe, in to na račun drugih področij družbenega in človekovega življenja.

3.1.3. Paradoksalna narava daru

Pri samem definiranju, kaj je dar, je – kot je ugotavljal Rus – prihajalo pri posameznih avtorjih do razlikovanj in zmede glede terminologije. Ko različni avtorji in avtorice razpravljajo o značilnostih daru, se velikokrat zdi, da ne razpravljajo o isti stvari. Termin »dar« je velikokrat raztegnjen za prikazovanje raznovrstnih oblik transakcij, ki se vršijo po različnih delih sveta (2010: 98). Nekaj pa je vendarle jasno. Pri samem daru kot objektu menjave v ekonomijah nikakor ne gre za koncipiranje daru, kot ga dojemamo v zahodni kulturi. Če bi pojem daru želeli obravnavati v njegovem najbolj čistem, tj. etimološkem smislu, da za to, kar »ena stran da nekaj

drugi, ni nobene cene in nobenega povračila» (Gudeman 2001: 80),³ bi hitro naleteli na njegovo paradoksalno naravo. Včasih se v antropološki disciplini izogibajo terminu dar, ker ima v tržni ekonomiji ta konotacijo »brez obveznosti«. Reflektiranje čistega in neizpodbitnega pojma daru pripelje do njegovega globoko paradoksalnega značaja, kar je raziskoval in utemeljeval Derrida. Ekonomijo, katere del naj bi bila tudi institucija daru, je pojmoval v širokem smislu. Vključuje vrednosti zakona (*nomos*) in hiše (*oikos*). *Nomos* ne pomeni le zakona na splošno, ampak tudi zakon razdelitve (*némein*), zakon delitve (*moîra*), dan in dodeljen delež, udeležnost. Poleg vrednosti zakona in hiše, razdelitve in delitve ekonomija implicira tudi idejo menjave, kroženja, povrnitve. Podoba kroga se nahaja v središču celotne problematike *oikonomije* in celotnega ekonomskega polja: krožna menjava, kroženje dobrin, proizvodov, monetarnih znakov ali blaga ... Motiv kroženja lahko napelje na misel, da je zakon ekonomije krožna vrnitev na izhodiščno točko, na izvor, tudi na hišo (1994: 169–175). Derrida je poetično poimenoval ekonomsko pripoved kot odisejsko strukturo (1994: 169). V nadaljevanju je problematiziral sam pojem daru in njegovo navezovanje na ekonomijo, saj naj bi, če bi obstajal, kroženje ekonomije prekinjal, saj kot tak ne daje več priložnosti za menjavo. Da pa bi dar obstajal, ne sme biti ne recipročnosti, ne povračila, ne menjave, ne protidara, ne dolga. Derrida je tako menil, da je dar izničen vsakič, ko obstaja povračilo ali protidar (1994: 174). In tako se je v svojem delu odrekel tradiciji tovrstne obravnave daru:

Četudi so dar in dolg, dar in krog povračila, dar in posojilo, dar in kredit, dar in protidar vse antropologije in tudi metafizike daru povsem upravičeno ter z razlogom obravnavane skupaj kot en sistem, se tu z vso odločnostjo in ostrino odrekam tej tradiciji ... Saj dar obstaja, če sploh obstaja, zgolj v tistem, kar prekinja sistem ali tudi simbol v razdelitvi brez vrnitve in brez porazdelitve ... (Derrida 1994: 175)

Tako je Derrida sklenil, da Maussovo delo *Esej o daru* govori o vsem, razen o daru: obravnava ekonomijo, menjavo, pogodbo, višjo ponudbo, žrtvovanje, dar in protidar, skratka vse, kar po stvari sami žene k daru in k izničenju daru (1994: 184). Z omenjenim se ne morem strinjati, saj »čisti« dar, kot ga opisuje Derrida, ne obstaja niti v zahodni kulturi. Pomen in dožemanje koncepta daru, kot ga poznamo v zahodni kulturi, niti ni tako zelo oddaljen od pomena daru v ekonomijah daru. Darovi, ki si jih izmenjujemo tako v osebni kot javni sferi, so namenjeni predvsem vzpostavljanju medosebnih in tudi medskupnostnih razmerij. In prav tako gre pri teh

³ Tu gre za kapitalistično-ideološko, redukcionistično pojmovanje.

razmerjih za vzdrževanje določene oblike recipročnosti. Derrida z razpravo o paradoksalni naravi daru pokaže ravno na temeljne značilnosti daru, kot ga koncipira Mauss, in njegove zmožnosti grajenja in vzdrževanja družbenih razmerij. *Esej o daru* (1996: 12) učinkuje ravno z igranjem na paradoksalno in težko ulovljivo naravo daru:

Med vsemi temi zelo kompleksnimi temami in med to množico družbenih stvari v gibanju bi se tukaj radi osredotočili samo na eno izmed potez, ki je globoka, a izolirana: na prostovoljno, če lahko tako rečemo, na očitno svobodno in neobvezno, pa vendar prisilno in zainteresirano naravo teh uslug. Malone vselej privzemajo obliko darila, obdaritve, ki jo ponudijo širokosrčno, celo tedaj, kadar je gib, ki spremlja transakcijo, zgolj fikcija, formalizem in družbena laž, in kadar sta na dnu obveza in ekonomski interes.

Recipročnost se torej skriva v brezplačni naravi daru in njenem zanikanju, kar je pravzaprav menjava. Za Maussa prijateljska menjava daru ni v nasprotju, ampak je zarodna oblika blagovne menjave in njene principe je še vedno mogoče najti, čeprav zmanjšane, v modernem trgovanju. Mauss nas je ravno s spretno uporabo termina daru, ki je v naših miselnih predstavah ločen od ekonomskih razmerij, pokazal na močno vpetost »ekonomije« v ostala področja družbenega življenja v skupnostih, ki jih je raziskoval. Prikazal je, da ima ekonomija temelje v sistemih razmerij in obvez, ki sicer ne veljajo za ekonomske.

3.1.4. Med menjavo daru in blagovno menjavo

Ena izmed pogosto citiranih analiz ekonomij daru v antropologiji je bila Gregoryjevo delo in njegovo poudarjanje nasprotja med menjavo daru in blagovno menjavo. Gregory je poudaril, da dar in blago ustvarjata različno obliko razmerja med menjalci, menjalkami. Dar pripada in reproducira »družbene razmere reprodukcije ljudi« znotraj sorodstveno utemeljenega družbenega reda; blago pa je zavezano »družbenim razmeram reprodukcije stvari« v razredno utemeljenih delitvah dela (Gregory 1980: 641). Ta dva sistema družbenih razmerij delujeta na logično nasproten način. V Gregoryjevi razmejitvi daru in blaga je mogoče zaznati močan odsev del Karla Marxa.

Marx je razvil zelo pomembno misel, da je blagovna menjava, menjava odtujenih objektov med menjalci, ki so v stanju recipročne neodvisnosti ... Zato je neblagovna menjava (menjava daru), menjava neodtujljivih stvari med menjalci, ki so v stanju

recipročne odvisnosti. Ta misel je v Marxovih analizah prisotna le implicitno, vendar je ... natančna definicija menjave daru. (Gregory 1982: 12)

Navedeni avtor je menil, da v ekonomijah daru ni nobene težnje po akumulaciji kapitala in po višanju učinkovitosti produkcije ter da je posledično motiv maksimalizacije profita odsoten. Zato je tudi produktivnost v teh ekonomijah veliko nižja kot v kapitalističnih ekonomijah (Gregory 1982: 93). Kot je prikazano v *Eseju v daru* in nekaterih delih, ki se sklicujejo nanj, v ekonomijah daru vendarle obstaja tudi težnja po akumulaciji kapitala oziroma dobrin, a s povsem drugim namenom kot v tržnih ekonomijah. Graeber je tako izpostavil, da so tudi v ekonomijah daru poti za podjetne posameznike, vendar je vse organizirano tako, da nikoli ne more nastati platforma za ustvarjanje stalne neenakosti v bogastvu. Vsaka oblika samopovečevanja pripelje do tekmovanja, kdo lahko da največ stran. V amazonskih (ali severnoameriških družbah) je institucija poglavarja imela tako vlogo na političnem nivoju: položaj je bil zelo zahteven in zelo malo nagrajevalen (Graeber 2006: 22). V svojem delu *Dolg (Debt)*, 2011: 112, 113) je izpostavil, da se v veliko delih Papue Nove Gvineje družbeno življenje vrti okrog »velemož«, karizmatičnih posameznikov, ki preživijo veliko svojega časa ob zbiranju bogastva, ki ga potem ob velikih praznikih spet darujejo. Tudi v Amazoniji in med severnoameriški staroselci so poglavarji, katerih vloga je sicer bolj formalizirana, vendar nimajo nobene moči prepričati druge, da bi počeli, česar nočejo. Stran od sebe dajo veliko več, kot prejmejo. Opazovalci so velikokrat komentirali, da so v smislu osebne lastnine vaški poglavji najbolj revni v vasi, takšen pritisk glede dajanja stvari se vrši nanje: »Pravzaprav lahko presojamo družbeno egalitarnost po tem, ali so tisti v poziciji avtoritete samo kanal za redistribucijo ali lahko uporabljajo svojo pozicijo za akumuliranje bogastva« (Graeber 2011: 113). V ekonomijah daru bi potemtakem lahko govorili o mistični nevidni (ali kar vidni) roki, ki uravnava kroženje dobrin, le da ta seveda ni odvisna od tržnih zakonitosti. Vzroke za menjavo in kroženje dobrin bom podrobneje raziskovala v poglavju »Sile menjave«. Sicer pa ekonomij daru ni smiselno raziskovati po merilih, terminih, vrednotah tržnega gospodarstva, na kar je opozoril tudi Gregory:

V ekonomijah daru menjava dobrin in storitev ne temeljita zgolj na ekonomski kalkulaciji, temveč na drugih načelih. Nasprotno kot pri tržni ekonomiji, kjer sta produkcija in menjava usmerjeni k maksimiziranju profita, sta pri ekonomiji daru namenjeni ustvarjanju in vzdrževanju družbene kohezije. (Gregory 1982: 91)

Najbolj splošna pripomba na Gregoryjevo delo je bila, da je njegovo razlikovanje med blagom in darom pretirano. Laidlaw pa je menil, da gre predvsem za nepravilno formulacijo (2000: 620).

Poudaril je, da sta za navedenega avtorja recipročnost in neodtujljivost predvsem opazovani značilnosti nekaterih razmerij, ustvarjenih skozi transakcije daru, ne pa temeljne značilnosti daru kot takega. Po Gregoryju samo transakcije, ki vsebujejo recipročnost, lahko štejejo za dar (Laidlaw 2000: 619, 620).

3.2. Tržna ekonomija

3.2.1. Temelji tržne ekonomije

Prelahko bi bilo misliti, kot je zapisal češki ekonomist Tomáš Sedláček v delu *Ekonomija dobrega in zla*, da se je ekonomsko spraševanje začelo šele z dobo znanosti. Ljudje smo vedno imeli potrebo po razlaganju sveta okoli sebe. Sprva smo to počeli s pomočjo mitov in religij, danes ima to vlogo znanost (2015: 20). Tako se je Sedláček z namenom razumevanja ekonomskega mišljenja naših prednikov, ki je seveda najboljša podlaga za umevanje ekonomskega mišljenja danes, poglobil v njihove mite in filozofije. Sledi ekonomskega mišljenja je torej skušal odkriti v starih mitih in obratno, najti mite v današnji ekonomiji.

Zahodna ekonomska misel temelji na mitih, ki se vse od vzpona klasične ekonomije predstavljajo kot objektivna dejstva.

Mite smo tako antropologi, antropologinje kot tudi predstavniki drugih znanstvenih disciplin vajeni prepoznavati predvsem v okviru drugih kultur, ki jih raziskujemo, ekonomske predpostavke našega sistema pa jemljemo kot objektivna, sama po sebi umevna dejstva, ki jih redko postavljamo pod vprašaj. Zato je odkrivanje mitov našega zahodnega ekonomskega sistema toliko bolj pomembno za razumevanje delovanja tržnega sistema menjave. Poleg tega so miti s svojo širino sposobni veliko bolje zajeti kompleksnost sveta, tudi tisto, ki temelji le na naših težko ubesedljivih občutjih, kot je to sposobna narediti znanost. »Nekakšna nedoločnost mitov ni njihova šibkost, ampak moč ... Mit seže tja, kamor znanost ali matematika ne moreta seči, sposoben je zajeti dinamiko nenehno spreminjajočega se sveta.« (Sedláček 2015: 117) Zgodovina ekonomske misli ni nič drugega kot zgodovina naših poskusov razumevanja delovanja ekonomije, ki temelji na tržnih transakcijah (Blaug po Rus 2010: 42). In eden osnovnih mitov tržne ekonomije je delovanje nevidne roke trga. Trg naj bi bil samoregulirajoči se sistem, v katerem vrsto in obseg produkcije, cene in ekonomske odločitve determinirajo preskrba, povpraševanje, svobodni odnosi med producenti, prodajalci in kupci ter prosta tekmovalnost (Dupré po Rus 2010: 43). A kot je zapisal Graeber, trgi niso resnični:

So matematični modeli, predstavljeni kot samoobvladan svet, kjer ima vsak točno isto motivacijo in isto znanje ter je udeležen v isti samozainteresirani kalkulatívni menjavi. /.../ Ekonomisti se zavedajo, da je realnost zmeraj bolj zapletena; vendar se zavedajo tudi, da mora biti za matematični model svet predstavljen kot risanka. S tem sicer ni nič narobe, problem nastane, ko nekdo zapove, da bo kdorkoli, ki ignorira diktat trga, kaznovan – ali da je, ker živimo v tržnem sistemu, vse utemeljeno na načelu pravičnosti: da je naš ekonomski sistem mreža recipročnih razmerij, v okviru katerih so na koncu koncev vsi računi uravnoteženi in vsi dolgovi plačani. (Graeber 2011: 114)

V bistvu je nepravičnost vgrajena že v samo naravo kapitalističnega trga. Čeprav prevladujoča ideologija predpostavlja enakopravnost vseh pri udeleževanju v tržni menjavi, gre v ozadju še vedno za »osnovno razlikovanje v politični in ekonomski moči med kapitalisti in delavci« (Wolf 2010: 389). Težnja po objektivnosti in nezmotljivi pravičnosti delovanja trga ima podlago, kot navaja Sedláček, že v racionalistični tradiciji Stare Grčije in Platonovi filozofiji, kjer sled resnice leži globoko v nas, vpisuje tja že pred našim rojstvom. Resnico moramo torej iskati v nas samih in ne v zunanjem svetu. Racionalistična tradicija je zavzela visoko mesto tudi v ekonomiji: »Težnja umestiti *resnični* svet v matematične modele in nespremenljive vedno-in-povsodveljavne nazorne krivulje je v ekonomiji opazna še dandanes« (Sedláček 2015: 117). Za glavnega ustoličevalca delovanja nevidne roke trga sicer velja Adam Smith (2010), vendar Sedláček išče predpodobe nevidne roke trga že v Epu o Gilgamešu.⁴ Pri nevidni roki trga gre za »ekstremno obliko mitologije« (Sedláček 2015a: 20). Ko je avtor začel pisati *Ekonomijo dobrega in zla*, je mislil, da je ekonomija tehnična disciplina brez srca, duše, etike, duha in človeških vrednot. Kasneje je ugotovil, da je v središču ekonomije etično jedro, o katerem se ni nikoli govorilo. V njenem osredju je močna etična šola, ki verjame v egoizem, v nevidno roko trga, in ki pravi, da ni treba razmišljati o posledicah dejanj, ker bo nevidna roka vse zasebne grehe spremenila v javno dobro. Spočetje načela nevidne roke trga lahko, kot je menil Sedláček z malo domišljije, vidimo v težnji počlovečenja divjega Engiduja. Z njegovim kultiviranjem je človeštvo ukrotilo divjaško in kaotično zlo, ki je prej silovito škodovalo dobremu mestu. Ko je vprežen, se bori na strani civilizacije proti naravi, prirojenosti, prirojenemu stanju stvari. Ta okoliščina pozna

⁴ Gilgameš, vladar mesta Uruk, je nadčloveški polbog. Okrog svojega mesta da zgraditi popoln, neuničljiv zid. Za kazen, ker neusmiljen ravna z delavci, podložniki, dajo bogovi poklicati divjega moža Engiduja, ki naj bi ga onemogočil. Onadva pa se spoprijateljita, postaneta nepremagljiv dvojec in delata junaška dejanja. Na koncu Engidu umre, Gilgameš pa se odpravi iskat nesmrtnost. Nesmrtnost se mu vedno za las izmuzne. Zgodba se konča tam, kjer se je začela – s slavospevom mestnemu obzidju Uruka.

tolmačenje, ki je za ekonomiste zelo pomembno. Engidu je bil škodljivec in proti njemu se ni bilo mogoče borovati. To zlo pa je bilo s pomočjo zvijače spremenjeno v nekaj, kar civilizaciji celo koristi. Gre torej za podobo slabega, prirojenega človeškega egoizma, dajanja prednosti lastnim koristim, namesto koristim bližnjega. Engiduja ni mogoče premagati, kljub temu pa ga je mogoče vpreči v službi dobrega. Podoben motiv se pokaže tisoč let kasneje v besedni zvezi, ki postane težiščna misel ekonomije: nevidna roka trga (povzeto po Sedláček 2015: 50–51). Hudiča – torej zlo – je včasih bolje zapreči v plug, kot pa se z njim borovati in uporabiti njegovo lastno energijo za doseg naših ciljev. Naslednja pomembna značilnost moderne ekonomije je odnos do napredka oziroma razvoja. Spremenil se je tudi z drugačnim dojemanjem časa. Stare kulture so čas dojemale ciklično. Pojem napredka kot enega najbolj pomembnih elementov moderne ekonomije je, kot je zabeležil Sedláček, zasnovan že v Stari zavezi. Pri tem je izpostavil, da nikakor ne moremo mimo vloge, ki jo je imel judovski nauk pri oblikovanju moderne kapitalistične ekonomije, čeprav ji v učbenikih zgodovine ekonomskega mišljenja in v drugih ekonomskih besedilih ni posvečenega veliko prostora (Sedláček 2015: 31, 61). Max Weber (2002) je verjel, da je za nastanek kapitalizma zaslužna protestantska etika. Judovski običaji, uveljavljeni na mnogo področjih življenja, so napovedali razvoj sodobne ekonomije. Že v srednjem veku so uporabljali ekonomske mehanizme, ki so v mnogem presegali svoj čas in kasneje postali ključne prvine moderne ekonomije. O teh vidikih navadno govorijo tudi tisti, ki judovske tradicije napadajo (Sedláček 2015: 60). Judovsko pojmovanje časa je linearno, s svojim začetkom in koncem, torej tudi s svojim razvojem. Verjamejo v zgodovinski napredek, in to napredek na tem svetu. Pred linearnim pojmovanjem časa je v zgodnjih kulturah vladalo ciklično doživetje časa. V Epu o Gilgamešu, kot ga je analiziral Sedláček, zgodovina ne pelje nikamor, vse je ciklično ponavljanje, z drobnimi spremembami, kakor je v naravi. Z linearnim doživetjem zgodovine je prišla ideja o napredku, ki je kasneje postala gonilna sila znanosti in upov naše civilizacije nasploh. Predvsem pa v moderni ekonomiji napredek, v nasprotju z nekoč duhovnim doživetjem razvoja, smatramo predvsem v znanstveno-tehničnem smislu. In ne le to. Civilizacije, ki so tehnično ali materialno manj opremljene, štejemo za manj zrele družbe, ki jih naša stopnja razvoja še čaka. Pojmovanje (ekonomskega) napredka je povrh vsega predpostavka moderno delujoče družbe. Pričakujemo rast, jemljemo jo avtomatično. Če rast BDP-ja nekaj četrtnetij ne napreduje, to danes štejemo za izjemno. A ni bilo vedno tako. Materialni napredek je postal predpostavka s prihodom znanstveno-tehnične revolucije, obdobja, ko je ekonomija postala samostojna veda (Sedláček 2015: 61).

Naša dejavnost, ekonomika naše civilizacije nima cilja, v katerem bi se bilo mogoče spočiti, izjaviti, da smo že končali, da smo gotovi, da je že narejeno ... Nismo se sposobni zaustaviti niti pri proizvodnji niti pri potrošnji; odvisni smo od rasti. Kdaj bomo rekli, da imamo že narejeno? (Sedláček 2015: 102)

S stremljenjem po nenehnem napredku pa se že izrisuje naslednja pomembna značilnost, brez katere moderna tržna družba ne bi mogla delovati: nenehno vzbujanje potreb v ljudeh. S tega vidika lahko govorimo o ekonomiji pomanjkanja, saj sploh ne gre več za izpolnjevanje človekovih potreb, temveč za nenehno vzbujanje novih, kar pomeni, da potrebe nikoli ne bodo zadovoljene: »Glavno, po čemer hrepeni običajen posameznik, ni zadovoljitev lastnih potreb, ampak nove in še večje potrebe« (Stigler po Sedláček 2015: 45). Na razliko v sistemu menjave domačijskih skupnosti in kapitalističnem sistemu menjave, s katero je povezano tudi konstantno ustvarjanje novih potreb, je predhodno opozoril že Sahlins. Menjava in proizvodnja za menjavo v domačijskih skupnostih sta bili usmerjeni k preživetju, ne k dobičku. Preživetje predstavlja določen in omejen cilj, medtem ko je ustvarjanje dobička neomejen cilj, povezan z domnevnimi človeškimi nujami (Sahlins 1999: 111, 112). Gre sicer za poenostavljen pogled, ki ga ne moremo povsem aplicirati na ekonomije daru, kjer menjava na prvem mestu ni namenjena le preživetju, temveč tudi vzpostavljanju in vzdrževanju kompleksnih družbenih odnosov.

3.2.2. Zgodovinski pogled na razvoj tržne ekonomije

Tudi zgodovinski pogled na razvoj tržne menjave temelji na dobro zakoreninjenem mitu, ki sem ga že podrobno razdelala v poglavju Mit o razvoju menjave. Ustoličil naj bi ga Adam Smith. V nadaljevanju bom prikazala, da je po nekaterih teorijah napak pripisovati ta mit njemu. Ekonomija torej opredeljuje razvoj menjave v zaporedju: najprej naturalna menjava, potem denar in nazadnje kredit. Že skoraj stoletje pa antropologi opozarjajo, da je po Graeberju nekaj zelo narobe s to sliko (2011: 22). Problem je, da podatki o tovrstnem razvoju sploh ne obstajajo, obstaja pa precej podatkov o tem, da ni šlo tako: »Raziskovalci, misijonarji, pustolovci, kolonialni administratorji so se že stoletja neuspešno trudili najti to pravljično deželo naturalne menjave. Našli pa so skoraj neskončno variacij ekonomskih sistemov.« (Greber 2011: 29) To sicer ne pomeni, da naturalna menjava ne obstaja. Pomeni samo, da se ni uveljavljala med someščani (Greber 2011: 29–33), kakor si je predstavljal Smith. Navadno je veljala med tujci, celo sovražniki, ali pa med ljudmi, ki niso čutili medsebojne odgovornosti, zaupanja ali želje po vzpostavljanju trajnega razmerja. Pravzaprav obstajajo dobri razlogi za prepričanje, da naturalna menjava ni nujno predvsem zgodovinski pojav, temveč je postala široko razširjena v modernih

časih (Graeber 2011: 37). Zagotovo se v večini primerov, ki jih poznamo, razvija med ljudmi, seznanjenimi z uporabo denarja, vendar ga iz tega ali onega razloga nimajo veliko. Izdelan sistem naturalne menjave se velikokrat vzpostavi s kolapsom nacionalnih ekonomij: v Rusiji v devetdesetih, v Argentini okrog leta 2002, ko so rublji oziroma dolarji pospešeno izginjali. Sicer pa vzpostavljanje sistemov naturalne menjave lahko opazujemo tudi znotraj manjših skupnosti v sedanjem obdobju gospodarske krize, ki je začela postajati oprijemljiva leta 2008. V Grčiji, denimo, si prebivalci in prebivalke pri preživetju pomagajo z vzpostavljanjem tržnic, ki delujejo po načelu naturalne menjave. Razvoj različnih oblik naturalne menjave pa imamo možnost, predvsem znotraj nevladnega (humanitarnega) sektorja, opazovati tudi v Sloveniji (različne izmenjevalnice oblačil, hrane, umetniških del ...). V obdobjih kriz, ob pomanjkanju formalnih sredstev menjave – denarja se spodbudijo nove oziroma druge preživetvene strategije, kamor se uvršča tudi naturalna menjava. K temi se bom vrnila v praktičnem delu disertacije.

Morgan je v delu *Pradavna družba* (*Ancient Society* 1877/1985) načrtoval razvoj sistema menjave, z izhodiščem v totalni menjavi, ki naj bi bila najstarejši ekonomski sistem; je temelj, na katerem naj bi se razvila druga faza – menjava vrednih objektov; tej je sledila tretja faza – denarna ekonomija. Morgan se je osredotočal na razmerja med sorodstvenimi sistemi in pravili dedovanja in razvijal evolucijske teorije z uporabo etnografskih podatkov z različnih delov sveta. Njegov vpliv je viden tudi v Maussovi teoriji o daru. Lévi-Strauss je obravnaval sisteme menjave z analizo sorodstvenih odnosov kasneje (1969), ekonomski zgodovinar Polanyi pa je v *Veliki preobrazbi* (*The Great Transformation* 1944) z upoštevanjem zgodovinskih in etnografskih podatkov predstavil vzpon tržnega gospodarstva. Prikazal je, kako je razvoj kapitalizma vplival na destrukcijo dotedanjih načel recipročnosti, ki so temeljile na sorodstvenih odnosih, in vzpostavil trg, usmerjen k ustvarjanju dobička. Polanyi je vplival na antropologijo in je bil teoretična inspiracija avtorjem, kot je Sahlins (1972). Skladno z Bijsterveldom naj bi se večina raziskovalcev strinjala, da je v zahodnih družbah prišlo do prehoda iz sistema, ki ga je usmerjala predvsem ekonomija daru, v tržno in monetarno ekonomijo v obdobju med leti 1050 in 1200. Ta transformacijo označujejo tudi spremembe na ekonomskem, družbenem, religioznem in pravnem področju (povzeto po Rus 2010: 43). Navkljub spremembi v družbenem sistemu menjave pa naj bi do temeljne spremembe v načinu delovanja in dojemanja gospodarstva prišlo v 19. stoletju. Polanyi je izpostavil, da je bilo pred 19. stoletjem gospodarstvo vedno vpeto v družbo. Z rabo termina vpetosti je poudaril več kot le splošno znano zamisel, da so tržne transakcije odvisne od različnih družbenih dejavnikov. S tem konceptom je hotel pokazati, kako radikalno so se klasični ekonomisti, katerih ideje obravnavam v naslednjem poglavju, predvsem Ricardo in Malthus,

razšli s starejšimi misleci: »Namesto zgodovinsko uveljavljenega vzorca, po katerem je gospodarstvo podrejeno družbi, je njihov sistem samoregulacijskih trgov zahteval, da se družba podredi logiki trga« (povzeto in navedeno po Block 2008: 26–27). Polanyi je izpostavil, da četudi so akademski krogi, zlasti v 19. stoletju, še tako vztrajno dokazovali nasprotno, zaslužek in dobiček od menjave nista nikoli prej imela pomembne vloge v gospodarstvu človeštva. Čeprav je bila institucija trga znana že v pozni kameni dobi, je bila njena vloga zgolj obrobna (Polanyi 2008: 101).

Če sem do tu obrazložila, kako se je razvijal sistem menjave, si je potrebno ogledati tudi, katere so bile ključne spremembe v proizvodnem načinu, ki so vplivale na prevlado tržnega gospodarstva. V 18. stoletju je preplet različnih dejavnikov, širitev trgov, večanje zalog premoga in železa, razlastitve ljudi, vznik neodvisnih institucij, iznajdba strojev ... sprožil industrijsko revolucijo (Polanyi 2008: 98). Polanyi se je spraševal, kako definirati revolucijo kot tako in katera je bila njena temeljna značilnost; pri tem je izpostavil eno samo temeljno spremembo: »Nikakor ne trdim, da so stroji povzročili to, kar se je zgodilo, vztrajam pa, da se je ideja o samoregulacijskem tržnem sistemu lahko porodila tedaj, ko so v družbi, v kateri prevladuje trgovina, začeli uporabljati zapletene stroje in je proizvodnja stekla v tovarnah« (Polanyi 2008: 98). Opozoril je na dejavnike, ki so prispevali k poblagovljenju družbe v širšem smislu, vključno z ljudmi kot »delovno silo«. Uporaba specializiranih strojev v agrarni in trgovinski družbi je morala imeti značilne posledice. Tako družbo so sestavljali kmetje in trgovci, ki so kupovali in prodajali njihove pridelke. Proizvodnjo s specializiranimi in dragimi napravami in proizvodnimi obrati je bilo mogoče vpeljati le, če je bila primerna za nakup ali prodajo. Trgovec je bil oseba, na voljo za prevzem te naloge. Blago je začel prodajati tako, kakor bi ga sicer prodajal tistim, ki povprašujejo po njem, vendar je do njega prišel drugače. Ne z nakupom že narejenih izdelkov, temveč z nakupom »delovne sile« in surovin. Nakup dragih in zapletenih strojev se praviloma izplača le, če je z njimi mogoče proizvesti velike količine blaga. Brez izgube lahko deluje samo v primeru, ko je prodaja blaga zagotovljena in če proizvodnja ni motena zaradi pomanjkanja surovin, potrebnih za delovanje strojev. Za trgovca to pomeni, da morajo biti vsi elementi proizvodnje na prodaj (Polanyi 2008: 98–100). Sama prodajna dejavnost trgovca in proizvajalca v eni osebi ni vplivala na strukturo družbe, medtem ko je nakupovanje surovin in »delovne sile« – narave in človeka za namene strojne proizvodnje v trgovinski družbi te preobrazila v blago. Tovrstna preobrazba mora nujno, tako je dokazoval Polanyi, razdejati medčloveške odnose in uničiti njihovo naravno okolje (Polanyi 2008: 100). Vzporedno z razvojem tovarniške

proizvodnje, ki je vplivala na naravo medčloveških odnosov, se je začel spreminjati tudi odnos do stvari. Carrier je opisoval, kako se je v drugi polovici 18. stoletja tovarniška produkcija iztekla v uniformiranost izdelkov, to pa je zmanjšalo tudi potrebo po bližnjem odnosu s prodajalcem z namenom, da bi si človek zagotovil kvaliteten izdelek (navedeno po Rus 2010: 46). Vzporedno so se začeli razvijati tudi procesi standardizacije izdelkov, ki so zagotavljali nizko ceno izdelave. Z uniformiranostjo izdelkov ni bilo več potrebe po barantanju (Alexander po Rus 2010: 46). Kot je sklepal Carrier, so vse te spremembe vplivale na človeško percepcijo družbene identitete prodanih in kupljenih stvari (navedeno po Rus 2010: 46).

3.3. Teoretski vidiki razvoja tržnega sistema

3.3.1. Klasična ekonomija

Sočasno s predhodno opisanimi družbenimi spremembami so se v 18. stoletju začele razvijati teorije o novo vzpostavljajočem se ekonomskem sistemu. Delo Adama Smitha *Bogastvo narodov* (*The Wealth of Nations*), prvič objavljeno leta 1776, običajno označujejo kot začetek klasične ekonomije. Tako pojmovanega očeta »nevidne roke trga« pa močno določajo koncepti, ki se jim je v svojem predhodnem delu *Teorije moralnih občutij* (1759) sam sprva zoperstavil. Širša obrazložitve bo sledila v poglavju »Sile menjave v tržni ekonomiji«.

Predstava, da je Smith začetnik klasične »egoistične« ekonomije, je popreproščena, kar v svojem delu razkriva tudi Sedláček (2012). Tudi ideja nevidne roke trga se je rodila drugače, iz spraševanja o moralnosti, četudi se je sto let zatem to vprašanje izgubilo; ekonomija se je oddvojila od etike. Zgodil se je nenavaden preobrat: veliki očetje liberalne ekonomije, Adam Smith, Thomas Malthus, John S. Mill, John Locke so bili predvsem moralni filozofi, o čemer piše tudi Amartya Sen (1987), dobitnik nagrade švedske centralne banke v spomin na Alfreda Nobela. Stoletje pozneje je ekonomika postala matematizirana veda, brez prostora za etiko (Sedláček 2012: 189).

Eno najbolj pomembnih vprašanj klasične ekonomije, ki se nanaša na menjavo, je bilo, kako se določa vrednost stvari. Klasični ekonomisti so jo določali na podlagi stroškov produkcije. Trdili so, da je delo najbolj pomemben dejavnik, ki determinira menjalno vrednost dobrin. Smith je v *Bogastvu narodov* menjalno vrednost opredelil takole:

Vsak človek je premožen ali reven glede na stopnjo, na kateri si lahko privoščiti uživanje potrebščin, udobja in razvedril človeškega življenja. Vendar mu po popolni uveljavitvi

delitve dela ostane bolj malo takšnih reči, da si jih more oskrbeti s svojim lastnim delom. Veliko več jih mora dobiti od dela drugih, premožen ali reven pa je glede na količino tega dela, ki jo ima na voljo oziroma si jo lahko kupi. Vrednost kateregakoli blaga je torej za lastnika, ki ga ne kani rabiti ali zaužiti, marveč zamenjati za drugo blago, enaka količini dela, ki ga lahko kupi ali najame. Pravo merilo za menjalno vrednost vsega blaga je potemtakem delo. (Smith 2010: 42)

Vrednost stvari, merjena s tem, koliko dela je bilo vložnega vanje, naj bi bilo edino tako zanesljivo določena.

Vedno in povsod je drago to, do česar je težavno priti oziroma, kar stane veliko dela: poceni pa je, kar se dobi zlahka oziroma s prav malo dela. Samo delo, ki nikdar ne spremeni vrednosti, je potemtakem edino popolno in pravo merilo, s katerim je vedno in povsod mogoče meriti in primerjati vrednost vseh izdelkov. To je njihova prava cena; denar je samo nominalna. (Smith 2010: 43)

Določanje vrednosti stvari na podlagi dela so kasneje kritizirali, saj klasična ekonomija ni ponudila razlage, zakaj cene v resničnem svetu niso vedno uravnotežene s ceno vložnega dela in zakaj so ljudje včasih pripravljeni plačati več, kot je objekt vreden glede na klasično teorijo vrednosti. Tako se je določanje vrednosti, ki naj bi bila inherentna predmetu in vanj vložnemu delu, počasi premaknilo k ideji, da je vrednost predmetov bolj povezana z razmerjem med njimi in kupcem. Vrednost tako naj ne bi temeljila samo na stroških produkcije, ampak tudi na drugih subjektivnih elementih (Weintraub po Rus 2010: 48). Ekonomist in politični filozof John Stuart Mill (2005 [1868]) je trdil, da je vrednost objekta odvisna od vrednotenja s strani kupca in ne od dejanskega stroška za njegovo produkcijo. Vrednost, ki jo ima produkt za uporabnika, je določala »koristnost« (povzeto po Rus 2010: 48).

3.3.2. Neoklasična ekonomija in teorija racionalne izbire

Z Alfredom Marshallom, ki se je iz matematika prelevil v ekonomista, in njegovim delom *Načela ekonomike (Principles of Economics)*, ki je postopoma nadomestilo Millova *Načela politične ekonomije (Principles of Political Economy)*, se je z letom 1870 začela uveljavljati neoklasična ekonomija. Marshall je sicer svoja dela v popolni obliki objavil šele po letu 1890, vendar je večino svojih ekonomskih idej poučeval v zgodnjih 1870-ih na Univerzi v Cambridgu. Vse do danes je pri podajanju neoklasične mikroekonomske teorije ostalo prisotnih veliko elementov, ki jih je opredelil ta avtor (Hunt 1979: 271–272).

Če se je klasična ekonomija ukvarjala z makrodružbeno ravniyo analize in ekonomskimi procesi družbe v širšem smislu, se je neoklasična ekonomija s svojo analizo osredotočila na mikroraven, na posameznikova ekonomska dejanja in odločitve (Plattner 1989: 6). Osredotočenost se je torej premaknila od splošnega družbenega k individualnemu, k raziskovanju posameznikove izbire. Čeprav so se posamezne šole med seboj razlikovale in ni soglasja o naravi neoklasične ekonomije, imajo dve skupni zamisli: o ekonomskih akterjih kot racionalnih, koristnostno naravnanih posameznikih in o temeljni funkciji trga (Dupré po Rus 2010: 49). Posameznik, posameznica se bosta na trgu vedno obnašala tako, da bosta maksimizirala svojo korist. Primerjala bosta različne alternative in ocenila koliko »koristnosti« pridobita glede na vložen denar, čas in energijo (McEachern po Rus 2010: 49). Koncept koristnosti predstavlja merilo zadovoljstva ali pozitivnega rezultata, ki ga predmet prinese posamezniku (Rus 2010: 49). Teorija racionalne izbire je eden najpomembnejših konceptov neoklasične ekonomije. Navedeno teorijo, boljše predpostavko o posameznikovem tržnem vedenju naj bi bilo po mnenju nekaterih ekonomistov mogoče uporabiti pri vseh oblikah človekovega obnašanja ter v vseh načinih družbenega bivanja ljudi (Becker po Rus 2010: 50). Mnogo antropoloških in etnografskih raziskav, skupaj z raziskavami o ekonomijah daru, je to predpostavko zavrnilo, ker temelji na zahodnem ekonomsko »racionalističnem« pogledu na svet in obenem radikalno zanemarja kulturne in ekonomske raznolikosti družb ter tudi različno vlogo posameznika v njih. Ekonomska veda je tako že zelo zgodaj začela obravnavati ljudi kot racionalna bitja, ki težijo k doseganju maksimalne koristi z minimalno stroški. To zamisel je konceptualizirana v modelu *Homo economicus*. Mnoge kritike napadajo prevladujočo ekonomsko strujo predvsem s stališča tovrstne redukcije človeka, njegovo »pomanjšanje na racionalnega agenta, ki optimizira svojo koristnost v okviru danih proračunskih omejitev« – kar nas je pripeljalo v »mračne ulice matematizacije ekonomije« (Sedláček 2012: 266). Kritike tovrstnega ekonomskega reduciranja človeka, zanemarjanja etike in morale ter drugih odlik človekovega delovanja znotraj družbe pa razumljivo prihajajo tudi s strani same ekonomske vede. Sedláček je v tem smislu zapisal sledeče:

Preučevanje ekonomije se je iz moralne znanosti spremenilo v zgolj matematično alokativno znanost. Prepričan sem, da bi morali razvijati slednje, vendar ne zanemariti prvega. Če bi še naprej namenjali enako količino miselne energije etičnim vprašanjem, bi bila verjetno nekatera vprašanja, za katera se zdi, da so se v študiju ekonomije in zlasti politične ekonomije znašla v »slepi ulici«, veliko jasnejša. Ekonomija na splošno je bila presenetljivo nekomunikativna do etičnih ved, iz katerih izvira. (2012: 266)

Tržno gospodarstvo v sebi nosi temeljni paradoks, na katerega je opozoril Robert Nelson v svojem provokativnem delu *Ekonomika kot religija: Od Samuelsona do Chicaga in onkraj* (*Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*, 2001). Po mnenju mnogih ekonomistov dolgujemo delovanje tržnega gospodarstva koristoljubju, vendar če ta moč koristoljubja »prečka določene meje«, lahko ogrozi delovanje samega tržnega gospodarstva (Sedláček 2012: 268).

Antropologi in antropologinje so se modelu *Homo economicus* zoperstavili s svojimi medkulturnimi primerjavami in empiričnimi podatki; med drugim so opozorili na to, da model nikakor nima univerzalnih dimenzij, kakor je trdila ekonomska veda. Različni avtorji in avtorice, npr. Bronislaw Malinowski, Marcel Mauss, Marshal Sahlins, Annete Weiner, Maurice Godelier, Marilyn Strathern, če jih naštejemo le nekaj, so z raziskovanjem ekonomij daru prikazali, da ljudje v netržnih družbah delujejo po načelih recipročnosti, ki nosi popolnoma drugo logiko od tiste, ki jo vključuje model »ekonomiziranega« individualista.

4. RECIPROČNOST IN SILE MENJAVE

4.1. Sile menjave v ekonomiji daru

Kaj spodbuja recipročnost in katere sile spodbujajo samo menjavo med ljudmi? Iskanje odgovora na to vprašanje nas privede do temeljnih razlik v pogledu na menjavo med antropologijo in ekonomijo. Obenem se nam skozi to vprašanje prikaže, kakšen je pogled na človeka, njegovo delovanje in na medsebojna razmerja v okvirih navedenih disciplin – obenem to preizpraševanje osvetli dilemo, na kaj točno se opira konstruirana stvarnost tržne ekonomije in ekonomije daru.

Že zelo dolgo so obstajale tendence ustvarjanja teorije socialnih interakcij, ki bi bila utemeljena na bolj splošnem pogledu na človeško naravo, pri tem naj bi bilo moralno življenje nekaj več kot vzajemna korist. Motivirano naj bi bilo predvsem z občutkom za pravičnost. Ključni termin je postal »recipročnost«, vezan na občutke enakosti, uravnoteženja, pravičnosti, simetrije. Ekonomske transakcije so pri tem le ena od načrtovanih oblik uravnotežene menjave (povzeto po Graeber 2011: 91). Med petdesetimi in sedemdesetimi leti preteklega stoletja so se razvile različne teorije menjave. Lévi-Strauss je ponudil radikalno redukcijo človekovega življenja na tri sfere menjav: jezika, sorodstva in ekonomije. Vse tri naj bi gibal isti fundamentalni zakon recipročnosti. Taka zastavitev se v sodobnosti zdi ekstremna, kot je zapisal Graeber (2011: 91), vendar še naprej obstaja prepričanje, da družbeno življenje bazično temelji na principu recipročnosti in da je mogoče vse človeške interakcije razumeti kot oblike menjave. Vendar vseh oblik uveljavljanja pravičnosti, kot je opozoril Graeber (2011: 91), ne moremo reducirati na recipročnost. Obstajajo primeri, ko se recipročnost ne zdi povsem pravična, obstajajo pa tudi razmerja, ki so očitno moralna, vendar se zdi, da nimajo nič z recipročnostjo. Razmerje med starši in otroci je pogosto citiran primer, čeprav je tudi o tem razmerju mogoče diskutirati. Če ga spremljamo v luči življenjskega poteka generacij, je tudi tu mogoče ugotoviti, da gre za recipročnost. Starši naj bi v obdobju odraščanja brezpogojno skrbeli za svoje otroke, medtem ko naj bi otroci, vsaj tako se navadno pričakuje, poskrbeli zanje v obdobju njihove starosti. Seveda pa tudi to obliko recipročnosti spodbujata morala in vzajemne pripadnosti znotraj sorodstvenih odnosov.

Kot je zapisal že Graeber (2011: 94–95), potemtakem vseeno obstajajo razmerja, ki ne temeljijo na recipročnosti. Obstajala naj bi tri glavna načela, na katerih temeljijo ekonomska razmerja in se pojavljajo v vseh človeških družbah, in sicer: komunizem, hierarhija in menjava. To sicer ni bistveno za pričujoče delo, namen je predvsem poudariti, da vsa človeška razmerja ne temeljijo na recipročnosti. Po Graeberju (2011: 94–110) jih povzemam le na kratko. Avtor je posebej opozoril, da ne razpravlja o različnih tipih družb, temveč o moralnih načelih, ki soobstajajo povsod. S komunizmom je označil vsa človeška razmerja, ki delujejo po načelu »od vsakega glede na njegove sposobnosti, vsakemu glede na njegove potrebe«. Beseda komunizem sicer zbuja močne čustvene reakcije, predvsem zato, ker jo povezujemo s »komunističnimi« režimi. Dejansko naj bi se vsi obnašali komunistično del svojega časa, denimo ko delamo na kakšnem skupnem projektu, običajno se ljudje tako obnašajo tudi v obdobju katastrof. Komunizem je tudi podlaga vse človeške družabnosti, je to, kar omogoča družbo. Tako ne temelji ne na menjavi niti na recipročnosti, razen v smislu vzajemnih pričakovanj in odgovornosti, pa v tem primeru je boljša beseda vzajemnost. Pri razmerjih menjave gre za enakovrednost, za merjenje natančne vrednosti, temveč za konstanten proces interakcij, usmerjenih proti enakovrednosti.

Razmerje eksplicitne hierarhije, torej razmerje med vsaj dvema stranema, kjer se ena dojema večvredno od druge, je razmerje, ki po Graeberju ne deluje po načelih recipročnosti. To je težko videti, ker se odnos velikokrat opredeljuje v terminih recipročnosti, denimo država pobira davke in v zameno nudi socialno zaščito, vendar je načelo, po katerem deluje, temu nasprotno. Dejanja tistih, ki delujejo s pozicije moči, so označena za moralna, četudi delujejo v nasprotju s splošnim blagrom, kar lahko dobro opazujemo zdaj, ob vse večjem krčenju socialne države. Hierarhija funkcionira po načelu, ki je drugačno od načela recipročnosti. Ko so linije podrejenosti in nadrejenosti načrtane in jih sprejmejo na obeh straneh kot okvir razmerja, se to učinkovito nadaljuje navidezno brez prisile; zdi se, da ga regulirajo navade ali običaji (povzeto po Graeber 2011: 94–110). Obstaja pa velika izjema od opisanega mehanizma, ki ga je Graeber (2011: 112–113) opredelil kot fenomen hierarhične distribucije. Prepoznavali in izpostavljali so ga že prej, v delih, ki raziskujejo ekonomijo daru. Nanj sta opozarjala tako Malinowski kot Mauss. Gre za delovanje poglavarjev v staroselskih skupnostih, ki so sicer v funkciji avtoritete in v hierarhičnem vrhu, a je njihova glavna vloga zbiranje in nato razdajanje lastnine. Njihova čast pa se meri predvsem v smislu njihovega razdajanja. Tako pri Malinowskem beremo sledeči opis razdajanja:

Družbeni kod, ki ga najdemo pri domačinih kule, je daleč od tega, da bi šibil naravno željo po lastništvu. Nasprotno: pritrjuje temu, da je imeti biti pomemben in da je bogastvo pomemben pokazatelj družbenega statusa in osebnih vrlin. Vendar je pomembno dejstvo pri kuli to, da posedovati pomeni dajati – in tu se domačini pomembno razlikujejo od nas. Od človeka, ki poseduje stvari, se naravno pričakuje, da jih deli z drugimi, jih distribuira ... in višji kot je status, večja je obveznost. Od poglavarja se bo tako naravno pričakovalo, da bo dajal hrano kateremukoli tujcu, obiskovalcu ... Glavni pokazatelj moči je premoženje in premoženje je radodarnost. Bolj pomemben je človek, večjo potrebo ima po razkazovanju radodarnosti. (Malinowski 1984: 97)

Po kratkem pregledu načel medčloveških interakcij se vrnimo k tistemu, ki temelji na recipročnosti: k menjavi. V ekonomiji se recipročnost nanaša na dve neposredni izmenjavi, z denarjem ali brez. V antropologiji pa uporabljamo pojem za bolj omejeno vrsto praks – posebno za nedenarne, netržne menjave, ki jih postavljajo v opozicijo denarnemu trgovanju. V antropologiji recipročnost pogosto enačijo s pojmom daru na podlagi argumenta, da dar zavezuje prejemnika k ponudbi vračila in vzpostavlja trajen krog obvez. Za antropologe je recipročnost steber družbenega življenja, njen pomen pa naj bi bil v ekonomiji velikokrat spregledan (po Gudeman 2001: 81). Mauss je s svojim delom spodbudil razpravo o recipročnosti, pred njim pa je že Malinowski opozoril na širok pomen recipročnosti za družbeni sistem. Dokazoval je, da je celotno življenje v skupnosti prežeto s stalnim »daj in vzemi«. Mauss je kot konkretno načelo delovanja recipročnosti v družbah, ki jih je primerjal, izpostavil temeljno družbeno pravilo: dati, sprejeti in vrniti. Delovanje vseh teh treh obvez je označil kot »institucijo totalne usluge« (Mauss 1996: 27). V razpravah se še vedno pojavlja povezovanje »primitivnega« z recipročnostjo v opoziciji z modernim, navezujočim se na trg (Gudeman 2001: 84); gre za še vedno prisotno zaverovanost in občutek superiornosti glede lastnega sistema menjave, ki temelji na tržni ekonomiji, čeprav so se že Mauss in avtorji ter avtorice pred njim s svojim delom trudili dokazati nasprotno:

Zdi se, da ni nikoli, niti od časa, ki ni zelo oddaljen od nas, niti v družbah, ki jih hudo neprimerno povezujemo z imenom primitivne ali inferiorne, obstajalo nič, kar bi bilo podobno tistemu, čemur pravimo naturalna ekonomija. Po nenavadni, a klasični napaki so celo, kadar so hoteli ponuditi sklep za to ekonomijo, uporabljali Cookova besedila o menjavi in naturalni menjavi pri Polinezijcih. A prav s temi Polinezijci se

bomo ukvarjali v pričujočem delu in videli bomo, kako so v pravu in ekonomiji daleč od naravnega stanja. (Mauss 1996: 14)

Vzrok za pripisovanje nižje razvitosti netržnim družbam je tudi v že opisanem različnem pogledu na razvoj menjave s strani ekonomske in antropološke vede. Če sem se skozi ekonomijo daru približala antropološki obravnavi menjave in skozi osnovne značilnosti tržne ekonomije povzela odnos ekonomske vede do menjave, se sedaj vračam k začetnemu vprašanju. Katere so sile, ki spodbujajo samo menjavo med ljudmi? Adam Smith in kasneje glavni tokovi zahodne ekonomske misli v razlogih za menjavo ponujajo koncept samozainteresiranega človeka, usmerjenega k pridobivanju in iskanju predvsem lastne koristi, Mauss in antropološka razlaga pa razlogom za menjavo sledita v drugih človeških kvalitetah in drugačnem delovanju sistema. Mauss je pisal v tradiciji, ki je močno nasprotovala angleški liberalni misli. Glede na to, da je širši okvir njegovega dela temeljil na Durkheimovih razmišljanjih, je potrebno razložiti njegovov mentalni kontekst. Temelje njegove opozicije angleškemu utilitarizmu so oblikovali že francoski politični filozofi. Skladno z njihovo kritiko naj bi liberalizem temeljil na osiromašenem konceptu družbe, ki vidi osebo kot neodvisnega posameznika in ne kot družbeno bitje; prav tako naj bi zanemarjal dejstvo, da se družbena razmerja spreminjajo sočasno z načinom produkcije (povzeto po Douglas 1990: 13–14). Mauss je iz sistema menjave, ki temelji na obdarovanju, izpeljal koncept »totalnega družbenega dejstva«, kjer »vse vrste institucij najdejo hkratni izraz: religiozni, pravni, moralni, ekonomski« (Gregory in Altman 1989: 203). Izpostavil je mehanizem, v katerem vzpostavljajo družbeni sistem individualni interesi, vendar tržna menjava ni prevladujoča oblika menjave. Mary Douglas je v uvodu v Maussovo delo predpostavila, da ima sistem daru vse potrebne elemente za primerjavo s tržno menjavo. Kroženje daru naj bi spominjalo na Smithovo nevidno roko, spodbudo, da trg vključi vsakega posameznika, posameznico v vzorec menjav. Darovi so dani v kontekstu javne drame, glede njih ni nič skrivnostnega (Douglas 1990: 18–23). Zapisala je, da je ekonomija daru bolj vidna in transparentna kot tržna ekonomija, saj je bolj neposredno vezana na javni ugled, distribucijo časti in religiozne sankcije. Že s tem, da je vidna, naj bi bili rezultati distribucije dobrin in storitev bolj podvrženi javnemu pregledu in sodbi glede pravičnosti kot so to rezultati tržne menjave (Douglas 1990: 15).

Pojavi se problem glede smiselnosti obravnave sistema ekonomije daru po istih merilih, kot jih pozna kapitalistični sistem menjave in s teoretskimi orodji zahodne misli. Vsekakor pri ekonomiji daru ne moremo govoriti o vlogi individualiziranega, utilitaristično naravnane

človeka, katerega dejanja usmerjajo lastni interesi. Eno izmed temeljnih značilnosti ekonomije daru je močna vpetost posameznika, posameznice v skupnost. Pravzaprav je videti, da so sistemi, ki jih je opisoval Mauss, v primerjavi s tržno ekonomijo veliko bolj bogate in raznolike oblike menjave med ljudmi, zgrajene na kompleksnih medčloveških razmerjih in družbenih pogodbah. Mauss (1996) je ta kompleksen sistem menjave, v katerem je »trg samo eden izmed momentov in kjer je kroženje bogastev samo eden izmed členov v pogodbi, ki je veliko splošnejša in veliko trajnejša«, opredelil kot že predhodno omenjeni »sistem totalnih uslug« (Mauss 1996: 15). Pri sistemu totalnih uslug, kot ga je opisal Mauss, ne gre samo za menjavo dobrin in bogastva, premičnin in nepremičnin, skratka stvari, ki so ekonomsko uporabne, temveč se izmenjujejo zlasti vljudnosti, gostije, obredi, vojaška pomoč, ljudje, plesi, prazniki, sejmi ... Te usluge in povratne usluge potekajo bolj ali manj prostovoljno, »četudi so v bistvu – pod grožnjo zasebne ali javne vojne – strogo obvezne« (Mauss 1996: 16).

Vse te institucije vzpostavljajo družbeni red, točno določeno stanje duha, mentaliteto, da je vse, hrana, ljudje, dobrine, zemlja, delo, storitve, duhovniške službe ... vpeto v sistem predajanja in vračanja. »Vse pride in gre, kakor da gre za nenehno menjavo duhovne snovi, ki zaobsega stvari in ljudi, za menjavo med klani in posamezniki, razdeljenimi po družbenih položajih, spolih in generacijah« (Mauss 1996: 29–30). Še eno pomembno dejstvo, ki priča o kompleksnosti tovrstnega sistema menjave, vpetosti posameznika vanj in pomembni spodbudi kroženja dobrin je, da »v ekonomijah in pravnih sistemih, ki so obstajali pred našimi, tako rekoč nikoli ne najdemo preprostih menjav dobrin, bogastev in proizvodov, ki bi izhajale iz trgovanja med posamezniki« (Mauss 1996: 15). Vzajemno se namreč ne obvezujejo, izmenjujejo in sklepajo pogodb posamezniki, temveč kolektivi. Gre za klane, »plemena«, družine, ki se srečujejo in postavljajo drug drugemu nasproti bodisi v skupinah, ki se neposredno soočajo, bodisi s posredovanjem poglavarjev ali na oba načina hkrati (Mauss 1996: 15).

O prepletenosti ekonomskega življenja z ostalimi vidiki družbenega življenja v sistemu menjave daru priča tudi drugačna uporaba terminov, ki označujejo ekonomsko dejavnost. Mauss je izpostavljal primer melanezijskih družb, ki so bile v času njegovega pisanja bogatejše in bolj trgovsko usmerjene kakor polinezijske in so imele zelo razvit sistem menjave. Imele so bogato gospodarsko življenje, ki je segalo čez meje otokov in onkraj jezikov in narečij, ter obsežno trgovino. Z darovi, ki so jih darovali in dobivali v zameno, so povsem nadomeščali sistem nakupov in prodaj. Niso pa imeli nobene potrebe, ne na jezikovni ravni ne v praksi, da bi jasno razločevali med svojimi ekonomskimi dejanji in ekonomskimi koncepti. V teh družbah se, kot je

razlagal Mauss, nista razločevala ne klan ne družina, niti nista razločevala dejanj enega ali drugega. Niti sami posamezniki, naj so bili še tako vplivni in odgovorni, niso imeli miselne predstave, da bi morali drug drugemu nasprotovati in razločevati svoja dejanja. Poglavar je bil zlit s svojim klanom in klan z njim; posamezniki so čutili, kot da delujejo na en sam enoten način (povzeto po Mauss 1996:62). Tudi jezik sam izraža miselne predstave in način delovanja v opisanem sistemu menjave. Imajo »samo eno besedo za nakup in prodajo, za posojanje in sposojanje« (Holmes v Mauss 1996: 62). Ista beseda izraža antitetične operacije: »Natančneje – niso si znali sposojati in ne posojati v tem smislu, kakor mi razumemo ti besedi; zmerom so dajali zraven še kakšno darilo, nekakšen honorar za posojilo, in tega so vrnili skupaj s posojilom« (Mauss 1996: 62). Ti ljudje niso imeli ideje prodaje in ne ideje posojila in so kljub temu izvrševali pravne in ekonomske operacije, ki imajo enako funkcijo: »Tako je razmeroma bogati in delovni del človeštva, ki ustvarja pomembne presežke, znal in še zmerom zna menjavati kar velike stvari v drugačnih oblikah in iz drugih razlogov, kot so oblike in razlogi, ki jih poznamo mi« (Mauss 1996: 63). Maussova nadgraditev razumevanja sil, ki spodbujajo menjavo, je v osredotočanju na lastnosti stvari samih in na razumevanju odnosa do stvari. Pomembne sile, ki spodbujajo sistem menjave, so zajete tudi v široko razširjeni ideji, da je v dani stvari utelešen del dajalčeve duše ali jaza. Z dajanjem tako dajemo del sebe. Referenca je zajeta v maorskem pojmu *hau* (Mauss 1996: 23–24) in tudi v drugih primerih, ki jih je navajal Mauss. *Hau* pomeni veter in hkrati dušo, v nekaterih primerih dušo in moč neživih stvari in rastlin. S tem pa se približujemo pomembni razliki med sistemoma tržne menjave in menjave daru, ki se kaže v različnem odnosu do stvari in pomenu lastnine; analiziram ga v ločenem podpoglavju.

Menjava predmetov poustvarja ljudi in oblikuje razmerja. Obenem se skozi menjavo reflektira in poustvarja družbeno razumevanje narave objektov, njihova socialna narava, družbeno življenje. Po mnenju nekaterih avtorjev in avtoric je bila Maussova šibka točka ravno v iskanju bistva, kaj poganja stvari naokrog, tega, kar spodbuja kroženje in celoten sistem menjave (Godelier 1996; Lévi-Strauss 1996; Weiner 1992). Lévi-Strauss je v »Uvodu v delo Marcela Maussa« poetično zapisal, da se je Mauss ustavil na robu teh velikanskih možnosti kot Mojzes, ki je svoje ljudstvo popeljal v obljubljeno deželo, njenega sijaja pa ni nikdar okusil. Maussa vodi gotovost logične vrste, da je namreč menjava skupni imenovalec velikega števila družbenih dejavnosti, ki so na videz raznorodne. A tako utemeljene menjave se mu ne posreči ugledati med vsemi dejstvi, saj mu empirično opazovanje ne pokaže celote, ampak zgolj, kot pravi sam, tri obveze: dati, sprejeti, vrniti. Celotna teorija zahteva, da bi morala

obstajati struktura, izkušnja pa prinaša zgolj njene elemente. Če je menjava nujna, jo je treba skonstruirati, tako da osamljena telesa opremimo z virom energije, ki jih poveže. V izmenjanih stvareh naj bi bila neka moč, ki darove sili, da krožijo (povzeto po Lévi-Strauss 1996: 253). A tu se, kot je menil začne težava.

Ali ta moč obstaja objektivno, je nemara kakor nekakšna fizična kvaliteta izmenjanih dobrin? Seveda ni; to tudi ne bi bilo mogoče, saj dobrine, za katere gre, niso samo fizični predmeti, temveč so tudi odličja, položaji, privilegiji, katerih sociološka vloga pa je ista kakor pri snovnih dobrinah. To moč si je treba potemtakem izmisliti subjektivno; a potem smo pred alternativo: ali ta moč ni nič drugega kakor dejanje menjave samo, tako kot si ga predstavlja domačinska misel, in ujeli smo se v krog; ali pa je drugačne narave, a potem je v razmerju do nje dejanje menjave nekaj drugotnega. (Lévi-Strauss 1996: 253)

Edini način, kako se izviti iz dileme, bi bil, kot je izpostavil Lévi-Strauss, doumeti, kakšen je celotni pojav menjave, ne pa posamezne operacije. Tudi tu bi se morali držati navodila, ki ga je Mauss izoblikoval že v »Eseju o magiji« (2001) in ki govori o tem, da je enotnost celote bolj realna kakor posamezni deli. V »Eseju o daru« si je Mauss v nasprotju s tem prizadeval, da bi celoto sestavil iz delov, in ker to očitno ne gre, mora mešanici dodati dopolnilno kvaliteto, *hau*. In tu morda, če nadaljujemo povzemanje po Lévi-Straussu (1996: 253–254), naletimo na enega tistih, ne tako redkih primerov, ko se etnolog popusti domačinski mistifikaciji. Že domačinski specialisti, se pravi maorski misleci, so se ukvarjali s problemom *hau*, toda ni treba, da brez razpravljanja sprejmemo njihovo interpretacijo. *Hau* ni zadnji razlog za menjavo: to je le zavestna oblika, skozi katero so ljudje določene družbe doumeli nezavedno nujnost, katere razlog pa je drugod. Po Lévi Straussu se je Mauss znašel pred dilemo, ali naj izdelava očrt domačinske teorije ali teorijo domačinske realnosti. Domačinska teorija je v veliko bolj neposrednem odnosu z domačinsko realnostjo, kakor pa bi bila teorija, ki bi jo izdelali na podlagi naših kategorij in naših problemov. V času Maussovega pisanja je bil sicer zelo velik napredek, da se je etnografskega problema lotil, izhajajoč iz novozelandske ali melanezijske teorije o njem, ne pa z zahodnimi pojmi. Vendar bi moral potem, ko je izluščil domačinsko koncepcijo, to reducirati z objektivno kritiko in tako priti do realnosti pod njo (Lévi Strauss 1996: 254).

Tako Annette Weiner (1992) kot za njo Maurice Godelier (1996) sta menila, da je bila

Maussova pomanjkljivost v tem, da se je osredotočil samo na predmete, namenjene menjavi, povsem pa je pozabil na tiste, ki jih ne menjavajo in ki bi dodatno osvetlili delovanje celotnega sistema. Weiner, specialistka za Trobriand, ki je petdeset let za Malinowskim raziskovala ista dejstva kule, je odkrila njene nove dimenzije. Osvetljevale so probleme, na katere Mauss in Malinowski nista naša odgovorov. Pokazala je predvsem, kako je mogoče obdržati predmet in ga obenem dati. Zanimala se je za predmete, ki jih ni mogoče dati, za svete stvari. Tudi Godelierjeva analiza (1996: 89) se je premestila od stvari, ki jih dajemo, k stvarjem, ki jih obdržimo. Mauss bi si moral, kot je sklepal Godelier, zastaviti vprašanje, zakaj se med predmeti, ki imajo »dušo«, nekatere lahko daje in lahko krožijo med posamezniki in skupinami, a jih vendarle ni nikoli mogoče zares ločiti od njihovega izvirnega lastnika, medtem ko drugi, najdragocenejši, ne krožijo in nepremični ostajajo med zakladi klanov in družin. Maussu se je zdelo samoumevno, da svete stvari niso odtujljive, zato se je osredotočil na stvari, ki krožijo. Ker je analizo osredotočil samo na eno kategorijo dejstev, ni opazil, da ni neodvisna od druge, s katero se med seboj dopolnjujeta.

4.2. Sile menjave v tržni ekonomiji

*Adam, Adam, Adam Smith,
prisluhni moji zdaj obtožbi!
Mar nisi ti bil tisti,
ki nekoč dejal je,
da sebičnost se prej ko slej povrne?
Od naukov vseh največji mit
mar ni prav ta tvoj, Adam Smith?*

Stephen Leacock

Sile menjave v tržni ekonomiji nimajo, četudi nas bi klasična ekonomska misel rada prepričala drugače, prav nič manj mističnega izvora, kot ga pripisujejo silam menjave v ekonomijah daru. Ekonomska razprava, ki odseva moderne tržne poglede na menjavo, naj bi se, kot sem že zapisala, začela z Adam Smithom in njegovim delom *Bogastvo narodov* (2010 [1776]). V svojem delu je avtor ponudil tri razloge, zakaj si ljudje izmenjujejo dobrine in usluge. V prvem poglavju je začrtal model delitve dela in na primeru tovarne razložil, da specializacija nalog vodi do povišanja produktivnosti in bogastva. Soodvisnost ali izmenjava znotraj enote zvišuje produktivnost. V drugem poglavju je Smith opisal, da imajo ljudje nagnjenje k trgovanju in menjavi. Ta psihološka značilnost se nanaša na transakcije med posamezniki, posameznicami, ki »naravno« iščejo tržne odnose. Pohlep naj bi spodbujal

trgovanje (tržno menjavo), toda iz lastnih interesov naj bi pridobili vsi in s tem naj bi bogastvo narodov naraščalo. Delitev dela, iz katere izhaja tako veliko prednosti, po Smithovem mnenju prvotno ni bila plod nobene človeške modrosti, ki bi predvidela splošno blaginjo, izhajajočo iz višanja produktivnosti v skladu s specializacijo. Pač pa naj bi prvotno delitev dela spodbujala neogibna, čeprav zelo počasna in postopna posledica nekega nagnjenja v človekovi naravi, da trguje, baranta in menjuje eno reč za drugo. Človek naj bi imel, kot je v nadaljevanju zapisal Smith, skoraj stalno priložnost za pomoč »sobratov«, vendar bo zaman pričakoval, da mu bodo pomagali samo iz dobrohotnosti (povzeto po Smith 2010: 21–25). Lažje jih bo pridobil, če bo znal usmeriti njihovo sebičnost v svoje dobro in jih prepričati, da bo tudi zanje koristno, če bodo storili, kar si želi sam. Vsakdo, ki ponudi kupčijo, predloži natančno to. Daj mi tisto, kar hočem, pa dobiš to, kar hočeš, se glasi pomen vsake takšne ponudbe; in tako drug od drugega dobivamo veliko večino reči, ki jih nujno potrebujemo.

Obeda si ne obetamo zaradi mesarjeve, pivovarjeve ali pekove dobrohotnosti, marveč zato, ker se trudijo v svoj prid. Ne zagovarjamo njihove človečnosti, marveč sebičnost, in nikoli jim ne govorimo o svojih potrebah, marveč o njihovih koristih. On (mesar) na splošno v resnici nima namena spodbujati javnega interesa, niti se ne zaveda, koliko ga spodbuja. Ker raje podpira domačo industrijo kakor tujo, skrbi samo za svojo varnost; in s tem, ko usmerja industrijo na tak način, da ima njena proizvodnja najvišjo vrednost, skrbi samo za svojo korist in pri tem ga, kot še v mnogih drugih primerih, nevidna roka vodi, da se zavzema za cilj, ki ni del njegovih namenov. (Smith 2010: 21)

Brez nagnjenja k menjavi bi si moral vsak sam priskrbeti stvari, ki jih potrebuje. Tako pa se spričo splošnega nagnjenja k trgovini, barantanju in menjavi različni izdelki stekajo v skupno »skladišče«, kjer si vsak človek lahko kupi, kar si želi. Pomen menjave je po Smithu torej predvsem v zagotavljanju vzajemnih koristi, obe vpleteni strani dobita stvari z manj truda, kot bi ga morali sami vložiti v proizvodnjo (Smith 2010: 25). Vzpostavitev tržnega sistema menjave naj torej ne bi bilo udejanjanje racionalnega načrta človeka, temveč predvsem »udejanjanje naravnega človekovega nagnjenja k menjavi, trgovini, barantanju« (Smith 2010: 21–25). Tovrstna racionalizacija in naturalizacija menjave, ki se nanaša na lastni interes, iskanje in maksimaliziranje dobička, naj bi bila podlaga za sodobno neoklasično teorijo (Gudeman 2001: 81–82).

Bogastvo narodov je delo, ki je Smitha ustoličilo za očeta nevidne roke trga, klasične ekonomije in reduciranja človeka zgolj na njegove egoistične poteze, kakor je razvidno tudi v šaljivi pesmi na začetku poglavja. Vendar, zgodovina velikokrat potvarja in po smrti znanih osebnosti se zgodi, da legende, ki se stkejo okrog njih, povsem zgrešijo bistvo, na kar nas je v svojem delu opozoril Sedláček (2012: 197–212). Vzrok je morda v temu, da je Adam Smith v zgodovini ekonomske misli ena izmed najbolj kontradiktornih figur. Zapustil je dvojno, v mnogo pogledih nasprotujočo si zapuščino, ki se danes pogosto skrči samo na eno delo. Za njegovo drugo delo *Teorija moralnih občutij* (1759) se na prvi pogled zdi, da ga je napisal povsem drug človek. Vendar bi za razumevanje Smithove dediščine in celostnega delovanja človeka, kot ga je razumel sam, morali upoštevati obe njegovi pomembni deli. V teoriji moralnih občutij nam predstavi popolnoma drugačnega človeka, ki ga pri delovanju vodijo povsem druga načela kot tistega v *Bogastvu narodov*: »Najsi velja človek še za tako sebičnega, očitno obstajajo v njegovi naravi načela, zaradi katerih se zanima za blaginjo drugih in mu je njihova sreča pomembna, čeprav od nje ne dobi ničesar razen zadovoljstva, da jo vidi« (Smith v Sedláček 2012: 198). Že prvi stavek v teoriji moralnih občutij tako močno nasprotuje poskusu prenesti vso človeško dejavnost na golo sebičnost. Smith je v ekonomsko zgodovino zapisan zaradi načela, ki ga ni iznašel sam, ampak se je od njega celo distanciral. Naslednja konceptualizacija, ki se mu pripisuje, je delovanje nevidne roke trga. Tudi tu gre za potvarjanje in zlorabljanje pojma predvsem za opise uravnavanja delovanja trga, čeprav ga je Smith v svojih delih uporabil v različnih kontekstih in ga ni reduciriral zgolj na trg. Izraz naj bi uporabil samo trikrat po enkrat v vsaki izmed svojih glavnih knjig ter v *Astronomiji* (*Essays on Philosophical Subjects* 1980) (Sedláček 2012: 201). Očitno pa je bila privlačnost »nevidne roke« tako močna, da se je ohranila predvsem v povezavi s trgov. V *Bogastvu narodov* je pojem nevidne roke uporabil v že zgoraj zapisanem odlomku o »vzrokih delovanja mesarja, peka ali pivovarja.« V *Teoriji moralnih občutij* se uporaba izraza zdi povsem nasprotna prejšnji. Nevidna roka, ki se pogosto imenuje vidna roka (ali redistributivna vlada), naj bi imela tu vlogo prerazporejanja dobrin.

... sadove vseh izboljšav delijo z revnimi. Nevidna roka jih vodi, da poskrbijo za skoraj enako prerasporeditev nujnih življenjskih potrebščin, do kakršne bi prišlo, če bi bila zemlja razdeljena na enake dele med svoje prebivalce, in tako nenamerno, nevede spodbujajo interes družbe in namenjajo sredstva za pomnožitev vrste. (Smith v Sedláček 2012: 202)

»Nevidna roka« se pojavi še v Smithovem delu o zgodnji religiozni misli in govori o nadnaravni sili: »Ogenj gori in voda osvežuje, težka telesa se spuščajo, lažje snovi letijo navzgor zaradi nujnosti svoje narave; niso menili, da pri teh stvareh deluje nevidna Jupitrova roka« (Smith v Sedláček 2012: 202). Izraz nevidna roka je torej imel v Smithovi misli zelo mnogoter in širok pomen, ki se je v klasični ekonomiji zreduciral zgolj na uravnavanje sebičnega delovanja posameznika znotraj trga. Če torej upoštevamo obe Smithovi najbolj pomembni deli, lahko sklenemo, da je raziskoval različne motive, po katerih deluje človek, tako sočutni kot sebični del. Smithov prispevek k ekonomiji je veliko širši od dvomljive ideje o delovanja nevidne roke trga in egocentričnem posamezniku. Za razumevanje sedanjega stanja ekonomije je potrebno, kot meni Sedláček (2012: 212), brati »oba« Smitha. Ideja o sebičnem posamezniku, ki naj bi nenamenoma deloval v dobro družbe, in ki jo tako radi pripisujemo Smithu, izhaja iz drugega vira. Od človeka, ki mu je Smith celo ostro nasprotoval. Kot navaja Sedláček (2012: 189), je pravi oče ideje nevidne roke trga, kot jo poznamo danes in ki je pustila globok pečat na moralnosti ekonomije, Bernard Mandevill. Z Mandevillom se je začela trditev, da več kot je pregreh v družbi, več materialne blaginje je v njej. Smith se je povsem jasno in ostro distanciral od te ideje (Sedláček 2012: 190).

Mandeville je bil med drugim filozof, ekonomist in izzivalen pesnik, ki je zamisel, da lahko moralna pregreha posameznikov privede do gospodarske blaginje vse družbe, uvedel v osrednji tok zahodne misli. S tega stališča bi ga morali imeti za prvega modernega ekonomista, čeprav se je obravnave ekonomske tematike lotil v verzih. Sprva se je preživil s prevajanjem in pisanjem pravljic. Zaslovel pa je z enim samim delom, basnijo v verzih z naslovom *Basen o čebelah* ali *Zasebne pregrehe, javne koristi* (1714). Z njeno drugo izdajo je naletel na široko neodobravanje s strani javnosti, njegove knjige so bile prepovedane in so jih celo sežigali. Mandeville se je s prisposodobno čebelnjaka lotil razmer tedanje angleške družbe. Hotel je pokazati na tedanjo hinavščino, kjer je pod krinko navidezno miroljubne družbe cvetela pregreha. Nobenega trgovanja ni brez goljufije, nobene oblasti brez podkupovanja in korupcije. Čebele se pritožujejo in verjamejo, da bi bolje živele v pravični in pošteni družbi. Jupiter, bog čebel, jih usliši in jih spremeni v poštena in krepostna bitja. Tu pride do nepredvidljivega preobrata: namesto da bi čebele zaživele srečno, jih ogromno zaživi v revščini, saj ostanejo brez dela. Razkošje in požrešnost sta prej spodbujala mnogo poklicev, ki zdaj enostavno niso več potrebni. Obenem postane čebelji narod miroljuben in se preneha oboroževati. Basen se konča neslavno, čebelnjak odmre, preživi le majhen del, ki ga drugi roj izžene v gozd. Mandeville je z basnijo opozoril na pregrehe, čez katere so v tedaj udrihali, v

resnici pa so bile gonilo sistema. Menil je celo, da so neločljivo povezane z velikimi in močnimi družbami in da so koristne za gospodarstvo. Po Mandevillu bi se morali pregreham in nemoralnosti zahvaliti za polno zaposlenost, živahno trgovino in osnovo bogastva narodov. Vsaka pregreha sočasno pomeni učinkovitost povpraševanja. Tako zgradi svojo filozofijo na posameznikovem samoljubju, na sebičnosti, natanko na tistem, od česar se Adam Smith distancira v *Teoriji moralnih občutij*. Glede koncepta nevidne roke trga pa je Mandeville menil, da lahko trgi pregrehe spreminjajo v krepost in da niso zgolj usklajevalci odnosov med ljudmi, ampak tudi spreminjevalci osebnega zla v javno dobro (analiza *Basni o čebelah* je povzeta po Sedláček 2012: 189–195). Če torej strnem zapisano: reducirana dediščina klasične ekonomije, kot jo poznamo danes, izpostavlja kot glavno vodilo človekovega udejstvovanja v tržni dejavnosti in menjavi njegovo sebičnost in pohlep. Dediščina vede, ki se sklicuje na vedno racionalnega posameznika in zagovarja nezmotljivo delovanje trga, ne temelji na naukih moralnega filozofa in političnega ekonomista Adama Smitha, temveč na delu pravljicarja in »ekonomskega pesnika« Bernarda Mandevilla.

4.3. Družbeno življenje ljudi in stvari ter pomen lastnine v ekonomiji daru

Pomembna sila menjave v ekonomijah daru je po Maussu, kot sem predhodno že povzela, »skrita« v lastnostih samih stvari v menjavi. Te lastnosti se navezujejo na ljudi, ki stvari določen čas »posedujejo« in jih menjajo. Mauss jih je opisal skozi odnos do lastnine v obravnavanih družbah. V maorskem, tahitijskem, tongovskem in mangarajskem jeziku je *taonga* izraz za lastnino v sledečem pomenu: lastnina je vse, kar človeka naredi močnega, bogatega, vplivnega; obenem je lastnina tudi vse, kar je mogoče menjavati, kar je lahko predmet kompenzacije. V stvarnem okviru so to zakladi, talismani, emblemi, svete rogoznice in maliki, v simbolnem tradicije, kulti in magični rituali. Kot bom ponazorila v nadaljevanju, pa predmete v menjavi same po sebi določajo simbolne funkcije, ki opredeljujejo način menjave. Pojem lastnine-talismana je po Maussu (1996: 22) uveljavljen v vsem malajsko-polinezijskem svetu in celo po vsem Tihem oceanu. Tako imenovani *taonga* (predmeti) so v maorskem pravnem in verovanjskem sistemu povezani z osebo, klanom, zemljo; so posredniki njihove *mane*, torej njihove magične in duhovne moči (Mauss 1996: 23–24). Termin *mana* najdemo ne le v maorskem, temveč v vseh melanezijskih jezikih in tudi v večini polinezijskih. *Mana* ni samo sila, bitje iz drugih razsežnosti, je tudi aktivnost, kvaliteta, stanje. Na splošno beseda izraža skupek idej, ki bi jih lahko opisali s frazami, kot so čarovnikova moč, magična lastnost objekta, magični objekt, magično dejanje, biti pod urokom ...

Posameznikov socialni status je odvisen neposredno od moči *mane*. Tako naj bi bilo tudi bogastvo rezultat *mane*. Na nekaterih otokih je *mana* še beseda za denar.⁵ Mauss se je s tem pojmom ukvarjal v svojem drugem delu, *Očrtu splošne teorije magije* (2001: 133–134). *Mana* naj bi bil nekaj podobnega, kot je *hau*, ki ga avtor, kot sem že povzemala, obravnava v *Eseju o daru*. *Hau* izraža misel o duhu stvari, zlasti duhu gozda (Mauss 1996: 24). V maorski družbi ima *taonga* (predmet) in vsa druga lastnina, ki ji pravijo osebna, svoj *hau*, svojo duhovno moč, ki sili stvari v kroženje in obvezuje ljudi, da dajejo, prejemajo, vračajo stvari.⁶ V primeru, da obdržiš predmet, ki se ga drži *hau*, njegovega darovalca, darovalke, lahko nad tebe pride zlo, celo smrt. Takšen je *hau* osebne lastnine (Mauss 1996: 26). Gre za eno temeljnih idej maorskega prava. V dobljenem daru obvezuje prav to, da stvar ni inertna. Četudi jo darovalec zapusti, še vedno pripada njemu. Darovalec ali darovalka ima skozi njo v oblasti prejemnika, prejemnico darila. *Taonga* je namreč prežet s *hau* svojega gozda, zemlje, ozemlja; je »domačinski« in zasleduje vsako osebo, ki ga poseduje. Ne zasleduje samo prvega darovalca, darovalke, temveč vsakega posameznika, posameznico, pri katerem se je *taonga* znašel, saj se navsezadnje hoče vrniti v svoj kraj, k svojemu lastniku, lastnici. Prejemniki daru morajo tako iz svojih sredstev, svojega *taonga*, svoje lastnine ali svojega dela povrniti z gostijami, prazniki, darovi, ki bodo imeli enako ali celo večjo vrednost, kar bo spet dalo darovalcu ali darovalki avtoriteto in moč nad prvo darujočo osebo, ki je tako postala zadnja obdarovanka. To je osrednja ideja, ki naj bi tako v Novi Zelandiji kot na Samoi urejala obvezno kroženje bogastva, prispevkov (Mauss 1996: 26). Tako pojmovan prenos, kroženje je v Polineziji in celo zunaj nje opredeljevala pravna vez. Nekomu nekaj podariti pomeni podariti del sebe. Sama narava menjave, ki poteka z darovi in jo razumemo kot red totalnih uslug, vključuje tudi *potlač*.

Tudi Malinowski je v svojem delu (1984) izpostavil odnos do lastnine in kroženja v družbah, ki jih je raziskoval na Trobriandskih in nekaterih drugih okoliških otokih. Opisoval je sistem »plemenske in medplemenske trgovine«, ki ga imenujejo *kula*. Malinowski besede ne prevaja, po Maussu pomeni krog (Mauss 1996: 43). *Kula* je menjava, kroženje plemenite vrste, saj se zdi, da je pridržana za poglavarje. Opravljajo jo na plemenit, navidezno popolnoma

⁵ Sicer naj bi besedo *mana* pri Maorih pogosteje uporabljali v navezavi na ljudi in duhove, za stvari pa jo uporabljajo manj pogosto kot v melanezijsčini (Mauss 1996: 24).

⁶ »Vi mi daste eno, jaz jo dam naprej tretjemu; ta mi povrne z drugo, ker ga v to sili *hau* mojega darila; in sam sem obvezan, da vam dam to stvar, saj vam moram vrniti, kar je v resnici proizvod tistega *hau* vašega *taonga*.« (Mauss 1996: 24)

nezainteresiran in skromen način. Skrbno jo razlikujejo od navadne ekonomske menjave uporabnih vrst blaga, ki jo imenujejo *gimwali*. Slednjo prakticirajo na velikih sejnih, kakršni so »medplemenski« shodi *kule*, ali na majhnih tržnicah znotraj »plemenske« *kule*. Za tako trgovanje je značilno vztrajno barantanje med strankama, postopek, ki ni vreden *kule* (Malinowski v Mauss 1996: 43–48).

Najpomembnejši predmeti pri menjavah v okviru posredne menjave *kula* so zapestnice iz školjk, ki jih lastniki ali njihovi sorodniki nosijo ob slovesnih priložnostih, in ogrlice iz biserovine konjskega morskega kopita. V glavnem jih slovesno nosijo ženske, izjemoma moški; denimo ko umirajo. V običajnih okoliščinah jih hranijo na varnem. Uživajo v dejstvu, da jih imajo. Izdelovanje zapestnic, nabiranje in predelava školjk v nakit, trgovanje s tema dvema predmetoma menjave in ugleda je, skupaj z drugimi stvarmi in bolj običajnimi trgovskimi kupčijami vir blaginje. Predmete v *kuli* poganja krožno gibanje: zapestnice praviloma podajajo v smeri od zahoda proti vzhodu, ogrlice pa od vzhoda na zahod. Kroženje teh znamenj bogastva je v načelu brez konca in neustavljivo, ne sme se jih predolgo zadrževati in človek ne sme biti prepočasen ali preveč stiskaški in se jih mora znati znebiti. Prav tako ne sme z njimi obdariti nikogar drugega kot določene partnerje, partnerke v menjavi glede na smer kroženja. Človek jih mora zadržati od ene *kule* do druge in vsa skupnost se ponaša s predmeti, ki jih je dobil kateri med poglavarji. Ta institucija ima prav tako kot *taonga* svojo mitsko in magično stran. Ogrlice in zapestnice niso indiferentne stvari, navadno menjalno sredstvo, »bankovci, kovanci«. Vsaka med njimi, vsaj tiste najdragocenejše in najbolj zaželene – in tudi nekateri drugi predmeti uživajo ugled – imajo svoje ime, osebnost, zgodovino. Nekateri posamezniki celo prevzamejo ime po njih (Malinowski 1984: 89). Tudi po pričevanju Malinowskega se torej kaže močna prepletenost »biti« stvari in »biti« ljudi, ki vpliva na celoten sistem menjave. Odnos do lastnine, kot ga poznamo v zahodni misli, ni primerljiv s posedovanjem sredstev v obtoku *kula*. Dobrine *kule* so v lasti samo za nekaj časa, medtem ko morajo biti dragocenosti ljudi zahodnega sveta v lasti za stalno ali po osebni volji lastnika, da imajo celovito vrednost.

Lastništvo v *kuli* je posebno ekonomsko dejstvo. Človek, ki je v *kuli*, svojih predmetov nikoli ne obdrži dlje od leta, dveh. Že to mu lahko prinese sloves, da je počasen in težek. Vendar začasno lastništvo pomeni čast, omogoča, da razkazuje svoje predmete, da pripoveduje, kako jih je pridobil, in načrtuje, komu jih bo dal (Malinowski 1984: 89). Kadar vrnjeno darilo ni enakovredno, bo prejemnik razočaran in jezen, vendar nima na razpolago nobenih

neposrednih sredstev, da bi izvršil pritisk na partnerja, partnerko v menjavi ali da bi končal celotno transakcijo. Kaj so potem torej sile, ki držijo partnerstva skupaj? To vprašanje nas ponovno privede do pomembnega elementa, ki odraža odnos domačinov do bogastva – in njihove vrednote; podrobneje sem ga že razdelala pod pojmom, ki ga je uporabil Graeber: fenomen hierarhične distribucije. Družbeni kod, ki ga najdemo pri domačinih in domačinkah *kule*, ne oslabi želje po lastništvu. Ravno tako kot pri nas je tudi pri njih bogastvo pomemben pokazatelj družbenega statusa, veščin. Osnovna razlika pri odnosu do bogastva je v tem, da ga domačini razkazujejo z razdajanjem. Na ta način si pridobivajo družbeni status, ugled (povzeto po Malinowski 1984: 96–97). Različen odnos do lastnine se vzpostavlja, kot nas opozarja Mauss, s perspektive prava tudi v okviru istega ekonomskega sistema. Lastnina je v zahodni ekonomiji hkrati zavezana najrazličnejšim pravnim načelom, ki jo opredeljujejo vsako po svoje: kot posest, kavcijo ali sposojeno stvar, kot stvar, ki je prodana, kupljena, deponirana ali zaupana v hrambo. Tudi v tem okviru je lastnina lahko pridobljena oziroma posedovana zgolj z namenom, da bo uporabljena s strani koga drugega ali zato, da se posreduje naprej (povzeto po Mauss 1996: 43–48). Omenjeni antropolog je izpostavil menjalno naravo stvari, ki jo opredeljuje rok, torej določen čas posedovanja. Raziskovanje staroselskih družb ameriškega severozahoda in njihovega pojmovanja daru ga je pripeljalo odkritja, da je čast tista, ki zagotavlja kroženje stvari. Čast je garant, ki je lastnost samih stvari, spremlja jih prepričanje, da bodo vrnjene. Pojem roka je na ta način logično vključen, tudi ko gre za vračanje obiskov, za sklepanje porok, svaštev, za opravljanje ritualnih storitev, za vzpostavljanje miru, za sodelovanje v igrah in dogovorjenih bojih, za praznovanje alternativnih praznikov, za opravljanje ritualnih storitev in storitev časti, za »izkazovanje vzajemnega spoštovanja«. Čast je »vpisana« v stvar, zagotavlja spoštovanje pravil v menjavi daru in je z vidika energije v menjavi emocionalna kategorija (povzeto po Mauss 1996: 67–70). Antropologinja Sara Ahmed, ki se posveča sodobni antropologiji čustev v obstoječem ekonomskem sistemu, podobno navezuje čustva na stvari v obtoku. Tako je zapisala, da čustva ne obstajajo in ne prehajajo kot neke prosto lebdeče tvorbe, temveč nastajajo v »objektih, ki krožijo« (Ahmed 2004: 9).

V Maussovem razmišljanju naletimo na še en pomemben element menjave v staroselskih kulturah – zadolževanje z obrestmi oziroma »kredit«. Ta ni nekaj, kar bi se, kot trdi zahodna ekonomska misel, razvilo kot zadnja stopnja menjave po nastopu denarja. Mauss navaja Boasovo misel, da je *potlač* ekonomski sistem ameriških staroselcev, ki v glavnem temelji na kreditu, ravno tako kot ekonomski sistem »razvitih« ljudstev. Staroselci se v vsem zanesejo na

pomoč prijateljev, ki naj bi bila poplačana z obrestmi vred. Četudi dolga ne zabeležijo, vračilo izpolnijo, jamstvo zanj pa je opravljanje transakcije v javnosti (Mauss 1996: 67). Narediti dolgove na eni strani in jih plačati na drugi, to je bistvo *potlača*. Ta ekonomski sistem se je, kot navaja Boas (povzeto po Mauss 1996: 68), razvil do te mere, da kapital, ki ga imajo vsi v skupnosti, močno presega obseg razpoložljivih vrednosti; z drugimi besedami, razmere so analogne razmeram, ki prevladujejo v naši družbi. Če bi hoteli poplačati vse naše dolgove, bi ugotovili, da v resnici ni na razpolago niti približno dovolj denarja. Če bi vsi upniki obenem poskušali dobiti nazaj svoja posojila, bi bil rezultat katastrofalna panika. Staroselec, ki povabi vse svoje prijatelje in sosedo na velik *potlač*, na katerem na videz izniči vse rezultate, nakopičene v letih, ima na umu dve stvari. Odplačati dolgove in ustvariti posojila. *Potlač* je tudi način, kako svojim otrokom zagotoviti blaginjo, če bi še mladi ostali sirote (Boas v Mauss 1996: 68).

Če se vrnem k pojmu časti in družbam Polinezije in Melanezije, se izpostavi še njena druga dimenzija; čast lahko postane celo uničevalna (Mauss 1996: 73). Nikjer nista poglavarjev ugled in ugled njegovega klana bolj povezana z izdatki in z dosledno »obrestovanim« poplačilom darov – s tem naredijo za zavezance tiste, ki so dotlej zavezovali. Poraba in uničevanje sta tu brez meja. Pri nekaterih *potlačih* je treba porabiti vse, kar človek ima, in nič obdržati. Gre za to, kdo bo najbogatejši, in tudi, kdo bo najbolj noro zapravljal. Vse temelji na načelu antagonizma in tekmovalnosti (Mauss 1996: 67–70). Statusni položaj je mogoče pridobiti tudi z »lastninsko vojno«. V posameznih primerih celo ne gre več za dar in vračilo, temveč za uničenje, za to, da ne bi bilo niti najmanj videti, da si za dar želite povračilo. Zdi se, da je uničenje najvišja oblika razsipništva. V lastninski vojni je mogoče lastnino »ubijati«, bodisi svojo, da je ne dobijo drugi, bodisi lastnino drugih s tem, da se jim da dobrine, ki jih bodo lahko povrnili ali pa tudi ne. Drugi motiv je žrtvovanje: lastnino ubijemo, ker je živa (povzeto po Mauss 1996: 71). Zažigajo cele sode ribjega ali kitovega olja, zažigajo hiše, odeje, razbijajo dragocene izdelke iz bakra, jih mečejo v vodo z namenom, da bi uničili ali »zravnali« tekmece. S tem se po družbeni lestvici ne vzpenjajo zgolj posamezniki, ampak vsa skupnost. V opisanem ekonomskem sistemu se nenehno porablja in zamenjujejo precejšna bogastva. Te prenose lastnine lahko imenujemo menjava ali celo trgovina, prodaja, vendar »ta trgovina je plemenita, polna pravil lepega vedenja in širokosrčnosti: kdor se je loti v drugačnem duhu, z željo, da bi imel takojšnjo korist, je vsekakor predmet zelo poudarjenega prezira« (Mauss 1996: 72).

S pregledom dognanj Maussa in Malinowskega, povezanih z menjalnimi načini daru v tihomorskih in ameriških staroselskih družbah sem ponazorila, katere so lastnosti stvari, ki spodbujajo kroženje in menjavo v ekonomijah daru. Obenem sem povzela spoznanja, kako se na podlagi menjave in lastnosti izmenjanih stvari izoblikuje tudi vloga posameznika, posameznice in družbene zahteve do ljudi v kontekstu časti in družbenega statusa. Obenem sem na podlagi raziskovanj teh dveh avtorjev oblikovala izhodišče za nadaljnjo refleksijo: pojmovanje stvari kot blaga (poblagovljenje), načine njegovega vrednotenja in zlasti primerjalno analizo dveh generaliziranih menjalnih praks (menjave daru in monetarne menjave), ki določata ekonomijo daru in tržno ekonomijo.

4.4. Družbeno življenje ljudi in stvari v tržni ekonomiji

V ekonomijah daru je pomemben del, ki spodbuja menjavo samo, torej »duh«, »duša« stvari v menjavi. Gre za kontekst, ki bi ga zahodni um z lahkoto umestil v polje magičnega in kot takega v nasprotju s hladnim »racionalizmom« zahodnih družb. Ni naš namen, da bi zavzemali »pokroviteljski« pristop in ugotavljali, ali gre za »pripisane« ali »prave« lastnosti stvari, temveč predvsem, da reflektiramo, kakšni so mehanizmi v ozadju našega menjalnega sistema. V poglavju o razvoju tržnega sistema menjave sem že prikazala, da tudi naši temeljni ekonomski koncepti temeljijo na mitih in verovanju v nekatere magične moči trga. V nadaljevanju še bolj podrobno dokazujem, da tudi naš sistem menjave temelji na določenih lastnostih stvari, ki bi jih lahko označili za »magične«. Zanima nas torej, kakšna je »družbena resničnost«, kakšne so lastnosti stvari, ki poganjajo tržni sistem menjave. Za začetek si oglejmo, katere sploh so tiste lastnosti stvari, ki spodbujajo menjavo v tržnih ekonomijah. Sodobna zahodna misel je močno nagnjena k ločevanju stvari in ljudi, čeprav to, kot je izpostavil Mauss, tudi na zahodu ni bilo vedno samoumevno dejstvo. Antropološka misel glede evolucije sistema menjave nasploh postavlja totalno menjavo na položaj najstarejšega ekonomskega sistema, iz katerega so se potem razvijali drugi sistemi menjave.

Živimo v družbah, ki dosledno razlikujejo stvarne in osebne pravice, stvari in osebe (Mauss 1996: 102). Ta ločitev je temeljna, je celo pogoj za delovanje našega sistema lastnine, odtujitve in menjave. Pravnim sistemom, ki jih je raziskoval Mauss, pa je tuja. Med ostalim je razmišljal o dokazih za delovanje ekonomije daru v antični dobi. Menil je, da so hipoteze o zelo starem rimskem pravu vprašljive rekonstrukcije stanja, o katerem ni zgodovinskega gradiva (Mauss 1996: 114, 115). Pravo, morala in ekonomija Rimljanov naj bi gotovo vključevale to obliko menjave, a so bile do tedaj, ko so njihove institucije vstopile v

zgodovino, že pozabljene. Rimljani in Grki so namreč – najbrž za severnimi in zahodnimi Semiti – vpeljali razliko med osebnim in stvarnim pravom, ločili prodajo od daru in menjave, osamosvojili moralno obvezo in pogodbo ter koncipirali razliko med rituali, pravom in koristjo. Prav oni so namreč, kot je razložil Mauss (1996: 115), v zares veličastni in občudovanja vredni revoluciji premagali vse preveč naključno, razsipno in razkošno ekonomijo daru, obremenjeno z zastarelimi moralnimi oziri do oseb, nezdržljivo z razvojem trga, trgovine in proizvodnje in v tistem času v bistvu že antiekonomske. Mauss je sicer trdil, da je takšna rekonstrukcija zgolj verjetna hipoteza, katere verjetnost pa narašča z dejstvom, da so tudi drugi zapisani indoevropski pravni sistemi poznali sistem take vrste, kot je bil opisan v pacifiških in ameriških družbah. Dva indoevropska pravna sistema, ki sta najbolj ohranila te sledi, sta germansko in hindujsko pravo (povzeto po Mauss 1996: 115). Močna sodobna usmeritev je torej dojemati svet stvari kot inerten in nem, postavljen v gibanje in navdihnjen samo s pomočjo oseb. V mnogih zgodovinskih družbah stvari niso bile tako ločene od človeške sposobnosti delovati in govoriti, ta pogled pa še ni povsem izginil niti v pogojih zahodnega industrijskega kapitalizma, o čemer priča Marxova diskusija o »blagovnem fetišizmu« (navedeno po Appadurai 1986: 4). Četudi je naš pristop pogojen z racionaliziranim vidikom, da stvari nimajo nobenega pomena, razen tistega znotraj človeških transakcij, motivacij itd., je antropološki problem, da taka »resničnost« ne osvetljuje konkretnega, historičnega kroženja stvari. Zato moramo, kot je trdil Appadurai (1986: 5), slediti stvarjem samim, saj so njihovi pomeni vneseni v njihovo obliko, uporabo, v njihove poti. Tudi če s teoretičnega vidika človeški akterji, akterke prispevajo stvarjem pomen, so z metodološkega vidika stvari v gibanju tiste, ki osvetljujejo človeški in družbeni kontekst.

Med prebiranjem antropološke literature o družbenem življenju stvari naletimo na pomembno dejstvo, in sicer, da so stvari raziskovalno zanimive predvsem z vidika njihove blagovne faze. Antropologija se je s takim pogledom približala ekonomskemu videnju stvari. Tradicionalna opozicija med »darom« in »blagom« kot elementoma sistemov ekonomije daru in tržne ekonomije je bila delno zamejena s pristopi, ki poudarjajo materialnost stvari v menjavi, ne pa njihove socialne funkcije v recipročnosti ali njihovega čistega simbolnega pomena. To je naredilo klasično temo menjave bolj relevantno za druge diskusije v antropologiji (Myers 2001: 3). Osredotočenost na stvari kot »blago« le z vidika ekonomske terminologije zoži polje raziskovanja družbenega življenja stvari, toda v antropologiji so nujni širši pogledi na pojmovanje blaga. V čem pa sestoji družbenost stvari v kontekstu blagovne menjave? Po Marxu je blago proizvod, namenjen predvsem za menjavo; tako se produkti po definiciji

pojavnjajo v institucionalnih, psiholoških in ekonomskih pogojih kapitalizma. Marxova analiza koncepta blaga je bila med poglavitnimi izhodišči njegove kritike meščanske politične ekonomije, kar kaže na to, da je poblagovljenje eden izmed najpomembnejših dejavnikov delovanja tržnega sistema menjave (povzeto po Appadurai 1986: 6). Bolj ohlapna definicija obravnava blago kot dobrine, namenjene menjavi ne glede na njeno obliko. Appadurai je skozi kritiko marksističnega razumevanja blaga predlagal drugačno tolmačenje. Blago so po njegovo stvari z določenim tipom družbenega potenciala, ki jih razločuje od »produktov«, »predmetov«, »dobrin«, »artefaktov« in drugih stvari, vendar le glede določenih vidikov (Appadurai 1986: 6). V sodobnih ekonomskih analizah pojem blaga reflektira le del Marxove dediščine in dediščine zgodnjih političnih ekonomistov. Blago je posebna oblika izdelanih dobrin (ali opravljenih storitev) z uporabno in menjalno vrednostjo, ki sta povezani s kapitalistično obliko produkcije. Blago torej vidijo kot »tipično materialno reprezentacijo kapitalističnih oblik produkcije« (Appadurai 1986: 7). Ožetje pojmovanja blaga lahko ugledamo tudi v luči razvoja ekonomske miselnosti zahodne družbe, ki gre v smeri ločevanja stvari (in tudi človeškega dela) od širšega konteksta medčloveških odnosov. Paradigmatski premik iz teorije vrednosti dela na teorijo uporabnosti je nakazal, da bo šel razvoj v smeri še večjega razmejevanja ljudi, stvari in medčloveških odnosov, saj se je odnos do blaga začel graditi predvsem glede na to, kolikšno vrednost lahko doseže v prihodnosti, ne pa glede na to, koliko dela je bil vloženega vanj. Marx je sicer postavil tudi temelj za veliko širšo, bolj medkulturno definicijo in zgodovinsko uporaben pristop do blaga. Pri tej zgodnji formulaciji, ki se je nanašala na produkcije ne samo produktov, ampak blaga, je izpostavil, da mora človek producirati družbeno uporabno vrednost. Blago je opredelil kot »zunanji predmet, stvar, ki s svojimi lastnostmi zadovoljuje kakršnokoli človeško potrebo« (Marx 1961: 43). Vendar, če nekdo s svojim produktom zadošča le svoji lastni potrebi, še ne ustvarja blaga: »Da bi produciral blago, mora producirati ne samo uporabno vrednost, ampak uporabno vrednost za druge, družbeno uporabno vrednost« (Marx 1961: 50). Produkt postane blago šele z menjavo, ki je potrebna za produciranje družbene uporabne vrednosti: »Da bi produkt postal blago, ga je treba z menjavo prenesti na koga drugega, ki mu služi kot uporabna vrednost« (Marx 1961: 50). Zgodnja Marxova definicija blaga je torej poudarjala potencial dobrin za grajenje medčloveških odnosov. Na to Marxovo dimenzijo pri produkcijskem procesu blaga je v svojem delu opozoril tudi Eric R. Wolf. Vpeljava družbenega dela reproducira oboje: »material in idejne vezi človeške družbe« (Wolf 2010: 75).

Večina antropologov in antropologinj se strinja, da je prevladujoči ekonomski pristop k materialni kulturi in njeni porabi problematičen. Velikokrat je kritična misel iskala podporo v sistemu menjave daru kot obliki družbenega sistema, ki ni reduciran na ekonomske imperative. Vendar je primerjava med ekonomijami daru in tržnimi ekonomijami pogosto pripeljala do posploševanja in romantiziranja sistema menjave daru s strani zahodnih raziskovalcev in raziskovalk. Trend sodobne ekonomske antropologije je prenesel fokus z dolgoletne preokupacije z menjavo na obravnavanje produkcije na eni strani in potrošnje na drugi. Vendar je Appadurai (1986) poudaril, da blagovni vidik osvetljuje še nekatere druge razsežnosti v antropološkemu raziskovanju menjave, ki je sicer že začelo postajati enolično ali nepopravljivo misteriozno. Pomembno se je zavedati, da je blago ena izmed stopenj v družbenem življenju stvari, poblagovljenje pa je proces, ki se dogaja v različnih družbenih sistemih menjave. Antropologija predlaga razširjen pogled na blago v luči njegove kulturno-ekonomske funkcije.

4.5. Razširitev pojmovanja blaga

Stvari imajo, prav tako kot osebe, več biografij. Vse te biografije – ekonomske, tehnične, socialne – so lahko kulturno označene. Kar naredi biografijo kulturno umeščeno, ni to, s čimer se ta ukvarja, temveč iz kakšne perspektive se oblikuje: »Kulturno označena ekonomska biografija predmeta bo gledala nanj kot na kulturno konstruirano entiteto, obdarjeno s kulturno specifičnimi pomeni in klasificirano ter reklasificirano v kulturno konstituirano kategorijo.« To je refleksivni okvir Kopytoffovega pogleda na blago oziroma poblagovljenje, pri čemer blago definira kot »stvar, ki ima uporabno vrednost in je lahko zamenjana v diskretni transakciji za nasprotni del, kjer prav samo dejstvo menjave prikazuje, da ima nasprotni del v trenutnem kontekstu enako vrednost.« (Kopytoff 1986: 68) Dejstvo menjave je tisto, ki naredi stvar za blago. Nasprotni del je po istem principu izdelek ali storitev, ki je v trenutku menjave prav tako blago. Menjava je lahko neposredna ali posredna z denarjem kot sredstvom menjave.

Če povzamem še nekaj Kopytoffovih tez, je blago univerzalni kulturni fenomen, katerega pojavnost sestavlja skupek transakcij, menjav objektov in storitev. Način poblagovljenja je pokazatelj delovanja družb. Razlikujejo se po dejavnikih, ki poblagovljenje spodbujajo in vključujejo, v težnjah za njegovo razširjanje ali stabiliziranje, v kulturnih in ideoloških predpostavkah, ki oblikujejo njegovo delovanje. Iz te perspektive je produkcija blaga poleg kulturnega tudi miselni proces (Kopytoff 1986: 64). Blago je kulturno označeno kot določena

oblika stvari in ista stvar je lahko obravnavana kot blago v določenem času, drugič spet ne. Prav tako je isto stvar (ali storitev) sočasno mogoče videti kot blago s strani ene osebe, s strani druge pa kot nekaj drugega. Takšni premiki in razlike v tem, kdaj in če je stvar (ali storitev) blago, odkrivajo moralno ekonomijo, ki stoji za objektivno ekonomijo vidnih transakcij. Dober in široko znan je primer gospodinjenja. Lahko je opredeljeno kot poblagovljena storitev, ki bi morala biti gospodinji ali gospodinjcu s strani države plačana (recimo skozi institut UTD), ali pa zgolj kot izvajanje »naravne« spolne vloge žensk (Pateman 1988: 125).

V sistemu, kjer je denar menjalno sredstvo, postane vse, kar je možno kupiti, blago, »ne glede na to, kakšna bo njegova usoda po transakciji (lahko je tudi razblagovljeno). Možnost prodaje za denar pa ni nujna značilnost blagovnega statusa stvari in storitev glede na obstoj blagovne menjave v nemonetarnih družbah.« (Kopytoff 1986: 69) Avtor je pojmoval blagovno transakcijo kot diskretno, ker je njen takojšen in primaren namen pridobiti vrednost nasprotnega dela v menjavi; v jeziku ekonomije je prav to njena ekonomska funkcija. Namen transakcije v okviru ekonomske funkcije ni, na primer, odpirati prostor za kakšno drugo menjalno obliko, kot je to v primeru menjave daru. V ekonomijah daru je namreč vsak primer transakcije delna transakcija, ki jo moramo obravnavati v kontekstu celotnega toka menjav v skupnosti. Blagovne transakcije v tržnih družbah je zato mogoče videti kot del zaprtega poteka menjave, ki ne vzpostavlja obligacij za naprej. Na tej točki lahko opredelimo pomembno razliko med prevladujočimi lastnostmi stvari v sistemu menjave daru in tržnim oz. blagovno-denarnim sistemom menjave. Medtem ko je prevladujoči način menjave pri nas menjava stvari v njihovi blagovni fazi, je v sistemu menjave daru prevladujoči način menjava stvari v njihovi fazi daru. Darovi vzbudijo obligacijo vračila, kar bo v zameno prav tako vzbudilo podobno obligacijo – gre za nikoli končano verigo darov in obligacij. Pri darovanju posamezna transakcija ni diskretna in nobena v principu ni končna.

Kopytoff je poudaril, da prodaja za denar ali menjava za nabor drugih stvari ustvarja veselje stvari primerljivih vrednosti. S perspektive stvari je biti naprodaj ali biti izmenljiv isto kot biti »navaden« – torej nasprotno od biti nenavaden, edinstven in potemtakem ne biti preprosto zamenljiv za nekaj drugega. Popolno blago bi bilo tisto, ki je zamenljivo za karkoli in vse drugo, popolno poblagovljen svet pa bi bil ta, v katerem je vse izmenljivo in naprodaj. Po istem načelu bi bil popolnoma dekomodiziran svet takšen, v katerem je vse edinstveno, neizmenljivo. Ti dve situaciji sta idealna nasprotna tipa in noben resničen ekonomski svet ne

bi mogel biti prilagojen le enemu sistemu. Taka konstrukcija sveta – v drugem primeru totalno heterogena v terminih vrednotenja, v prvem totalno homogena – bi bila človeško in kulturno nemogoča (povzeto po Kopytoff 1986: 69–70). Kot sem predhodno že izpostavila, se oba načina menjave znotraj obeh sistemov prekrivata in sobivata.

4.6. Vrednotenje stvari za namen menjave

Temelj ekonomskega pogleda na blago je vrednotenje stvari z namenom umestitve v sistem menjave (določanje menjalnih vrednosti). Vrednotenje poteka tako v blagovno-denarnih, tj. monetarnih kot nemonetarnih ekonomijah, le da gre pri prvih za določanje denarnih vrednosti (cen). V tržnih ekonomijah smo se denarne menjave navadili že do mere, ko se nam zdi samo po sebi umevno, da ima skoraj vsaka stvar svojo numerično vrednost – in da imajo stvari svojo vrednostno obliko, ki je skupna vsem. Denar je v tem smislu velik izenačevalec. Ob preprostosti funkcije cen nemalokrat pozabljamo, da je vrednotenje kompleksen ekonomski kot tudi kulturni in individualni proces.

Kompleksni dinamični sistemi imajo lahko občasno preproste vplive. V človeški realnosti je najbolj pogosto citiran primer kompleksnosti takega reda tržni sistem, kjer so preproste numerične cene, po ekonomistih, rezultati nenumeričnih individualnih akterjev, kompleksnih interakcij in odločitev. (Mosko 2005: 35)

Kulturno ozadje vrednotenja stvari je določenost različnih sfer menjave. Določanje menjalnih vrednosti, kot je obrazložil Kopytoff, vključuje organiziranje sveta edinstvenih stvari v več obvladljivih razredov. To pomeni, da morajo biti različne stvari ustvarjene in zbrane kognitivno podobno znotraj posameznih kategorij, in razlikovalno, ko so dane v različne kategorije. Gre za temelj dobro znanega ekonomskega fenomena različnih sfer menjalnih vrednosti, ki delujejo bolj ali manj neodvisno ena od druge. Fenomen je mogoče zaslediti v vseh družbah, čeprav je zahodna misel bolj dojemljiva zanj, kot to velja za nekomercializirane in nemonetizirane ekonomije (povzeto po Kopytoff 1986: 70). Narava in struktura teh sfer menjave se med družbami razlikujeta, če sledimo Durkheimu in Maussu (1963 [1903]), kulturni sistem klasifikacij reflektira strukture in kulturne vire raziskovanih družb (povzeto po Kopytoff 1986: 70). Kopytoff je predstavil primer ljudstva Tiv iz Nigerije pred kolonialnim obdobjem, ko je bil njihov ekonomski sistem razdeljen na tri sfere menjave. Sfere vsakdanjih dobrin (kokoši, koz, orodja, žit, začimb ...), prestižnih stvari (živine, sužnjevi, posebnih oblek, zdravil, medeninastih palic ...) in pravic do ljudi (žen, potomcev in potomk ...) so oblikovale

tri ločena področja menjalnih vrednosti, tri blagovne sfere. Stvari je bilo možno menjavati znotraj sfer menjav, vsako sfero pa je vodila morala svoje vrste. Med sferami je obstajala tudi moralna hierarhija (Bohannon v Kopytoff 1986: 71–72).

Problem vrednotenja in določanja enake vrednosti je netransparentnost procesa, v katerem so stvari, ki so očitno različne, nekako poenotene v smislu vrednosti. Teorija vrednosti dela sicer predlaga načelo, po katerem se vrednost stvari lahko ovrednoti glede na vloženo delo, vendar nekaterih stvari ni mogoče združiti na tej podlagi. Težavnost oz. nemožnost združevanja stvari in storitev v eno menjalno sfero ustvarja naravni temelj za kulturno konstrukcijo ločenih sfer menjave. Obenem sile poblagovljenja (komodizacije), značilne za vse družbe, delujejo v smeri optimizacije; ideja menjave naj bi se uveljavila do takšnih razsežnosti in pri toliko stvareh, kot dovoljuje obstoječa menjalna tehnologija (povzeto po Kopytoff 1986: 71). S te perspektive lahko, po mnenju Kopytffa, razumemo prevladujoče sprejemanje denarja v različnih družbah in njegov prevzem notranje ekonomije teh družb, posledično pa uniformiran rezultat: ekstenzivno poblagovljenje in združevanje ločenih sfer menjave. Videti je, kot da bi notranja logika menjave prilagodila ekonomije, da posežejo po priložnosti, ki jih prinese široko poblagovljenje. To ekstenzivno poblagovljenje skladno s Kopytffom ni povezano z ekonomskim sistemom, temveč z blagovno-menjalno tehnologijo, ki je bila zgodovinsko povezana s kapitalizmom in je omogočila dramatično široke meje poblagovljenja.

Proces poblagovljenja se, kot je zapisal Kopytoff (1986: 72–74), dogaja v dveh smereh, in sicer z nanašanjem na vsako stvar tako, da jo je mogoče zamenjati za vse več stvari in z nanašanjem na sistem kot celoto, s čimer postane vse več različnih stvari bolj široko izmenljivih. V družbah pa deluje tudi nasprotna sila poblagovljenju, singularizacija, ki je kulturna in individualna. Poblagovljenju se v širšem smislu zoperstavlja kultura, ker je diskriminativna, poblagovljenje pa homogenizira vrednost in deluje antikulturno. S silnicami kulture nekatere stvari ostanejo edinstvene, druge se upirajo poblagovljenju, včasih pa kultura ponovno naredi edinstveno nekaj, kar je bilo poblagovljeno. Mnoge stvari in storitve, ki so v vsaki družbi javno izključene iz krogotoka poblagovljenja, so zaščitene s kulturnimi prepovedmi, ki se vzdržujejo kolektivno. Tudi države deloma delujejo proti poblagovljenju s tem, kar je v domeni državnega upravljanja in služi družbi kot celoti, državi ali pa določenim skupinam z močjo. Predvsem gre za simbolni inventar družbe: javna zemlja, spomeniki, državne zbirke, ritualni objekti ... Moč se velikokrat uveljavlja na simbolni ravni prav na podlagi vztrajanja pri pravici do singularizacije objektov ali skupine objektov. Dodaten način

singularizacije objektov se vrši skozi omejevanje poblagovljenja, v katerem so nekatere stvari omejene le na zelo ozko sfero menjave (povzeto po Kopytoff 1986: 72–74). V zadnjem času pa z vdorom neoliberalnega kapitalizma prihaja do vse večjih pritiskov po poblagovljenju »virov«, ki v resnici niso blago in si jih ne bi smel lastiti nihče; v ureditvah zahodnih družb naj bi načeloma spadale v javno (skupno) uporabo. Gre za »naravne« vire, povezane s preživetjem (npr. za vodo). Ti pritiski prihajajo s strani multinacionalnih družb oziroma lastnikov kapitala, nacionalne države pa naj bi tovrstno poblagovljenje omejevale. Vendar so težnje po poblagovljenju naravnih virov vgrajene že v samo naravo razvoja kapitalističnih trgov. Polanyi je opozoril na veliko »laž« in nevarnost, ki se skriva v temelju kapitalizma. Gre za poblagovljenje elementov, ki v resnici niso blago, a so ključne v proizvodnih procesih: človeško delo (»delovna sila«), zemlja in denar. Polanyi (2008: 138) jih je imenoval »fiktivno blago«. Pod vprašaj je postavil postulat, da mora biti vse, kar je lahko kupljeno in prodano, proizvedeno za prodajo, glede njih, povsem napačen (Polanyi 2008: 137). Delovna sila je le drugo ime za človekovo dejavnost, ki sodi k življenju samemu, zemlja je drugo ime za naravo, denar pa je le simbol kupne moči, ki praviloma sploh ni proizveden, ampak nastane z mehanizmom bančništva ali državnih financ (Polanyi 2008: 137). Fiktivno blago in dejstvo, da je mogoče vse troje navedeno kupovati in prodajati na trgu, je potemtakem

... najpomembnejše organizacijsko načelo za vso družbo in na kar najbolj različne načine vpliva na skoraj vse njene institucije – gre namreč za načelo, po katerem ne bi smeli biti dovoljeni nobeni dogovori ali vedenje, ki bi utegnili onemogočiti tržni mehanizem, ki deluje na podlagi fikcije o blagu. (Polanyi 2008: 138)

Polanyi je z razkrinkavanjem fikcije o blagu opozoril na tendenco kapitalističnega sistema po čim širšem poblagovljenju vseh družbenih in tudi naravnih elementov ter ljudi. S tem izhodiščem prehajam na naslednje podpoglavje, v katerem vzporejam odnos do ljudi in do stvari v kapitalističnem sistemu menjave.

4.7. Poblagovljenje ljudi in poblagovljenje stvari

Znotraj vsakega sistema menjave se vzpostavlja določen odnos do stvari in odnos do ljudi; medsebojno se prepletata in sooblikujeta. V načinu konstruiranja stvari in ljudi znotraj določenega sistema menjave je mogoče potegniti vzporednice. Zahodna misel naj bi bila usmerjena k razlikovalni obravnavi sveta stvari in sveta ljudi. Fizični predmeti predstavljajo naravni svet blaga, na drugo stran pa umeščamo ljudi, ki predstavljajo naravni svet

individualizacije in singularizacije. Ta konceptualna dvojnost med individualiziranimi osebami in poblagovljenimi stvarmi je, kot je navedel Kopytoff (1986: 84), sodobna in kulturno gledano izjema. Čeprav intelektualno ukoreninjena v klasični antiki in krščanstvu, je postala izrazitejša z nastopom evropske modernosti. Najbolj izstopajoče zanikanje opisanega načela je praksa suženjstva, je pa konceptualna razlika med svetom ljudi in svetom stvari na zahodu postala kulturno aksiomska šele sredi 20. stoletja (Kopytoff 1986: 84). Vprašanje, ki se zastavlja ob tem, je, do kakšne mere se takšna zamejitev uveljavlja predvsem na teoretski, pravni ravni in kakšno je dejansko stanje v vsakdanjem življenju sodobne tržne ekonomije. Ljudje so lahko in so tudi vedno znova bili poblagovljeni skozi zgodovino in v različnih družbenih okoljih. Tudi v sodobnosti je najbolj očiten primer celostnega poblagovljenja človeka praksa novodobnega suženjstva. Graeber se je v svojem delu *Dolg* (2011: 208) vprašal, kako se je to zgodilo, kje se je zalomilo. Ljudje so postali predmet menjave, najprej ženske, ko so bile dane v zakon, potem ljudje, zajeti v vojnah. Kar so imela ta razmerja skupnega, je bilo nasilje. Samo z nasiljem se lahko ljudi iztrga iz tistih kompleksnih mrež razmerij z drugimi (prijateljskih, družinskih, delavnih ...), ki jih delajo edinstvene. Navedeni avtor je skozi celotno delo opisoval, kako smo postali družba dolga tudi zaradi obstoja zaslužnjenja in spopadanja,

ker zapuščina vojne, zavojevanja in suženjstva nikoli ni odšla popolnoma stran. Še zmeraj je tu, zaprta v naše najbolj intimne koncepte časti, lastnine, celo svobode. Samo, da ne opazimo, da je še vedno tukaj. (Graeber 2011: 164)

Izpostavil je koncept »človeške ekonomije«, kjer naj bi bilo pomembno dejstvo, da je vsak človek edinstven del razmerij z drugimi. Potemtakem nihče ne more biti obravnavan kot popolnoma enak nečemu ali nekomu drugemu. V človeški ekonomiji denar ni način kupovanja ali trgovanja s človeškimi bitji, temveč bolj način izražanja, kako naj tega ne bi smeli delati. Suženjstvo je bilo sicer resda pravno-formalno odpravljeno, toda ideja, da lahko odtujiš svojo svobodo, je ostala (povzeto po Graeber 2011: 208–210). O tem lahko priča mnogo ljudi na podlagi sodobnih delavnih razmerij; obenem še vedno obstajajo najbolj radikalne oblike suženjstva, kot je na primer trgovanje z ljudmi. V vsakdanjosti sodobne ekonomske sfere pa tudi delujejo mehanizmi poblagovljenja ljudi, ki so sicer bolj prikriti, sofisticirani in težje zaznavni. Nanje je opozarjal že Marx v svoji kritiki kapitalističnega sistema.

Marx je z opredelitvijo fetišizma pokazal, v čem se skriva mistični značaj blaga, ki daje vtis, da ima blago v procesu menjave lastnosti samo po sebi; povezava med njim in producentom je ob tem zabrisana.

Skrivnost blagovne oblike tiči tedaj kratko malo v tem, da zrcali ljudem družbene značaje njihovega lastnega dela kot družbene značaje produktov dela samih, kot družbene naravne lastnosti teh stvari in zato tudi družbeni odnos producentov do skupnega dela kot družbeni odnos med predmeti, ki obstoji izven producentov. (Marx 1961: 84)

Ta fetišistični značaj blaga po Marxu (1961: 85) izvira iz svojevrstnega družbenega značaja dela, ki producira blago. Uporabni predmeti postanejo blago v produkcijskem procesu privatnih del, ki se opravljajo neodvisno eden od drugega. Celota teh privatnih del tvori družbeno celotno delo; šele v okviru menjave se pokaže specifični družbeni značaj dela posameznih producentov. V procesu menjave se tako zdi, da gre za stvarne (materialne) odnose med ljudmi in družbene odnose med stvarmi. Marxova diskusija o fetišizmu je po Blochu (1989: 171–174) del njegove diskusije o kapitalizmu kot načinu produkcije. Produkcija in reprodukcija sta rezultat človeške aktivnosti, a to dejstvo je zabrisano in je videti, kot da sta učinek misteriozne sile, imenovane kapital. »Magija« kapitalizma je torej v nasprotju z zahodnim racionalnim pogledom na blago ali denar, ki naj bi bila zadeva »brezdušnih« snovi; videti je, kot da v okviru menjave, ki je sama po sebi neproduktivna aktivnost, razvijata svoje življenje naprej. Na ta način je Marx dokazoval, da so bile na prvi pogled tehnične spremembe pravzaprav ideološki preoblikovalci, ki so skrili pravi vir produktivnosti in pripisali produktivnost stvarim in aktivnostim, ki niso produktivne same po sebi. Če hočemo razumeti fetiše, jih moramo postaviti v veliko širši simbolni in politični kontekst; na ta način je Marx izpeljal simbolno analizo kapitalizma, ki obsega večji del njegove raziskave (povzeto po Bloch 1989: 171–174).

Ekonomska antropologija se rada naslanja na Marxove izpeljave, večkrat pa je mogoče zaslediti tudi poskuse vzporejanja Marxove in Maussove misli (npr. Gregory 1982). Mauss je tako kot Marx videl potrebo po simbolni analizi, vendar v nasprotju z Marxom ni zaznal, da je nujno razumeti naravo in pomen denarja in blaga ne zgolj v okviru transakcij, v katerih se pojavljajo, ampak v smislu totalnega družbeno-političnega sistema produkcije in reprodukcije. Marx je obravnaval menjavo kot del sistema (re)produkcije in kot del simbolnega sistema. Ko razpravljamo o kapitalistični blagovni menjavi, pridemo, če upoštevamo samo menjavo, do

absurdnega sklepa, ki ga je v svojem delu nanašajoč se na Marxa, povzel Bloch (1989: 172–174). V okviru kapitalistične ideologije se zdi, kot da bi menjava lahko zamenjala produkcijo, saj se ustvarja iluzija, da dobrine, denimo denar, »rastejo« same od sebe znotraj kapitalističnega trga. Temu absurdnemu se izognemo, če menjavo in ideologijo menjave postavimo v širši kontekst produkcije in reprodukcije. Marx (povzeto po Bloch 1989: 172) je prikazal, kako kapitalistična reprezentacija dela omogoča menjavi, da se prikazuje kot produkcija, ne le kot manipulacija produkcijske aktivnosti. Kapitalizem temelji na fundamentalni simbolni delitvi med domačo in javno ekonomsko sfero in na videzu, da sta ti dve sferi pod vplivom čisto različnih moral, ki nakazujeta politično in ekonomsko pomembnost te delitve. Del osebe, ki je vključen v ekonomski proces, je predstavljen kot stvar, s katero je mogoče manipulirati, jo kupiti in prodati kot blago. Delavec, predstavljen kot zasebni, domači akter, je prisiljen prodajati sebe, ker ne more producirati kot on sam, kar je posledica tega, da nima dostopa do virov produkcije (povzeto po Bloch 1989: 172–174). Ta reprezentacija/konstrukcija vidika osebe kot blaga omogoča, da se menjava prikazuje kot produkcija, saj gre za manipulacijo produkcijskih aktivnosti. Ko je enkrat opisana bizarna konstrukcija vzpostavljena, je ekonomski svet videti, kot da gre samo za ekonomske transakcije, menjave stvari ali blaga, pa najsi gre za delo, surovine, zemljo ali sproducirane dobrine itd. (Bloch 1989: 172–174).

Vse te stvari potem lahko kapitalisti predstavljajo naokoli, ne meneč se za socialne posledice; medtem je za produkcijo videti, kot bi se izvajala brez človeške participacije. Tako se lahko zdi samoumevno, da manipulatorji menjave pobirajo največje nagrade, kot da bi bili oni pravi producenti bogastva. Ideologija kapitalizma torej ustvarja vtis, da je menjava nadomestila produkcijo, vendar je to, kar razumemo kot menjavo, pravzaprav opredeljevanje produktivnega procesa na splošno. Pri raziskovanju kapitalističnega sistema menjave moramo torej biti pozorni na to ideološko sled, ki je ločila menjavo od totalnega načina produkcije (povzeto po Bloch 1989: 172–174).

S Kopytoffom (1986) je mogoče Marxovo analizo blagovnega dela nadgraditi z manjkajočim »neekonomskim« pogledom na blago, ki sicer spet prestavi osredotočenost od produkcijskih odnosov k družbenemu življenju blaga samega. Edini čas, ko je blagovni status stvari izven preizpraševanja, je trenutek dejanske menjave. Večino časa, ko sta predmet ali storitev izven blagovne sfere, je njun status neizogibno dvoumen in odprt za dražljaje dogodkov in želja v toku družbenega življenja. Torej celo stvari, ki nedvoumno nosijo menjalno vrednost – blago

– vpijajo druge oblike vrednosti; tiste, ki je nemonetarna in gre onkraj menjalne vrednosti. Za Marxa vrednost blaga določajo družbena razmerja njegove produkcije, menjalni sistem pa produkcijski proces oddalji in »zamaskira« pravo vrednost blaga. Blago obdari z družbeno vrednostjo fetiša »moči«, ki ni povezana z njegovo resnično vrednostjo (povzeto po Kopytoff 1986: 83).

V zahodi misli je močno prisotna moralna skrb glede poblagovljenja človeških lastnosti, kot so delo, intelekt, kreativnost, in celo človeški organi in reprodukcijske sposobnosti žensk. Moralna in etična teža teh razprav delno izhaja iz dolgih diskusij o suženjstvu in njegovi odpravi. Kadar grozi poblagovljenje človeške sfere, je tendenca nanašanja na suženjstvo pogosto prisotna. Marxova moralna obtožnica kapitalizma črpa moč predvsem iz ugotovitve, da človeško delo ne bi smelo biti zgolj blago (povzeto po Kopytoff 1986: 84). V navezavi na poblagovljenje človekovega dela so se razvili tudi termini, kot je denimo »plačno suženjstvo« (Pateman 1988: 8). Vendar je človeško delo v sodobnih kapitalističnih družbah poblagovljeno že do te mere, da je težko ločevati poblagovljenje dobrin od poblagovljenja človeških storitev. Rutinsko združevanje dobrin in storitev je dediščina neoklasične ekonomije. Ne moremo sicer trditi, da storitve (spolne, poklicne, ritualne ...) v nekapitalističnih družbah ležijo čisto zunaj domene poblagovljenja. Vendar so samo v kapitalističnih ekonomijah storitve dominantna, celo opredeljujoča značilnost sveta blagovne menjave (povzeto po Appadurai 1986: 55).

Človeško delo je postalo v zahodni ekonomski menjavi nedvoumno že poblagovljeno. Na tej točki, kot je sklenil Kopytoff (1986: 85), ne moremo ugovarjati poblagovljenju dela, ki je po svoji naravi na trgu blago, lahko pa nasprotujemo trgovanju z delom, ki bi pomenilo popolno poblagovljenje dela. Denimo »prodajo« nogometaša ali igralke s strani kluba ali filmskega studia drugemu delodajalcu ali producentki lahko označimo za približevanje popolnemu poblagovljenju dela in s tem tudi človeka. Prenos pogodbe prisili delavko, delavca, da dela za nekoga, ki ga ni izbral sam, torej ga prisili k neprostoovoljnemu delu. Gre za pomemben detajl v zahodnem poblagovljenju dela, kot je zapisal Kopytoff (1986: 85): blagovljenje mora biti pod nadzorom delavca in delavke same. Morda je pri zgoraj naveden primeru videti, kot da delavec oziroma delavka sama izbirata, s kom bosta podpisala pogodbo in da gre še zmeraj za svobodno odločanje glede lastnega dela. Vendar pa je v sami naravi kapitalizma, da ustvarja idejo navidezno svobodnega odločanja, medtem ko mehanizmi »prisile« delujejo subtilno in so dobro prikriti. Tako je velikokrat že v sam poklic vpisano popolno poblagovljenje dela, s tem pa je oseba v sferi dela na razpolago v skladu s pogodbenim razmerjem. Sicer pa te

prisilne mehanizme še bolje prikazuje sodobna prekarizacija in druge izkoriščevalske oblike dela v tržnem gospodarstvu. Delavci in delavke sicer formalno sami pristajajo na pogoje dela in jih včasih lahko tudi delno sooblikujejo. Obenem pa je to samoodločanje in svobodno pogodbeno razmerje fikcija, saj morajo pristati na dane pogoje dela ali pa ostanejo brez plače oziroma sredstev za preživljanje. Odgovor lastnikov kapitala, da lahko gredo drugam, če jim razmere niso všeč, dobro izpričuje logiko, po kateri deluje sodobni trg dela. Logiko, po kateri je vsak nadomestljiv in vključen v poblagovljenje vsega. Vprašanje, ki se nam skupaj s Kopytoffom zastavlja ob tovrstnem razmišljanju, je: kako varne in močne so zahodne kulturne obrambe, ki ščitijo človeško sfero pred poblagovljenjem. Kot že izpostavljeno skozi branje Kopytffa (1986: 85), naj bi bile ekonomije »naravno« odzivne na pritiske poblagovljenja in kot take nagnjene k tako širokemu poblagovljenju, kot to dovoljujejo tehnologije menjave. V manjših nekomercializiranih družbah je sila poblagovljenja navadno omejena z manj »uporabno« tehnologijo menjave – z manj prodornim sistemom finančnih transakcij. V takem družbeno-ekonomskem okolju so možne kulturne kategorizacije menjalne vrednosti stvari v zaprtih menjalnih sferah. V večjih komercializiranih in monetiziranih družbah pa obstoj sofisticirane menjalne tehnologije na veliko odpira družbo poblagovljenju. Appadurai (1986: 15–16) je tako pri obravnavanju različnih sistemov menjave izpostavil pomen stopnje poblagovljenja. Poblagovljenje se dogaja v kompleksnem preseku časovnih, kulturnih in družbenih dejavnikov. Obsega različne stopnje: od tega, da so nekatere stvari v družbi pogosto v blagovni fazi in so njeno najpomembnejše blago, do stanja, v katerem mnogo ali večina stvari včasih izpolnjuje te pogoje in se lahko za družbo reče, da je zelo poblagovljena. Poblagovljenje vpliva na še en pomemben pojav. Blago na podlagi svojih menjalnih usod in vzajemne primerljivosti učinkuje na krhanje povezav med ljudmi in stvarmi. Tudi Mauss (povzeto po Carrier 1991: 128) je sklenil, da evolucija družbe vključuje naraščajočo kulturno ločevanje stvari od ljudi in medčloveških razmerij. Z evolucijo ljudje vse bolj razmišljajo o predmetih v abstraktnih in neosebni okvirih vrednosti, posebno menjalne vrednosti, katere dokončen, anonimen označevalec je denar. V vseh družbah pa so tendence, če se držimo Appadurajeve misli (1986: 24, 57),⁷ poblagovljenja in ločevanja stvari in ljudi uravnotežene z nasprotno težnjo po omejevanju, nadzoru in usmerjanju menjave. Avtor je izpostavil, da je v presenetljivo širokem naboru družb mogoče opazovati skupni paradoks. V interesu tistih, ki imajo moč, je, da bi popolnoma obvladovali tok blaga z ustvarjanjem zaprtega vesolja blaga z

⁷ Podobno izpeljavo sem zasledila tudi pri Kopytoffu (1986: 72–74), ki je razumel kulturo kot silo, ki je nasprotna poblagovljenju.

rigidnim skupkom regulacij, kako naj se to giblje. Sama narava tekmovanja teh, ki imajo moč, pa vabi k rahljanju teh pravil in k ekspanziji nabora blaga. Vir politike blaga je tenzija med tema dvema težnjama. Obenem gre pri upravljanju toka dobrin, gledano z globalnega vidika, za tenzijo med ideologijo prostega trga klasičnega kapitalizma, ki ima podlago predvsem v svobodnem pretoku blaga, in med različnimi oblikami protekcionizma, kartelov in regulatornih dogovorov, ki so se razvili, da bi omejili to svobodo v interesu različnih združenj producentov (Nappi v Appadurai 1986: 48). Uravnavanje pretoka blaga oziroma menjave je potemtakem pomemben del izražanja moči tako v mednarodni ekonomiji kot tudi na lokalnih ravneh. Ob tem ne smemo pozabiti na vlogo države in naddržavnih ustanov, ki s svojimi regulacijami na lokalnih in mednarodnih ravneh prav tako zamejujejo ali spodbujajo pretok blaga. Upravljanje toka dobrin je pomemben vir moči in družbene hierarhije pri obeh sistemih menjave, tako pri ekonomiji daru kot pri tržni ekonomiji.

5. NAČINI PRIMERJAVE MED EKONOMIJO DARU IN TRŽNO EKONOMIJO

Paradigma daru, ki se je oblikovala na osnovi Maussovega dela, je spodbudila mnoga razmišljanja in primerjave med sistemom menjave daru in tržnim sistemom menjave. Kritika zahodnega ekonomskega sistema se je razvijala, izhajajoč iz ekonomije daru. Leta 1981 se je v razvilo antiutilitaristično gibanje v družboslovnih znanostih (*La Revue du MAUSS (Mouvement anti-utilitariste dans les sciences sociales)*). Gibanje so utemeljili francoski raziskovalci in raziskovalke, ki so delovali in delujejo na ekonomskem, sociološkem in antropološkem področju v znamenju reakcije na vse bolj prevladujoči ekonomistični model v družboslovnih in humanističnih znanostih. Družbe, temelječe na instituciji daru, ki naj bi bile izrazit primer delovanja človeške radodarnosti in solidarnosti, so bile predstavljene kot protipol zahodnim kapitalističnim družbam, domnevno temelječim na konceptu racionalnega, egoističnega človeka, usmerjenega v maksimiziranje lastne koristi. Trojna obligacija dati, prejeti, vrniti, temeljno socialno pravilo v družbah, ki jih je primerjal Mauss, naj bi bila vzorčna, konkretna oblika delovanja recipročnosti. Kasneje so se pojavile kritike glede tovrstnega idealiziranega pogleda na sistem menjave daru ter na poenostavljanje opozicij med darom in blagom. V ozadju so bile predvsem tendence po romantiziranju manjših družb, »tendence po pozabljanju, da kapitalistične družbe prav tako delujejo po kulturnih modelih; nagnjenost k marginaliziranju in podcenjevanju kalkulativnih, neosebnih in samopovelečevalnih značilnosti nekapitalističnih družb« (Appadurai 1986: 11). Poenostavljeno postavljanje opozicij med ekonomijami daru in tržnimi družbami onemogoča pogled v ozadje delovanja lastnega sistema menjave, narave stvari ter družbenih razmerij. Annette Weiner (pogovor z njo v Myers in Kirshenblatt-Gimblett 2001: 288–289) je izpostavila, kako se je pogled na »primitivnost« in recipročnost spreminjal, ko se je začel kapitalizem prikazovati kot »zloben in slab«. Prišlo je do povzdigovanja tovrstnih družb in pomena recipročnosti, na kateri naj bi temeljile. Tudi Mauss je menil, da bi bil z več recipročnosti v naših življenjih kapitalizem boljši. Recipročnost, ki naj bi bila neločljivi del človekovega obnašanja, je postala teorija, za katero je bilo videti, kot da ni vprašljiva.

Malinowski je na Trobriandih povsod uspel dokumentirati recipročnost: pri *kuli* so ljudje razlagali, da »dam jaz njemu, on da meni«, in vse se je zdelo tako očitno. Vzpostavil se je poenostavljen pogled na recipročnost v raziskovanih družbah. Annette Weiner (2001) pa je opozorila, da bi bilo potrebno pojem recipročnosti kot fundamentalni koncept zavreči in jo

obravnavati predvsem v kontekstu odpiranja razmerja med ljudmi, z zavedanjem, da je to šele začetek. Kadar se razmerje nadaljuje, se lahko razvija še marsikaj drugega, denimo tudi hierarhični odnos. To sicer ni bilo tuje niti predhodno opisanim antropološkim pričevanjem, zato gre predvsem za umestitev poudarkov in poimenovanje.

Težava pri medkulturni analizi blaga je podobna kot pri drugih zadevah družbenega življenja. Antropologija je izrazito dualistična in postavlja opozicije: »mi in oni«; »materialno in religiozno«; »poblagovljenje ljudi« nasproti »poosebljanju stvari«; »tržna menjava« nasproti »recipročnosti« itd. Te opozicije, kot je razumel Appadurai (1986: 13), parodirajo obe strani. Obenem zanemarjajo skupne značilnosti obeh sistemov menjave. S tega vidika je Mauss s svojim delom pravzaprav dosegel nasprotni učinek, kot bi si ga morda želel, saj je med drugim izpostavljal, da je ekonomija daru temelj, na katerem so zrasle druge oblike sistemov menjav. Simptom tovrstnega pristopa je bil med drugim tudi preveč pozitivističen pogled na blago kot določeno stvar, vendar z omejevanjem razprav o tem, kakšna stvar to sploh je. Mehčanje tega dihotomičnega pristopa je vključevalo premišljevanje o naravi in socialnem življenju blaga in razširitev njegovega pojmovanja, kot sem jo opisala na predhodnih straneh. Kadar se trudimo razumeti delovanje našega blagovnega sistema menjave, »ni smiselno, da ga ostro ločujemo od naturalne menjave na eni ali od menjave daru na drugi strani« (Appadurai 1986: 13). Sodobna dela so dekonstruirala opozicijo dar/blago kot nenujno (uporabno) za predstavljane širših razlik v celotni družbi (arhaično nasproti modernemu). Appadurajev zbornik *Družbeno življenje stvari* (*The Social Life of Things*; 1986) – z osnovno predpostavko, da je nekaj kapitalizma v sistemu daru in obratno – ponuja začetek dialoga glede tenzije med produkcijo vrednosti, ki temelji na razlikovanju stvari, in opcijami ekonomske koristi, ki grozijo, da destabilizirajo to vrednost (tudi v Miller 1987 in Weiner 1992).

Appadurai (1986: 12–14) je razvil svojo misel na podlagi skupnih značilnosti menjave daru in kroženja blaga. Izhajal je iz Bourdieuja (1972 [1995]), ki je razjasnil skrite vidike Maussovega daru s poudarjanjem določenih strateških vzporednic med menjavo daru in »ekonomsko« prakso. Bourdieu je izpostavil pomen časovne dimenzije pri ekonomiji daru. Minevanje časa med darom in protidarom je tisto, kar daje dodelanim družbenim praksam videz, da gre za dejanje velikodušnosti brez kalkuliranja. Objektivizem naj bi spodkopaval specifičnost vseh praks, ki kot menjava daru stremijo ali se pretvarjajo, da zakon lastnega interesa zanje ne pomeni ničesar gotovega. Racionalna pogodba prevede v takojšnjo

transakcijo, kar menjava daru prikriva s tem, da jo razteguje v času. Zaradi tega je menjava daru, če že ne samo oblika cirkulacije blaga, vsaj edina menjalna oblika v družbah, ki imajo z zanikanjem »bistva« svojega delovanja ekonomijo »v sebi« in ne za sebe. Bourdieu (navedeno po Appadurai 1986: 12) je trdil, da se »praksa nikoli ne preneha prilagajati ekonomski kalkulaciji, četudi daje videz nezainteresiranosti z odstopanjem od logike zainteresirane kalkulacije v ožjem smislu in igra na vloške, ki so nematerialni in jih je težje vrednotiti«.

Odpraviti časovni interval, bi, kot je izpostavil Bourdieu (1977: 6), v menjavi daru pomenilo odpraviti strategijo. Pri tem gre za subtilno dodelane družbene prakse, saj časovni interval med danim in vrnjenim darom ne sme biti ne prekratek ne predolg, odvisno od tega, kakšno dinamiko medosebnih odnosov vzpostavljajo menjalci med seboj in kakšno je družbeno ozadje menjave. Prav tako v obdobju "čakanja" na povračilo veže dolžnika določeni odnos do darovalca. Del strategije, na katero je opozoril Bourdieu (1977: 6–7), je tudi odlašanje z vračilom daru ali uslug, kar pušča darovalca v določenem pričakovanju. Izpostavljanje pomena časovne dinamike morda res pokaže vidike, ki so pomemben kontekst menjave. Vendar lahko tovrstno redukcijo razlik in obravnavanje pomena lastnega interesa v obeh sistemih menjave le na ravni časovne dinamike označimo za »racionalizirani« zahodni pogled na menjavo. Navsezadnje niti Mauss ni zanikal pomena lastnega interesa pri sistemu menjave daru, saj posamezniki, posameznice in skupine delujejo v smeri, da si zagotovijo prihodnje vračilo daru z nasprotne strani in pridobijo družbene časti. Bistvo, ki ga zaznamo pri sistemu menjave daru, ni v golem lastnem interesu, ki je pri tej obliki menjave res bolj zakrit, temveč v širšem kontekstu in načinu, na katerega se ta lastni interes izraža. Ravno mehanizmi menjave, ki omogočajo to navidezno nezainteresiranost, oblikujejo tudi medsebojne odnose v omenjenih družbah. Mehanizmi menjave daru so usmerjeni v vzpostavljanje in vzdrževanje dolgotrajnih odnosov med ljudmi in skupinami in k veliki povezanosti v skupnosti in med skupnostmi. Četudi reduciramo ozadje menjave na lastni interes, se le-ta v ekonomijah daru izraža drugače kot v tržnih ekonomijah, saj se skozi menjavo vzpostavlja povezanost na drugačni ravni: ljudje bolj čutijo vpletenost v odnose, medsebojno povezanost in soodvisnost, družijo jih dejstvo, da dolgujejo eden drugemu. Povezanost znotraj teh družb izpostavljajo tudi razprave s področja morale in ekonomije (Browne in Milgram 2009). Za moralna pričakovanja v družbah, ki temeljijo na menjavi daru, bi lahko rekli, da prežemajo celotno družbo – menjava spodbuja celovitost in solidarnost sistema. Vendar, kot je izpostavil že Durkheim (povzeto po Browne 2009: 17), takšne družbe zahtevajo skupinsko zavest, zaradi

katere se lahko vsi člani in članice uskladijo z določenim skupkom norm. Kadar je katerikoli del sistema ranjen ali ranljiv zaradi kršitve teh norm, je ogrožen celoten moralni red teh družb. V nasprotju s tem pa moralna sila, ki jo spodbuja menjava v kapitalističnih družbah, zavzema veliko manj prostora glede na celotno družbo. Tukaj si lahko moralnost ekonomije predstavljamo kot majhno sfero znotraj veliko večje (Durkheim, povzeto po Browne 2009: 17). Moralna sfera v kapitalističnih družbah je le del širšega družbenega ustroja, njen relativen obseg in vsebina pa ne odsevata stopnje, do katere je ekonomija moralna, temveč prej stopnjo, do katere določene pristojnosti (zakon ali običaji) organizirajo moralne vidike ekonomije. Na splošno tržna ekonomija v kapitalističnih družbah ustvarja manj moralnih zahtev do ekonomskih akterjev v primerjavi s predkapitalistično ekonomijo, kjer vsa ekonomska menjava nosi pečat moralne pristojnosti. Moralno obnašanje v kapitalističnih družbah ni odvisno samo od pristojnosti moralne sfere, ampak je odvisno tudi od civilnih iniciativ, posameznih ljudi, podjetij ... Zato ultimativno »moralnost« kapitalistične ekonomije težko predvidimo (povzeto po Browne 2009: 17). Navkljub temu se lahko deloma izognemo romantiziranemu pogledu na menjavo daru, če prepoznavamo tudi njeno kalkulatavo dimenzijo, četudi se od drugih oblik menjav razlikuje »glede na obliko in intenzivnost povezave z družbenostjo« (Simmel, navedeno po Appadurai 1986: 13).

Pomemben vidik, s pomočjo katerega lahko bolje spoznamo način delovanja različnih sistemov menjava, je način konstruiranja ljudje in stvari. Med načinoma dveh sistemov lahko, kot sem že obravnavala, potegnemo analogije (povzeto po Kopytoff 1986: 89–90). V manjših družbah je družbena identiteta ljudi relativno stabilna, spremembe običajno bolj pogojujejo kulturna pravila kot pa biografske posebnosti. Drama v biografiji »običajne« osebe izhaja iz tega, kar se dogaja znotraj danega statusa. Izvira iz konflikta med egoističnim jazom in nedvoumnimi zahtevami danih družbenih identitet ali iz konflikta, ki zraste iz interakcij med akterji, akterkami z definiranimi vlogami znotraj jasno strukturiranega družbenega sistema. Posameznik in posameznica, kot je zapisal Kopytoff (1986: 89), ki ne ustrezata danim vlogam, sta singularizirana v posebni identiteti; ta je sveta ali nevarna, velikokrat tudi oboje sočasno. Možna je tudi enostavna izločitev osebe, ki se ne podredi odrejeni vlogi. Stvari so v teh manjših družbah podobno oblikovane. Njihov status je v jasno strukturiranem sistemu menjalnih vrednosti in menjalnih sfer nedvoumen. Biografija stvari je v večji meri niz dogodkov znotraj dane sfere. Karkoli ne ustreza kategoriji predmetov, ki je značilna za določeno sfero, očitno odstopa in je vzeto iz običajne cirkulacije ter posvečeno, izolirano ali izločeno. Nasprotno pa je, kot je raziskoval Kopytoff (1986: 89), v kapitalističnih družbah

človekova družbena identiteta ne samo večplastna, ampak tudi konfliktna. Nobene jasne hierarhije lojalnosti ni, ki bi naredila posamezno identiteto močnejšo od drugih. Tu je drama osebnih biografij postala vse bolj drama večplastnosti identitete in odsotnosti tako strukturirane kulture in družbe v širšem pomenu, ki bi pomagala pri utrjevanju identitete. Drama, na kratko, v modernih kapitalističnih družbah izvira iz negotovosti identitete.

Tudi biografija stvari v kapitalističnih družbah odkriva podoben vzorec. V homogeniziranem svetu stvari postane dogodkovna biografija predmetov zgodba različnih singularizacij, klasifikacij in reklasifikacij v negotovem svetu kategorij, katerih pomembnost se premakne z vsako, tudi majhno spremembo konteksta. Kot pri osebah drama tu leži v negotovosti vrednotenja in identitet. Biografija obojih, stvari in ljudi v različnih družbah je sestavina družbenega sistema in kolektivnega razumevanja, na katerem je le-ta utemeljen. Tako družbe oba svetova, svet stvari in svet ljudi, konstituirajo hkrati in na isti način (povzeto po Kopytoff 1986: 90). Podobno je o medsebojnem sooblikovanju ljudi in stvari razlagal tudi Hudaes (2009: 6):

Ekonomski zgodovinarji in politični filozofi od Marxa do Derridaja so že zdavnaj pokazali, /.../ kako družbena narava materialnega sveta ustvarja vseprežemajoče vzorce moči in odvisnosti. Teoretiki materialne kulture pa so celo sklenili, da ljudje v manjši meri naredijo predmete, kot sami predmeti napravijo ljudi.

Eno izmed večkrat poudarjenih razlikovanj glede odnosa med predmeti in ljudmi v obravnavanih sistemih menjave je bila tudi teza o neodtujljivosti stvari v sistemu menjave daru in odtujljivosti blaga v kapitalističnem sistemu menjave. Gregoryjeva (navedeno po Laidlaw 2000: 619–620) definicija posebej podarja to dejstvo: »Blagovna menjava je menjava odtujenih stvari med izmenjevalci, ki so v fazi vzajemne neodvisnosti,« medtem ko je neblagovna menjava ali menjava daru »menjava neodtujenih stvari med izmenjevalci, ki so v fazi vzajemne odvisnosti.« Maussovo razlikovanje med darom in blagom odraža številna marksistična razlikovanja med kapitalistično in predkapitalistično družbo, med uporabno vrednostjo in menjalno vrednostjo, med produktivno potrošnjo in potrošniško produkcijo (Mauss v Carrier 1991: 122).

Marx se je posvečal celostnemu pogledu na menjavo v kapitalističnem sistemu, ki zajema tudi produkcijo in reprodukcijo stvari in ljudi, medtem ko se je Maussov pristop posvečal cirkulaciji in potrošnji. Gregory (povzeto po Laidlaw 2000: 619–620) je v svoji analizi

izpostavil pomen neodtujljivosti stvari pri menjavi daru ter se pri tem nanašal na Marxovo tezo o odtujenosti stvari in ljudi kapitalizmu. Laidlaw je ugotavljal, da je Marxovo nanašanje na presežno vrednost logično povezano z njegovim (romantičnim) pogledom, da je prava vrednost izpeljana ekskluzivno iz dela, ki naj bi ga delavec »naravno« posedoval (Laidlaw 2000: 619– 620). Posledica dejstva, da je delo v okviru blagovne menjave poblagovljeno, je delavčeva odtujitev od njega. Ko je Gregory ugotavljal, da dar ni odtujen, je obenem sklepal, da so tiste lastninske pravice, ki so kršene v blagovni menjavi, v menjavi daru ohranjene in okrepljene. V podporo tako razumljene postavke o neodtujljivosti je omenil Maussa, saj je slednji govoril o tesni povezanosti med darovi in darovalci (Gregory v Laidlaw 2000: 619– 620). Vendar je Maussov govor o prepletanju duha in oseb s stvarmi vseboval precej drugačen tok misli, ki nas je predhodno navedel na fetišizem pri Marxu. Povezave, o katerih je pisal Mauss, niso ultimativno vezane na vrednost dela in ni jih konceptualiziral kot lastninske pravice, saj tudi ni raziskoval družb, ki bi temeljile na tržni ekonomiji. Kadar govorimo o vidikih neodtujljivosti v sistemih menjave, se lažje približamo družbeni naravi stvari, če neodtujljivost obravnavamo kot proces in ne kot kategorijo pri ustvarjanju družbenih razmerij. Annette Weiner (1992) je izpostavila pogled na stvari, ki sta ga zanemarila tako Malinowski kot Mauss. Osredotočenost je s stvari, ki se menjavajo, prenesla na tiste, ki se ne menjajo, so neodtujljive, a kljub temu vplivajo na proces menjave. Opozorila je na še neraziskane družbene prakse in strategije upiranja menjavi, ki so tudi vir družbene moči. Neodtujljiva lastnina je, kot je navedla Weiner (1992: 10), subjektivno unikatna in tako njeno posedovanje za lastnika utrjuje razliko prej kot enakovrednost v družbeni hierarhiji, utrjuje pa tudi njegovo avtoriteto pri udeleževanju v procesih menjave. S tem imajo stvari, ki se ne menjajo, vpliv na stvari v procesu menjave. Kot je obrazložila Weiner (povzeto po Myers 2001: 15), hierarhijo proizvajajo ali vzdržujejo trajni politični boji družbenih akterjev in akterk, ki vzpostavljajo svojo identiteto z oklepanjem vrednih objektov ali drugih oblik lastnine. Annette Weiner (1992) je med drugim opozorila na še en pomemben vidik, ki je bil pri raziskavah ekonomij daru povečini zanemaren, in sicer na vlogo žensk v procesih menjave in njihovo družbeno moč v vlogi producentk in posedovalk nekaterih vrednejših stvari. Dognanja, do katerih je z raziskovanjem neodtujljivega prišla Annette Weiner, so postala pomembna ne le v etnografiji Oceanije, temveč tudi v drugih delih o materialni kulturi in potrošnji. Njena kritika teorije menjave (povzeto po Myers 2001: 12–15) se je preusmerila od klasične teorije menjave in njenih modelov k obravnavi kulturne sfere, utemeljene v materialnem svetu. Teorije menjave, je menila Anette Weiner, so preveč enačili s problematiko recipročnosti in enakovrednosti.

Namesto takšne redukcije na ekonomijo bi morali menjavo ali »dajanje« obravnavati v povezavi z reprodukcijo, politiko, produkcijo hierarhij, prepoznavanjem pomembnosti političnih manipulacij in strategij. V tem kontekstu je produkcija družbenih identitet tesno povezana z menjavo kot procesom simbolnega dejanja. V okviru ukvarjanja s hierarhijami je izpostavila pomembno dejstvo, da imajo predmeti, vključeni v menjavo, karkoli že so, običajno lastnosti, zaradi katerih je njihova enakovrednost problematična.

Hierarhija je praviloma potencialna značilnost katerekoli menjave. Recipročnosti ali enakovrednosti tako ni smiselno jemati kot naravno stanje ali ozadje hierarhij, temveč kot proces, v okviru katerega lahko ljudje delujejo v smeri odpravljanja hierarhije. Recipročnost je tako rezultat, ne ozadje menjave, je mehanizem ustvarjanja družbene enakosti. Menjava je usmerjena k produciranju enakosti vsaj za trenutek. Ravno tako pa gre lahko menjava tudi v obratni smeri, saj se ljudje včasih »trudijo« narediti druge za neenake: »Na Trobriandih, denimo, lahko ljudem pokažeš, kaj si misliš o njih, z nečim, kar daš ali ne daš« (pogovor z Weiner v Myers in Kirshenblatt-Gimblett 2001: 292). Ena od raziskav o prejemanju daru (Ruth, Otnes in Brunel v Miczo 2002: 223) je odkrila, da imajo darovi različen odnosni pomen, ki se pogosto nanaša na lastnosti prejemnika, prejemnice. Obstajala naj bi dva poglobitna načina dojemanja daru. Dar je mogoče razumeti kot poskus poglobitve razmerja. Če je poskus dobrodošel, se razmerje okrepi; če ni dobrodošel, se razmerje ošibi. Dar je mogoče dojemati tudi kot sredstvo za vzdrževanje obstoječega razmerja. Tak dar lahko utrdi pozitivne kvalitete razmerja, kot sta, denimo, povezanost in pripadnost, ali pa potrdi pomanjkanje povezanosti. S krepitvijo in utrditvijo prejemniki, prejemnice čutijo, da je bil dar dan, ker ima osebni pomen zanje, da je izraz darovalčeve skrbi zanj ali zanjo in navezujočih se občutkov. Sprejeti tak dar ne pomeni pritiska na lastno moč, kvečjemu jo tak dar še okrepi. S slabitvijo ali negativnim potrjevanjem pa pride tudi občutek, da je bil dar dan za izpolnitev občutka obligacije na strani darovalca, darovalke ali z namenom nadziranja prejemnikovih čustev ali vedenja (Ruth, Otnes in Brunel v Miczo 2002: 223).

5.1. Izhodišče raziskovanja ekonomije daru znotraj kapitalizma

V dveh predhodnih poglavjih sem prikazala, da je, če želimo analizirati lasten sistem menjave, nujno preseči romantiziran pogled na paradigmo daru. Primerjave med ekonomijo daru in tržno ekonomijo omogočajo vpogled v naravo odnosov med ljudmi, stvarmi in družbenimi razmerji, ki se pri tem vzpostavljajo, vendar s postavljanjem ostrih determinističnih zamejitev lahko spregledamo pomembne značilnosti obeh sistemov menjave

in tvegamo poenostavljanje tudi pri raziskovanju lastnega sistema menjave. Pogled na »dar« v luči totalnega družbenega dejstva nam omogoča razumevanje narave in ozadja medčloveških odnosov, ki se vzpostavljajo v obravnavanem sistemu menjave. Prav tako mora pogled na »blago« preseči ozek ekonomski okvir in se usmeriti na njegove družbene in kulturne razsežnosti, če želimo razumeti naravo in ozadje medčloveških odnosov v našem prevladujočem sistemu menjave. Med drugim to pomeni, da ne postavljamo nepremostljivih razlik med obema sistemoma menjave, med darom in blagom kot glavnima determinantama sistemov, temveč da prepoznavamo tudi različne faze v družbenem življenju stvari. »Biti blago« je, kot smo spoznali, le določena faza v družbenem življenju stvari. Stvari lahko prehajajo v in iz blagovne faze in prav tako v in iz faze daru. Appadurai (1986: 13) je opredelil blago kot stvari v določeni situaciji – situaciji, ki lahko označuje veliko različnih oblik stvari z različnih vidikov njihovega družbenega življenja. Blagovno situacijo v družbenem življenju katerekoli stvari definira kot situacijo, v kateri je zamenljivost stvari (pretekla, sedanja ali prihodnja) za drugo stvar njena družbeno pomembna funkcija. Izpostavil je blagovni potencial stvari.

Vprašanje, ki se zastavlja, je naslednje: na kakšnem temelju sploh še lahko definiramo »sistem menjave daru« in »sistem blagovne menjave« glede na to, da najdemo značilnosti »blaga« in »daru« v obeh sistemih menjave? Če sledimo misli o fazah v družbenem življenju stvari, potem lahko »opravičimo« terminologijo, ki razlikuje med obema sistemoma menjave na podlagi sklepanja, da se v sistemu menjave daru stvari v svojem družbenem življenju večkrat pojavljajo v fazi »daru«, medtem ko v sistemu blagovne menjave obstaja več možnosti, da se bodo stvari pojavile v fazi »blaga«. Za moderno kapitalistično družbo lahko z gotovostjo trdimo, da obstaja večja verjetnost za več stvari, da bodo v svojih biografijah izkusile blagovno fazo (Appadurai 1986: 15–16). Obstaja namreč več konteksta, ki lahko postane legitimen blagovni kontekst, standardi blagovne kandidature pa lahko zajamejo večji del sveta stvari, kot pa je to mogoče v nekapitalističnih družbah. Tu se že približamo Marxovemu kontekstu, v katerem je moderni industrijski kapitalizem najbolj poblagovljeni tip družbe. V sodobnih kapitalističnih družbah torej poblagovljenje vpada v skoraj vse vidike eksistence ljudi in stvari, tržni odnosi pa so zato tudi vse bolj prevladujoča oblika vsakodnevnih medosebnih odnosov. Morda lahko na tem mestu izvedemo posplošeno predpostavko glede vpetosti različnih oblik menjave v družbena razmerja, kar bom razvila v naslednjem poglavju.

5.2. Vpetost ekonomije v druga področja družbenega življenja

V ekonomijah daru je večina ekonomskih transakcij vpetih v družbena razmerja, medtem ko v tržnih ekonomijah sledimo obratnemu pojavu. Ekonomske transakcije vse bolj vplivajo na družbena razmerja oziroma vse širši spekter medčloveških razmerij postaja vpet v ekonomske transakcije. Kadar govorimo o vpetosti ekonomskih transakcij v družbena razmerja, se je z globalnega vidika pomembno zavedati dejstva, da se tržne ekonomije vežejo na različne moralne sfere. Te se razlikujejo glede na dejavnosti in vsebino, ki je odvisna od lokalnega političnega in družbenega konteksta. Kapitalistične ekonomije privilegirajo izbiro posameznikov, posameznic in tako tudi omogočajo širok izbor moralnih rezultatov.

Vendar tudi med kapitalističnimi družbami obstajajo temeljne razlike v politiki in filozofiji. V državah družbene blaginje, denimo v skandinavskih državah, si pravice posameznikov, posameznic do osebne integritete in svobodne izbire delijo politični prostor s pravico dostopa do določenih javnih dobrin. Tako ni nobeno naključje, da so v ekonomijah družbene blaginje razlike med revnimi in bogatimi veliko manjše kot v neoliberalnih državah, kjer dominirajo pravice posameznikov, posameznic do osebne integritete in izbire, ne da bi jim bile zagotovljene enake možnosti za izbiro. V ZDA in v Veliki Britaniji ekonomski sistem spoštuje le malo pravic, ki zagotavljajo enakost možnosti; namesto tega lahko posamezniki, posameznice pri poslovanju uživajo v sistemu z veliko manj pravil, regulacij, davkov. Podobno tudi moralne sfere tržnih ekonomij v nezahodnih družbah reflektirajo svoj lasten model kapitalistične logike. Vendar relativistična pozicija glede razlik v kapitalističnih moralnih sferah spregleda politično moč tistih sistemov, ki predpostavljajo, da dominirajo na globalnem ekonomskem polju. Danes je ameriško verzijo kapitalistične logike zaneslo v dele Evrope in večino delov sveta, ki ga na zahodu imenujemo države v razvoju. V zadnjih petindvajsetih letih, ko je neoliberalna politika preoblikovala ekonomijo ZDA, so bila načela svobodne izbire, utelešena v tem tipu zahodnega kapitalizma, vsiljena mnogim družbam; slednje, ironično, niso imele druge izbire kot sprejeti jih (Browne 2009: 31–33).

Antropološki pogled na blago sicer odgrinja ozadje družbenih razmerij, tj. povezovanja ljudi in stvari v našem sistemu menjave, vendar se termin blago še vedno nanaša predvsem na ekonomski kontekst menjave. Za videnje našega sistema menjave v luči totalnega družbenega dejstva, ki obsega tudi ostala področja našega delovanja, moramo prepoznati, kdaj in na kakšne načine se lahko stvari v našem sistemu pojavljajo v fazi daru, kar bom prikazala v

drugem delu svoje disertacije. Dejstvo menjave smo obravnavali kot tisti dejavnik, zaradi katerega neka stvar postane blago. Vendar, kot smo spoznali v drugih sistemih, menjava sama po sebi ne naredi stvari nujno za »blago« v kontekstu, ki ga pozna zahodna miselnost. Kot lahko sklepam, menjava torej ne pomeni nujno poblagovljenja, temveč lahko omogoči fazo daru v družbenem življenju stvari ... in obratno, faza daru v družbenem življenju stvari spodbuja in omogoča določeno obliko menjave. Za pričujoče delo je pomembno poudariti, da fazo daru v maussovem pomenu prepoznavam kot fazo, pri kateri družbene funkcije stvari prevladajo nad njihovimi ekonomskimi funkcijami. Gre za vrednost, za katero bi lahko rekli, da presega ekonomsko vrednost, primere pa bom opisala v empiričnem delu svoje disertacije.

5.3. Mikroskupnost na podlagi paradigme daru

V svojem delu ne iščem »naravnih« značilnosti menjave in njenih elementov, temveč skušam slediti njenim spreminjajočim se potezam, ki vplivajo na družbeno realnost tako ljudi kot stvari. Elementi, značilni za menjavo, denimo povezanost ljudi, stvari in soustvarjanje družbenih razmerij, niso statični. V izmenjavi skozi čas se medsebojno soustvarjajo. Sistem menjave daru nas opominja, da ljudje niso vedno neodvisna, preračunljiva bitja, kakršni so predstavljeni v mnogih teorijah menjave.⁸ V nekaterih transakcijah so obravnavani in doživljani na ta način, v drugih pa spet ne. Prav tako stvari niso nevtralne, ampak jim skozi transakcije pripisujemo določene značilnosti. Predpostavka Malinowskega, da je menjava »v temelju dvojen prenos med samozainteresiranimi posamezniki ..., ki temelji na nekakšnem ravnovesju« (Parry v Carrier 1991: 133), je neustrezna. Menjava daru ni taka. Če pa je taka blagovna menjava, ne gre za to, da bi reflektirala nekakšno univerzalno bistvo menjave ali temeljno značilnost človeške narave, ampak zato, ker jo kot tako ustvarjamo ljudje, skozi menjavanje stvari in transakcije, ki jo predstavljajo (Carrier 1991: 133). Prepoznavanje različnih faz v družbenem življenju stvari v okviru kapitalizma nam omogoča prepoznati drugačne oblike menjave, ki se lahko pojavljajo znotraj njega. V drugem delu svoje naloge bom na primeru vzpostavljanja mikroskupnosti tako prikazala, kako so tudi v kapitalističnem sistemu možne oblike menjave, ki v njegovih bistvenih značilnostih sledijo zakonitostim paradigme daru.

⁸ Teorije menjave je mogoče v grobem smislu zvesti na eno skupno predpostavko o razmerjih: ljudje iščejo maksimiranje koristi in minimaliziranje stroškov. Ta poudarek predstavlja družbeno menjavo kot obliko psihološkega egoizma (Miczo 2002: 215–216).

Kot sem že izpostavila, se na mikroravni tudi v kapitalističnem sistemu oblikujejo mehanizmi menjave daru; ti so pomembna značilnosti civilnodružbenih gibanj, ki so usmerjena v ustvarjanje družbene vrednosti, ki je širša in presega golo ekonomsko vrednost.

Rhoda Halperin (v Browne 2009: 22) je pokazala, da se tovrstna civilnodružbena gibanja pojavljajo tudi z namenom ustvarjanja pritiska na moralno sfero ekonomije. Na ta način se neprofitne skupine trudijo nadomestiti nezmožnost kapitalističnega trga glede skrbi za javne dobrine. Avtorica je zatrdila, da znotraj tržnega sistema lahko uspevajo skrite ali neprepoznane »moralne« ekonomije. Maussovo zamisel ekonomije daru bi bilo potrebno, kot je poudarila Halperin (v Browne 2009: 22) in kar počnem sama v pričujočem delu, preformulirati. Na ta način jo lahko prilagodimo mikroekonomijam, ki temeljijo na daru in se pojavljajo v kontekstu neoliberalnega kapitalizma. V okviru civilne družbe se v zadnjih letih, tudi v Sloveniji, razvijajo različne socialno ekonomske iniciative, ki jih pri nas opredeljuje Zakon o socialnem podjetništvu, sprejet leta 2012. Tudi mikroskupnost, ki jo obravnavam v pričujočem delu, formalno spada v okvir socialnega podjetništva, vendar omenjeni koncept zajame le majhen del bistva odnosov v tovrstnih skupnostih, to pa je tudi razlog, da našega delovanja ne obravnavam izključno z vidika tako imenovanega socialnega podjetništva. Pobude civilne družbe segajo na raznovrstna področja človekovega delovanja – so okoljske, socialne, kulturne, umetniške ... Sama se pri svojem delu osredotočam na razvoj mikroskupnosti, ki se vzpostavlja med in skupaj z eno najbolj marginaliziranih skupin ljudi – z brezdomnimi ljudmi – obenem pa razvija tudi določen odnos do stvari, ki je v nasprotju z odnosom do stvari s strani prevladujočega kapitalističnega sistema. Znotraj delovanja obravnavane mikroskupnosti se torej osredotočam na tiste vidike odnosa do ljudi in do stvari, ki sledijo paradigmi ekonomije daru. Gledano širše gre za primer vzpostavljanja sistema menjave daru znotraj zahodnega kapitalističnega sistema, pri tem pa me zanima predvsem vzpostavljanje družbenih razmerij med določeno skupino ljudi – odrinjenimi, »zavrženimi« ljudmi – skozi uporabo določene vrste stvari, tj. »zavrženih« stvari.

V nadaljevanju bom prikazala, na kakšen način se v navedeni skupnosti oblikuje družbeno življenje stvari, ki se v obravnavanem mikrosistemu menjave pojavljajo v različnih fazah družbenega življenja, in kako to vpliva na oblikovanje medosebnih odnosov. Zanima me, kako se v vzpostavljenem in analiziranem mikrosistemu menjave vzporedno konstruirajo ljudje in stvari, kako medsebojno vplivajo in kakšna razmerja se pri tem vzpostavljajo tako znotraj skupnosti kot navzven. Preverila bom, na kakšen način se s sledenjem paradigmi daru v praksi kažejo temeljni pojmi, na podlagi katerih sem teoretsko prikazovala razlike med

kapitalističnim sistemom menjave in sistemom menjave daru: odnos do lastnine, pomen skupnosti, oblikovanje identitete ljudi, oblikovanje identitete stvari, pomen procesa recipročnosti, povezava med ljudmi in stvarmi (pomen »neodtujljivosti«), družbeni proces določanja vrednosti stvari.

Razvijanje sistema menjave daru znotraj kapitalistične ekonomije pomeni zoperstavljanje dominantnim načelom delovanja in prevladujočim normam odnosov med samimi ljudmi in med ljudmi in stvarmi; to privede tudi do soočanja z določenimi ovirami oziroma omejitvami razvoja alternativnega sistema menjave. Zaznavanje in analiziranje teh omejitev omogoča razkrivanje izključevalnih vidikov tako do ljudi kot do stvari, ki se pojavljajo znotraj dominantnega ekonomskega sistema. Na ravni obravnavane mikroskupnosti me posledično zanima raziskovanje »organizacijskih, ekonomskih in kulturnih dejavnikov, ki se združijo in omogočajo posameznikom, da se povežejo za preživetje in družbene spremembe« (Dail v Harter idr. 2004: 407). Sistem menjave v okviru obravnavane skupnosti analiziram celostno, kot – v Maussovi terminologiji – totalno družbeno dejstvo.

6. OBRAVNAVA REVŠČINE IN DRUŽBENE IZKLJUČENOSTI

Pogled na revščino in marginalizirane družbene skupine se je vedno spreminjal glede na dominantni družbeno-ekonomski sistem. Četudi v posameznih zgodovinskih obdobjih obstajajo nasprotujoči si pogledi, ki so pod vplivom te ali one ideologije, širše, prevladujoče družbeno pojmovanje določa vladajoča ideologija. Ta deluje v smeri ohranjanja obstoječega ekonomskega sistema. Pogled na revščino se je tako denimo v industrijski in postindustrijski družbi oblikoval v skladu s potrebami po »delovni sili« in določeni vlogi odrinjenih skupin v produkcijskem sistemu. Dominantni ekonomski sistem je tako v preteklosti kot danes svoje delovanje utrjeval s pomočjo delovne etike, ki se je razvila za potrebe industrializacije. V tem obdobju je bilo potrebno z uvajanjem tovarniškega dela spremeniti, redefinirati odnos do dela »pod novimi, tovarniškimi pogoji (podreditev stroju, delovnemu času in drugim pravilom, ki jih je določil kapitalist)« (Zorn 2004: 333). V okviru delovne etike se je uveljavljala delovna disciplina. V tovarni je bilo treba delati v danih pogojih ne glede na občutek za človekovo dostojanstvo in smiselnost opravljenega dela. Vprašanje začetka modernizacije je bilo, kako prisiliti ljudi, da se podredijo delovnemu procesu, v katerem niso videli smisla in so ga kontrolirali drugi. Delo je bilo treba ločiti od njegovega smisla, razum tu ni bil več potreben. Delovna etika je omogočila, da je bil videti proces odcepitve dela od človekovih potreb povsem naraven.

Delovna etika je v sodobnosti ohranila tiste vidike, ki prispevajo k ohranjanju obstoječega družbeno-ekonomskega sistema. V potrošniški družbi so revni večinoma označeni in samooznačeni kot sramotni, nepopolni, nesposobni, z drugimi besedami »nezmožni potrošniki« (Bauman 2005: 38). Sodobna delovna etika služi, kot že v industrijski družbi, ločevanju med zaslužnimi in nezaslužnimi revnimi. V slednjem primeru se revščina prikazuje kot neizogibna posledica osebnih pomanjkljivosti, kar v posplošitvi povzroča neobčutljivost za socialno izključene skupine ljudi. Tovrstno dojemanje revščine se kaže tako v odnosu posameznikov kot tudi javnosti, kar bom ilustrirala naknadno s pomočjo primerov. Delovna etika naj bi po svoji funkciji tako pomagala družbi, da se sprijazni z vedno prisotno revščino, olajšala naj bi družbeno vest in ji omogočila, da bolj ali manj tiho in sprijaznjeno živi s pogledom na revščino.

Sama se pri obravnavi revščine osredotočam predvsem na vidike izključenosti, ki so povezani z določenim sistemom menjave in tudi prevladujočim odnosom do stvari v njem. Ob tem me

ne zanima posedovanje stvari kot tako, temveč predvsem družbena vloga dobrin in njihova zmožnost vključevanja ali izključevanja ljudi. Ne naslanjam se torej na racionalizirani odnos do stvari v luči zadovoljevanja materialnih človekovih potreb, ki obravnava revščino kot vključujočo »objektivno željo po lastnini ali kot subjektiven občutek zavidanja in deprivacije« (Douglas in Isherwood 1996: 14). Tako mišljenje namreč reflektira predvsem odnos zahodne potrošniške družbe, ki pa ne všteje obravnave revščine v globalnem smislu niti poglobljenih družbeno-kulturnih obravnav znotraj zahodnih kapitalističnih sistemov. Revščino in izključenost je potrebno analizirati znotraj določenega družbenega konteksta in okoliščin, v katerih živijo preskrbljeni ljudje. Prav tako je samo občutenje in doživljanje revščine odvisno od okoliščin širše skupnosti. Človek, ki ne poseduje moderne tehnologije in živi v okolju, kjer informacijsko-komunikacijska tehnologija ni norma, nima občutka revščine; z vključenostjo v svoji skupnosti to lahko aktivno sooblikuje in ima s tem dostop do pomembnih informacij. Pravo merilo revščine v tem oziru potemtakem ni posedovanje lastnine, temveč socialno vključevanje. Revščine torej ne moremo omejiti na materialno deprivacijo, temveč gre za določeno družbeno in osebno stanje.

Revni ne naseljujejo druge kulture kot bogati. Živeti morajo v istem svetu, kot je bil zgrajen za ugodnosti tistih z denarjem. (Seabrook v Bauman 2005: 41)

Primerna raven človekove eksistence se meri s standardi dostojnega življenja v določeni družbi, nemožnost bivanja po teh standardih pa je lahko vzrok stresa, občutka ponižanja, samoponiževanja in krivde (Bauman 2005: 37–38). Izključenost iz »normalnega« življenja, ki ga določa način življenja večine in nedoseganje družbeno-kulturnih norm, prinaša tudi zunanje pritiske na socialno izključene ljudi. V tem smislu revščino obravnavam v kontekstu pomanjkanja

... resursov in možnosti, da bi se ljudje lahko uspešno socialno vključevali in na ta način zadovoljevali svoje potrebe ter od družbe pridobili tisto, do česar imajo pravice. Takim ljudem v življenju velikokrat ostane le polje omejenih 'izbir', znotraj katerega se lahko nato 'svobodno odločajo' ... Vsak družbeni sistem (tudi ta, v katerem živimo, določenim skupinam ljudi omeji dostop do pomembnih družbenih virov, po drugi strani pa obsodi mnoge življenjske rešitve – ki si jih najbolj socialno izključeni ljudje poiščejo – kot njihove lastne napačne odločitve). (Dekleva in Razpotnik 2006: 5)

Revščina pomeni kontinuirano in škodljivo oženje izbir načina življenja in sprejemanja pomembnih odločitev. Največ analiz revščine je bilo sicer opravljenih v okviru obravnavanja nizkega dohodka, vendar zamisel, da bi presegli ta koncept, ni nova. Del problema zajema tudi ločevanje med »sekundarno« in »primarno« revščino (Rowntree v Sen 1997: 209–213), ki jo opredeljujemo s kategorijo nizkega dohodka. Rowntree je razmišljal o potrebi razločevanja različnih nivojev revščine, upoštevajoč raznolikost značilnosti ljudi, skupaj z različnimi nivoji napora pri delu. To in še drugi dejavniki kažejo na napačno tesno povezovanje med revščino kot nizkim dohodkovnim stanjem in revščino kot nezmožnostjo izpolnjevanja nekaterih elementarnih potreb. Gre za osredotočenost na to, kakšno življenje lahko živimo, dohodek pa je le deloma in instrumentalno pomemben za to, da lahko vodimo dostojna življenja. Višina dohodka je tako le eden izmed mnogih dejavnikov, ki vplivajo na to, koliko možnosti imajo ljudje. Prave, resnične možnosti, ki jih uživajo ljudje, so torej pod vplivom različnih individualnih okoliščin in tudi razlik v naravnem in družbenem okolju. Ekskluzivna osredotočenost na neenakosti distribucije dohodkov ne more biti podlaga za razumevanje revščine.

Način presojanja neenakosti in revščine je sprožal raznolike diskusije. Sen (1979: 215–216) je poudaril, da pravi temelj presoje ni niti tisti, ki upošteva primarne dobrine, niti tisti, ki izhaja iz utilitarističnega pristopa. Indeks primarnih dobrin bi lahko predstavljal primerno osnovo za merjenje prednosti v primeru, če bi imeli ljudje enake potrebe. Vendar imajo ljudje zelo različne potrebe, ki variirajo glede na njihove psihofizične značilnosti in naravne in družbeno-kulturne razmere, v katerih živijo. Presojanje prednosti izključno z merilom primarnih dobrin, kot je zapisal Sen (1979: 216), vodi do delno slepe moralnosti. Lahko bi rekli, da gre v tem primeru za element fetišizma, saj naj bi bila oskrbljenost s primarnimi dobrinami utelešenje prednosti, namesto da bi te obravnavali v okviru razmerja med osebami in dobrinami.

Utilitaristični pristop ali bolj splošno blagostanje kot merilo ne vključuje tega fetišizma, saj so koristi odsev določene oblike razmerja med osebami in dobrinami. Utilitaristi prihodka in bogastva ne vrednotijo kot fizične enote, temveč v smislu njune zmožnosti, da zadovoljita človeške nuje, želje in ustvarjata človeško srečo. Sen je sklepal, da niti sam koncept potreb ni dovolj pokrit z razlago o primarnih dobrinah in utilitarističnim pristopom. Vpeljal je pojem »osnovnih možnosti«, ki označuje možnosti človeka, da izvaja nekatera osnovna dejanja, denimo kvalitetno prehranjevanje, primerno se obleči in primerno se nastanjevati, imeti možnost udeleževanja v socialnem življenju skupnosti (Sen 1979: 217–218). »Možnostni«

pristop do revščine, kot je v svojem drugem delu navedel Sen (1997: 199), obravnava revščino v kontekstu tega, koliko prostora ima človek za svoje delovanje, za raznolike stvari, ki jih rad počne oziroma v kolikšni meri je lahko to, kar želi. Človeško delovanje se nanaša tako na osnovne dejavnosti, kot je zadovoljevanje primarnih potreb, kot tudi na zelo kompleksne aktivnosti in osebne statuse, denimo, kako biti del skupnosti in imeti (samo)spoštovanje.

Oba pristopa, kot je obrazložil Sen, tako koristnostni pristop, ki izhaja iz analize dostopnosti primarnih dobrin, kot utilitaristični, »uporabniški« pristop imata pomanjkljivosti. Analizo dostopnosti do primarnih dobrin opredeljuje pomanjkljivi »fetišistični« pristop. Čeprav je seznam dobrin določen na široko in vključujoče, tako da zajema pravice, svoboščine, priložnosti, dohodek, blagostanje in družbeno osnovo za samospoštovanje, se še zmeraj nanaša primarno na dobrine, ne pa na to, kaj te dobrine naredijo za ljudi. Utilitaristični pristop je na drugi strani usmerjen k temu, kaj te dobrine naredijo za ljudi, vendar uporablja merilo, ki se ne osredotoča na možnosti ljudi, temveč na njihove mentalne reakcije. Tudi če združimo oba pristopa, še zmeraj nekaj manjka. Gre za interpretacijo potreb v obliki osnovnih možnosti. Analitiki tako interpretacijo potreb in interesa velikokrat opredeljujejo z zahtevo po enakosti. Sen je imenoval to obliko enakosti »osnovna možnostna enakost«. Dejstvo, da smo si ljudje različni, pomeni, da je tudi preusmerjanje dobrin v možnost bistveno spremenljivo od človeka do človeka. Tako je enakost na področju posedovanja dobrin daleč od enakosti na področju možnosti (povzeto po Sen 1979: 218 –219). »Možnostni« pristop do razumevanja revščine sicer ne zanika, da bi nizek dohodek moral biti ena izmed najpomembnejših predispozicij za možnostno deprivacijo, opozarja pa na sledeče (povzeto po Sen 1997: 209–213): revščino je možno smiselno definirati v obliki možnostne deprivacije, a povezava z nizkim dohodkom je samo instrumentalna. Obstajajo tudi drugi vplivi na možnostno deprivacijo, ne le nizek dohodek; instrumentalna povezava med nizkim dohodkom in nizkimi možnostmi se parametrično spreminja glede na različne skupnosti, družine, posameznike, posameznice ... Razlogi za parametrične spremenljivke so raznoliki. Na razmerje med dohodkom in možnostmi vplivajo na primer starost osebe, tradicionalna spolna določenost družbenih vlog, kraj bivanja in drugi (demografski) dejavniki, nad katerimi ima človek malo ali nič nadzora. Obenem lahko pride do združevanja prikrajšanosti zaradi pomanjkanja dohodka in težav pri preusmerjanju virov v delovanje, kar pomeni, da je lahko revščina v terminih (z)mogućnostne deprivacije veliko bolj intenzivna, kot prikazuje dohodkovna umestitev. Viri družbeno-kulturne prikrajšanosti, kot so denimo starost, bolezen, invalidnost lahko zmanjšajo človekovo

zmožnost pridobivanja dohodka, obenem pa tudi otežujejo spreminjanje dohodka v sposobnost, saj tovrstne okoliščine zahtevajo več dohodka za doseganje istega delovanja. Tudi distribucija dohodka znotraj družin problematizira dohodkovni pristop do revščine, saj je družinski dohodek lahko neenakomerno porazdeljen glede na interese družinskih članov in članic. Lahko gre denimo za diskriminacijo na podlagi spola, sistematično podpiranje fantov pri razporejanju dohodka. Ob tem naj opozorim na dejstvo, da so ženske tudi sicer deprivilegirane v širših skupnostih in sistemskih družbenih ureditvah. Deprivacijo žensk in deklet je mnogo lažje preveriti z ozirom na možnostno deprivacijo kot zgolj z analizo dohodka. Kot je opozoril Sen (1997: 209–213), relativna deprivacija v terminih dohodka vendarle lahko prinese absolutno deprivacijo v smislu možnosti. Biti relativno reven v bogati državi je lahko večja možnostna ovira, četudi je človekov absolutni prihodek visok glede na svetovne standarde. Na splošno je v bogatih državah potrebno več dohodka za nakup dovolj dobrin za doseg istega cilja socialnega delovanja. Že Adam Smith je poudaril, da glede na vzpostavljene standarde »suvereno pojavljanje v javnosti« v bogatih državah zahteva višje stroške kot v revnih. Enako velja za možnost udeleževanja v skupnostnem življenju (Smith v Sen 1997: 213).

Bistveno za moje delo v tematizaciji povezave med revščino in stvarmi je, kaj lahko dobrine naredijo za človeka in na kakšen način – oziroma kako zmanjševati revščino in povečevati družbeno vključenost s pomočjo dobrin. Z razlagami in teorijami revščine se ukvarjajo različne vede in smeri raziskovanja, sama sem za potrebe pričujočega dela naredila podroben pregled Senovega »možnostnega« pristopa, pri čemer me je vodila misel o povezanosti dobrin in človekovih (z)možnosti.

6.1. Družbena vključenost v povezavi z družbeno naravo dobrin

»Možnostni« pristop do revščine in družbene vključenosti ponuja specifičen način obravnave dobrin. Če se osredotočimo na (z)možnosti človeka za realizacijo ciljev, ne smemo upoštevati le primarnih dobrin, temveč tudi relevantne osebnostne značilnosti in družbene okoliščine, ki vplivajo na to, kako lahko človek s pomočjo uporabe teh dobrin sledi svojim ciljem. Relacije med dobrinami in revščino ne obravnavam v luči materialne funkcije dobrin, ki služijo zadovoljevanju osnovnih človekovih potreb, temveč me zanima predvsem socialna zmožnost dobrin za vključevanje ljudi v skupnost. Na tem mestu opozarjam tudi na uporabo termina

dobrine⁹ namesto termina stvari, saj želim s tem pokazati na njihovo delovanje za skupnostno »dobro«. Osredotočam se na določen del »možnostnega« pristopa k revščini: obravnavam jo predvsem kot nemožnost (in tu nemožnost vidim predvsem v luči družbeno-kulturnega onemogočanja) tistih, ki jih prizadeva, za vključevanje v skupnost in širšo družbo. Gre za začarani krog, saj izključenost botruje nemožnosti za izpopolnjevanje tudi že osnovnih človekovih potreb in tako tudi revščini v najbolj primarnem in vidnem smislu.

»Možnostni« pristop v raziskovanju revščine sicer razširi polje raziskovanja, vendar se v temelju še zmeraj drži dohodkovnega prostora. Povezava je v zahodni kapitalistični družbi, kjer je večina človekovega udejstvovanja povezana z višino dohodka in njegovo uporabo, logična. Tudi teorije potrošnje človekovo vključenost v družbo merijo na podlagi njegovih možnosti za potrošniško udejstvovanje. Potrošnja je postala tako močan element zahodnih kapitalističnih družb, da nekateri avtorji in avtorice človekovo umeščenost znotraj družbe raziskujejo predvsem s tega vidika. Bauman je tako zapisal, da je možno revščino in njeno doživljanje obravnavati predvsem z vidika potrošniške vključenosti: »Ena stvar je biti reven v družbi proizvajalcev in univerzalne zaposlenosti; druga stvar je biti reven v družbi potrošnje, v kateri so življenjski projekti zgrajeni okrog potrošniške izbire in ne dela, profesionalnih veščin in zaposlitev.« (Bauman 2005: 1) Avtor je nadalje izpostavil, da se je stanje revščine pomensko včasih nanašalo predvsem na stanje nezaposlenosti, danes pa gradi svoj pomen primarno na stiski »nezmožnega«¹⁰ potrošnika, kar vzpostavlja opazno razliko pri samem doživljanju življenja v revščini. Če se nadalje navežem na Baumana (2005: 1–2, 31, 59), lahko ugotovim, da v družbi potrošnje množična produkcija ne zahteva več množičnega dela, zato so revni, nekoč »rezervna armada delovne sile«, preoblikovani v »nezmožne« potrošnike. Tovrstna identiteta jih pusti brez najbolj pomenljive družbene funkcije – aktualne ali potencialne – z daljnosežnimi posledicami za njihov socialni položaj in same možnosti njegovega izboljšanja, še sploh, ker dandanes niti zaposlitev ni več garant osnovne potrošniške zmogljivosti. Primarni smisel dohodka in bogastva pa je razširiti izbiro, ki jo nudi tržišče. Situacija brez izbire ali z malo izbire, situacija brez možnosti izbire je antivrednota potrošniške družbe. Odvzeta izbira sama po sebi degradira in ponižuje človekovo doživljanje.

⁹ Termin dobrine so uporabljali tudi v ekonomskih teorijah, preden ga je nadomestil termin blago, ki je zožil pomen stvari predvsem na njihovo ekonomsko funkcijo.

¹⁰ Bauman sicer uporablja besedno zvezo *flawed consumer*, kar bi lahko prevedli kot »napačen, neprimeren potrošnik«. Vendar sama uporabljam termin »nezmožen« zaradi očitne navezave na »možnostni« pristop pri raziskovanju revščine.

Beck (2001: 145) je izpostavil še eno značilnost doživljanja in soočanja z revščino, ki je pomembna za obravnavo revščine v pričujočem delu. Ljudje so bolj kot kdajkoli prej izpostavljeni soočanju z revščino na individualnem nivoju, v samotni. Zaradi prelaganja odgovornosti za lasten socialni položaj na posameznika se družbeni problemi, ki jih na podoben način doživljajo mnogi, sprevržejo v individualne probleme oziroma se družbeni problemi

neposredno sprevržejo v psihične dispozicije: v osebno nezadostnost, občutke krivde, strahove, konflikte in nevroze. Nastane nova neposrednost posameznika in družbe. Družbene krize se kažejo kot individualne in niso več ali pa so samo še zelo posredno zaznane v svoji družbenosti. (Beck 2001: 145)

Ljudje se tako v svojih stiskah počutijo osamljene, čeprav gre za družbene problematike, ki jih bi morali tudi reševati v tem okviru. Tako tudi, kot je izpostavil Bauman (2005: 115), ne stopijo naprej z zahtevami ali projekti, ne izpostavljajo svojih pravic, ne izvajajo svojih odgovornosti kot ljudje in državljani, državljanke: »Ko izginevajo v očeh drugih, postopoma začnejo izginjati tudi v svojih lastnih očeh.« (Bauman 2005: 115)

Mary Douglas in Baron Isherwood, antropologinja in ekonomist, sta v skupni raziskavi opozarjala na vlogo dobrin kot ustvarjalk in vzdrževalk socialnih razmerij (1996). V ekonomiji se predpostavlja, da je želja po stvareh individualna psihološka potreba. V antropologiji pa velja – kolikor ni prilagojena ekonomskemu refleksivnemu okviru – da so stvari namenjene predajanju, dajanju ali izpolnjevanju socialnih obvez. Ko rečemo, da je potrošnja namenjena drugim ljudem, obrnemo cel predmet raziskovanja na glavo. Potrošnja ni način obnašanja, ki bi bil dodan, ko so družbeni vzorci že utrjeni. Je del načina življenja. Omenjena raziskava ponuja vpogled v potrošnjo kot sklop ritualov in opozarja na pomen opazovanja toka stvari, vpetega v oblikovanje družbe. Dobrine so komunikacijsko kodirane, ljudje sodelujejo skozi niz menjav. Iti na poroko je »označevalna storitev« za bodoča mladoporočenca, iti na pogreb je »označevalna storitev« za žalujoče ... V tem smislu je potrošnja sistem recipročnih ritualov za ustrezno označitev gostov in gostiteljev ali skupnosti v širšem pomenu. Vzorec toka potrošniških dobrin bi razkril zemljevid socialne integracije in socialne neenakosti v večji meri, kot to kažejo merila dohodkovne distribucije. Skupnost, ki dobro vključuje svoje člane in članice, bi razkrila največ potrošniških ritualov, v času krize pa bi informacije in podpora tam tekale bolj prosto. Člani in članice manj vključujoče skupnosti, ki so skromno vključeni v ritualno menjavo, bi bili bolj podvrženi ekonomskim ali drugačnim

šokom (povzeto po Douglas in Isherwood 1996: 22). Izbira dobrin, sta razpravljala avtorica in avtor, kontinuirano ustvarja določene vzorce diskriminacije in prekriva ali okrepi druge. Dobrine so v tem smislu vidno, toda fleksibilno razvrščene in so hierarhično organiziran del kulture (Douglas in Isherwood 1996: 44). »Možnostni« pristop do revščine in teorija družbenega vključevanja skozi potrošnjo se v temelju nanašajo tudi na dohodkovni prostor. Dohodek je v okviru zahodnega kapitalističnih sistemov menjave sredstvo za dostop do sistemskih vključitev. Pomembno je, da nizek dohodek omejuje ta dostop. Pod določenim nivojem lahko dobesedno onemogoči človeka pred vključitvijo v življenje skupnosti, katere del je (Douglass in Isherwood 1996: 63). Če zanemarimo osredotočenost na dohodkovni prostor, nam »možnostni« pristop do revščine in teorija družbenega vključevanja na podlagi potrošnje ponujata skupen zorni kot: osredotočenost na vključevalno družbeno vlogo dobrin oziroma izhodišče za raziskovanje, kaj lahko te »dobre stvari« naredijo za človeška bitja.

V okviru pričujoče naloge predstavlja vključevanje skozi monetarno menjavo le del izhodišča. Z namenom razvijanja oblik vključevanja marginaliziranih ljudi in vzpostavljanja skupnosti, ki se trudijo preseči prevladujoče obstoječe kapitalistične odnose menjave, je potrebno pogledati onkraj teh okvirov, saj omejujejo možnosti, ki so danost medčloveških odnosov. Halperin (v Browne 2009: 22) je predlagala vzdrževanje vitalne in osebne etike menjave med člani in članicami skupnosti, ki preoblikuje logiko neosebne blagovne menjave v času, ko je ogroženo preživetje samo po sebi. Če povzamem po Halperin (v Browne 2009: 22), je v obdobju težkih življenjskih razmer »delati, kar je potrebno« enako sprejemati odločitve, ki so zunaj »normalnih« ekonomskih razmerij in dajejo ljudem implicitno moralno avtoriteto za sledenje kreativnim ekonomskim dejanjem z namenom izboljšanja družbenega stanja skupine. V nadaljevanju vzporedno primerjam dva obravnavana sistema menjave, da bi ugotovila, kateri vidiki izključevanja delujejo v kapitalističnem sistemu menjave, na podlagi obravnave primera vzpostavljanja mikroskupnosti, ki sledi paradigmi daru, pa raziskujem, na kakšne načine se ti vidiki utrjujejo, na kakšne načine pa presegajo.

6.2. Področje nevladnega delovanja

Obravnava primera se nanaša na mojo večletno vključenost v nevladnem sektorju, ki je že sam po sebi določen s specifičnim načinom delovanja, usmeritvami in nazori, ki ga ločujejo od drugih oblik družbene organiziranosti oziroma zasebnega in državnega sektorja. Z ekonomskega vidika ga določata neprofitnost delovanja in s tem tudi večja usmerjenost k

družbenim ciljem, z organizacijskega vidika pa ne gre za klasično lastniško strukturo, ki je značilna za zasebni sektor – kar prinaša drugačen način upravljanja in odločanja. Obenem se nevladne pobude in organizacije navadno razvijajo od spodaj navzgor kot odgovor na konkretne družbene, okoljske ali sorodne izzive. »Slovenija ima zelo močen nevladni sektor. Močan je po številu ljudi, po pobudah, po odzivnosti, močan po navzočnosti v javnem in političnem življenju.« (Kreft 2010: 13)

Kljub temu pa moramo izpostaviti tudi dejstvo, da je nevladni sektor v Sloveniji finančno in profesionalno podhranjen in povsem premalo upoštevan s strani državnih politik.

Po Kreftovem mnenju (v Bervar 2010: 13) naj bi prav pri reševanju gospodarskih ali širše, družbenih kriz nevladni sektor lahko veliko ponudil z odpiranjem neprofitnih ekonomij, ki jih nista sposobna voditi ne država ne zasebni sektor. Nevladno delovanje samo po sebi spodbuja visoko stopnjo pripadnosti določeni ideji, viziji, skupnosti in utrjuje določene oblike medčloveških odnosov, ki jih prevladujoča organiziranost znotraj kapitalističnega sistema menjave sama po sebi ne spodbuja: »Skozi ta sektor se namreč da uveljavljati taka stopnja solidarnosti in skupnega življenja v neki družbeni skupnosti, v kateri ne le da verjameš v skupne vrednote in si zato solidaren, ampak si sposoben brez velikih pretresov popraviti tudi lastne napake, ne pa zbežati.« (Kreft 2010: 13)

Sama intenzivno delujem v nevladnem sektorju od leta 2005, ko sem se vključila v vzpostavljanje nove nevladne organizacije Društva za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice. Organizacija deluje na področju brezdomstva, njeno delovanje bom podrobno opisala kasneje, najprej se bom namreč posvetila umestitvi pojava brezdomstva v svoje polje raziskovanja.

6.3. Zgodovinska perspektiva na brezdomstvo

Problematiko brezdomstva bom na kratko predstavila tudi iz zgodovinske perspektive, saj odnos, ki smo ga imeli do brezdomstva v preteklosti, še vedno odseva v delovanju nekaterih institucij na področju brezdomstva in tudi v odnosu javnosti do tega pojava. Zgodovinski pregled sem deloma povzela iz besedil, pripravljenih za razstavo »Življenje na ulici – o brezdomstvu na Slovenskem«. Razstavo sva v Slovenskem etnografskem muzeju pripravili z Neno Židov leta 2010. Še podrobnejši zgodovinski pregled je naredila Nena Židov (2012) z analizo časopisnih prispevkov o beračih na Slovenskem iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja. Upoštevala je članke, ki so bili objavljeni v naslednjih časopisih: *Dolenjske novice*

(Novo mesto: 1885–1919), *Kmetijske in rokodelske novice* (Ljubljana, 1843–1902), *Slovenec* (Ljubljana, 1868–1943), *Slovenski gospodar* (Maribor, 1867–1941) in *Slovenski narod* (Ljubljana, 1868–1943).

V preteklosti so uboštvo in brezdomstvo na Slovenskem pogosto povezovali z beračenjem kot osnovno ali dodatno preživetveno strategijo, od koder tudi najpogostejše poimenovanje za brezdomne – berači, ki jih je družba delila na tiste, ki so beračili iz opravičljivih razlogov (bolezen, pohabljenost, nezmožnost za delo, izguba dela, izguba imetja ...) in na lenuhe, potepuhe, delomrzneže in sleparje. Dajanje miloščine, ki jo je cerkev opredeljevala kot enega od pogojev za zveličanje, je predstavljalo osnovo za preživetje velikega števila beračev. Vsaj od poznega srednjega veka so miloščino dajali samostani, plemstvo in meščanstvo, od zgodnjega novega veka pa množičneje tudi kmetje (Židov 2012: 46). Od poznega srednjega veka naprej se je začela skrb za reveže, ki se je prej izvajala na osnovi donacij za miloščino, institucionalizirati. Na temelju krščanskega pojmovanja ljubezni do bližnjega so začeli v številnih slovenskih krajih ustanavljati špitale – zavetišča za obubožane in shirane meščane. Da bi odpravili beračenje, so konec 18. stoletja začeli nastajati župnijski ubožni instituti – na dobrodelnosti temelječe ustanove za pomoč revežem (Anžič v Židov 2012: 46). Leta 1870 so bili ubožni instituti odpravljeni, celotno premoženje pa je bilo preneseno na občine. V začetku 19. stoletja so pričeli v večjih krajih ustanavljati ubožnice – posebne hiše za oskrbo ubogih ljudi, ki si z delom niso mogli priskrbeti osnovnih življenjskih potrebščin. V nekaterih kmečkih okoljih, kjer niso imeli ubožnic, je bila znana tudi »naturalna« oskrba ubogih – kmetije so glede na svoje zmožnosti na dogovorjene dneve poskrbele za bivanje in prehrano določenih revežev. Po drugi svetovni vojni so bile splošne ubožnice ukinjene. Da bi omejili potepuštvu in delomrznost, so za delo sposobne berače silili k delu. Ena od oblik prisilnega dela so bile tako imenovane strahovalnice oziroma prisilne delavnice. V Ljubljani je strahovalnica delovala od leta 1847 do leta 1920 (Židov 2012: 52). Tudi v preteklosti je bila tako kot danes, ko se še najbolj vidno kaže v luči begunske problematike in humanitarne krize, močno prisotna tendenca ločevanja na »naše« in »tuje«, zlasti pri odločanju o tem, komu se bo nudilo pomoč. V večjih slovenskih mestih so, da bi omejili berače, nadzorovali njihovo število. Tako so denimo v Ljubljani vsakih nekaj let prešteli vse »domače« berače in tiste, ki so prišli v mesto od drugod. V mestu so lahko ostali mestni berači in »zunanji« berači, ki so bili tam že dlje časa, ostale so izgnali. Za nadzor nad »domačimi« berači in preganjanje »tujih« beračev so v večjih mestih skrbeli posebni mestni uslužbenci, t. i. beraški strahovi, ki se v Ljubljani prvič omenjajo leta 1545, poznali pa so jih tudi v nekaterih drugih mestih. Za

prepoznavnost »domačih« mestnih beračev so jim na obleko prišli t. i. beraško značko, s katero so imeli pravico do beračenja po mestu (Židov 2012: 52–54).

6.4. Umestitev pojava brezdomstva

Brezdomstvo je mogoče obravnavati z vidika medkulturne perspektive. Različne družbe in sistemi različno dojemajo in se tudi raznoliko soočajo s pojavom v kontekstu širše družbeno-kulturne situacije. Dežele v razvoju so razpravljale o problemu pomanjkanja primernih nastanitev z vidika migracij iz ruralnega v urbano okolje, za zahodne države pa je bilo značilno obravnavanje brezdomstva v povezavi z alkoholizmom, v zadnjem obdobju dvajsetega stoletja pa z razširjanjem zlorabe drog in deinstitucionalizacijo mentalno bolnih z vzporedno gentrifikacijo mest in manjšanjem vladne podpore za socialna stanovanja (Glasser in Bridgman 1999: 11). Pojav brezdomstva je v pričujočem delu obravnavan v kontekstu zahodnega kapitalističnega sistema menjave. V okviru modela »možnostnega« pristopa do revščine je Sen (1983) poudaril, da nekaterih vidikov revščine ne moremo obravnavati z vidika relativizma, temveč zahtevajo pristop k revščini v absolutnem pomenu. Obstajajo velike negotovosti glede konceptualiziranja revščine v premožnih zahodnih državah, skupaj s prepričevanjem osredotočenosti na »absolutni« ali »relativni« revščini. Ali bi morali revščino, denimo, označiti z določeno mejo, pod katero so ljudje, v nekem smislu, »absolutno brez moči«, ali z ravni, ki reflektira standarde življenja, značilne za določeno državo? Sen je menil (1983: 326, 332), da bi morali revščino ugledati ultimativno, kot primarno absoluten pojav, čeprav mora biti specifikacija absolutnih nivojev zastavljena drugače, kot je bila v stari tradiciji. Obstaja bistvo absolutnega v pojmovanju revščine. Eden izmed elementov tega bistva je dovolj očit. Najbrž je lahko doseči širše strinjanje, da revščina obstaja, ko osebi primanjkuje pravih možnosti, da se izogne lakoti, slabi negi ali brezdomstvu. Kadar gre za tovrstno situacijo, je ne glede na to, kakšna je relativna slika, tu prisotna revščina. Relativna slika se mora v tem primeru nedvomno umakniti dominantnemu vidiku absolutnega. Kot eden najbolj vidnih pokazateljev revščine nas brezdomstvo sooča z našo nesposobnostjo ponuditi vsakemu članu in članici družbe najbolj osnovne pogoje za življenje. Odpira se vprašanje, katere so socialne, politične, kulturne sile, ki vodijo k tako slabim pogojem možnosti za življenje celih skupin ljudi. Čeprav gre pri opredeljevanju pojava brezdomstva najprej za absolutno sliko revščine, njegovo odpravljanje ni v le zagotavljanju osnovnih pogojev za preživetje in zadovoljevanje osnovnih potreb (hrana, oblačila, nastanitev...).

Sodobni pristopi soočanja z brezdomstvom so presegli dobrodelne prijeme, za katere lahko danes že z gotovostjo trdimo, da prispevajo k vzdrževanju in ne k preseganju stanja. Sodobne antropološke raziskave brezdomstva so zasnovane na natančnem in intenzivnem terenskem delu in filozofiji kulturnega relativizma v smislu razumevanja, kako vsak element kulture sodi v širši kulturni kontekst, ne da bi v interpretacijo dodajali moralne sodbe. Ko vstopamo v skupnost brezdomnih, smo »zainteresirani sopotniki« (Geertz v Glasser in Bridgman 1999: 6); učimo se o znanju, ki ga imajo in kako se to znanje povezuje z njihovim preživetjem. Etnografske raziskave v skupnosti brezdomnih ljudi so omogočile antropologom in antropologinjam, da postanejo zagovorniki, zagovornice s pomočjo spoznavanja in nato predstavljanja perspektiv brezdomnih. V takšnih raziskavah je razmerje med brezdomnimi in raziskovalci, raziskovalkami podobno razmerju med učiteljem in študentom (Geertz v Glasser in Bridgman 1999: 6) V smislu menjave gre za drugačen odnos do brezdomnih, kot so ga deležni običajno, saj jih z vidika širše družbe in različnih državnih programov gledamo predvsem kot pomoči potrebne ljudi. Gre za korak naprej pri spreminjanju perspektive in vzpostavljanje bolj enakovrednega odnosa menjave; gre za ljudi, ki lahko s svojim znanjem in izkušnjami prispevajo k dojemanju in reševanju problematike brezdomstva tudi v širšem smislu.

Čeprav redko eksplicitno izražen je teoretski model, ki je vodil velik del antropoloških raziskav o brezdomstvu, ekološki model. Ekološki model (povzeto po Glasser in Bridgman 1999: 10) je skladen s holistično perspektivo. Upošteva vse materialne omejitve določene skupine ljudi in raziskuje njihove prilagoditve na to situacijo. Antropologi in antropologinje so raziskovali pogoje, ki so vodili k nedostopnosti nastanitev za najbolj ranljivo populacijo: izgubljanje cenovno dostopnih primernih nastanitev, krčenje industrijskih zaposlitev, nižanje ali ukinjanje finančne podpore, rasna/etnična diskriminacija pri zaposlovanju in nastanitvah in ostali sorodni pogoji. Nekatere discipline so si delile pogled na brezdomstvo v luči »osebne patologije« (na primer alkoholizem in druga odvisnost od drog, mentalno zdravje ...), oziroma so iskale vzroke za brezdomstvo v okviru individualnih značilnosti. Antropologija pa je skušala uokviriti pogoje brezdomstva znotraj širšega socialnega in kulturnega konteksta. Najbolj obsežne raziskave so bile usmerjene k upoštevanju vseh možnih dejavnikov, ki lahko prispevajo k stanju brezdomstva, najsi je šlo za notranje, osebne ali zunanje, strukturne dejavnike. Najprodornejše raziskovanje brezdomstva je holistično v pomenu, da zavzame širšo ekološko perspektivo, s pogledom na individualno brezdomstvo znotraj širših družbenih procesov (Glasser in Bridgman 1999: 44).

Avtorja prve poglobljene raziskave o problematiki brezdomstva v Ljubljani, Bojan Dekleva in Špela Razpotnik (2006: 5) sta pri raziskovanju podobno izhajala iz dejstva, da vsak družbeni sistem določenim skupinam ljudi omeji dostop do pomembnih družbenih virov, kar je nujno upoštevati pri načrtovanju politik za soočanje z brezdomstvom, medtem ko je pri delu s posamezniki in posameznicami bolje izhajati iz njihove subjektivne resnice. Obliko ekološkega modela za soočanje z vzroki brezdomstva in njihovo razumevanje je razvil psiholog Gary Morse (v Glasser in Bridgman 1999: 45). Model ponuja perspektivo, ki upošteva različne nivoje, od široko zastavljenega raziskovanja kulturnih prepričanj, družbene organizacije, institucionalnih mrež, mrež skupnosti in soseske do sistema storitev in posameznikove ravni. Še drugačno ekološko perspektivo je razvil psiholog Paul Toro (Toro, Trickett, Well in Salem v Glasser in Bridgman 1999: 45). Njegova raven analize prav tako upošteva individualne dejavnike v povezavi z družbeno, kulturno in zgodovinsko etimologijo brezdomstva. Raziskuje, kako se ljudje prilagajajo na socialno-kulturne vplive in lokalni kontekst, na kakšen način krožijo viri, tako individualni kot skupnostni, na katerih se lahko gradi življenje. Ekološki model predvsem omogoča, da povežemo tematiko individualne ranljivosti s širšim družbeno-kulturnim okoljem. Tudi »možnostni« pristop do revščine, ki ga je uveljavljal Sen, je mogoče prenesti na opisano obravnavanje brezdomstva. Njegov pristop do brezdomstva osvetli pomen izza samega termina »brezdomen«, ki ga uporabljamo za označevanje določene skupine ljudi. Termin, ki se nanaša na odsotnost doma, je površinski in lahko pripelje do poenostavljenih sklepanj in odzivanj na brezdomstvo, zlasti v družbah, kjer so se z množičnim razvojem pojava šele začeli soočati. »Biti brezdomen« pomeni pomanjkanje možnosti in prikrajšanost, ki gre onkraj »ne biti (dobro) nastanjen«. Gre za pomanjkanje možnosti za zadovoljevanje osnovnih človekovih potreb, ki jih ljudje v bolj privilegiranem položaju vsakodnevno jemljemo za samoumevne (spanje, prehrana, oblačila, shranjevanje lastnine, higiena, zdravje ...) in obenem za pomanjkanje možnosti za zadovoljevanje bolj kompleksnih človeških potreb in občutkov (udeleževanje v življenju skupnosti, občutek pripadnosti, samozavesti, potrjevanja ...). Brezdomstvo je v zahodnih kapitalističnih sistemih menjave najbolj ekstremna oblika družbene izključenosti, je posledica prepleta različnih dejavnikov, ki se običajno dolgotrajno kopičijo, zaostrujejo ter vse bolj ožijo človekove možnosti delovanja na vseh ravneh družbenega življenja. »Brezdomstvo reflektira to pomanjkanje izbir in nadzora nad življenjem ... Gre za odtujitev in oddaljenost od glavnega družbenega toka,« in, kot opredeljujeta fenomen Bojan Dekleva in Špela Razpotnik

(2006: 16), »v kolikor izkušnja traja dlje kot neko krajše obdobje, deluje na posameznikovo življenje tako, da razkraja njegove ambicije, upanje in tudi življenje samo«.

7. RAZVIJANJE OBLIK SKUPNOSTNEGA DELOVANJA Z LJUDMI, KI DOŽIVLJAJO BREZDOMSTVO

7.1. Soočanje s pojavom brezdomstva v Sloveniji: delovanje Društva za pomoč in samopomoč brezdomcem Kralji ulice

Tudi v Sloveniji se vse bolj soočamo s pojavom brezdomstva, skupaj z najbolj vidnimi, cestnimi oblikami brezdomstva.¹¹ V 90. letih 20. stoletja smo se začeli soočati z naraščanjem števila brezdomnih ljudi. Po nekaterih ocenah naj bi bilo danes v Sloveniji okoli 1500 ljudi,¹² ki so izpostavljeni »cestnemu« oz. »vidnemu« brezdomstvu, številka pa bi bila precej večja, če bi zajemala tudi »skrito« brezdomstvo. Največ, okoli 700, jih je v Ljubljani, kjer jih je 400 do 500 vključenih v različne programe pomoči, ki jih nudijo vladne in nevladne ustanove. Kot odziv na porast brezdomstva so se s pojavom začeli ukvarjati tudi raziskovalci in raziskovalke v okviru različnih ved: socialnega dela, socialne pedagogike, sociologije, etnologije, antropologije ..., razvijati pa so se začele tudi nove oblike dela z ljudmi, ki doživljajo brezdomstvo.

Velik premik v razvoju in spodbujanju inovativnih oblik dela, vključevanju brezdomnih ter osveščanju širše javnosti o problematiki brezdomstva je naredilo Društvo za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice, ki je bilo ustanovljeno leta 2005 v Ljubljani.

Projekt Kralji ulice se je začel kot del akcijsko-raziskovalne dejavnosti leta 2004, ko je skupina raziskovalcev in raziskovalk s Pedagoške fakultete v Ljubljani v okviru predmeta Delo z brezdomci izvedla program terenskega dela, ki se je končal s projektom »24 ur bivanja z brezdomniki«. Špela Razpotnik in Bojan Dekleva sta v letih 2005 in 2006 izvajala raziskovalno nalogo o problematiki brezdomstva v Ljubljani (Dekleva in Razpotnik 2007),

¹¹ Pri soočanju z brezdomstvom je pomembno upoštevati dejstvo, da je po definiciji, ki jo je v evropskem prostoru uveljavila Feantsa (Evropska zveza nevladnih organizacij, ki delujejo na področju brezdomstva), brezdomstvo veliko širši pojav, saj zajema tudi tako imenovano »prikrito brezdomstvo«. Omenjena tipologija brezdomstva in stanovanjske izključenosti kategorizira ljudi glede na način bivanja po sledečih merilih: brez strehe (ljudje, ki živijo na prostem ali v nočnih zavetiščih), brez stanovanja (ljudje, ki živijo v bivališčih za brezdomne, v zatočiščih za ženske, v zavetiščih/azilih za priseljence, ljudje, ki so pred odpustom iz institucij, ljudje, ki prejemajo podporo v zvezi z načinom bivanja), negotovo (ljudje, ki bivajo v negotovih bivališčih, v grožnji pred izselitvijo/deložacijo, pod grožnjo nasilja), neprimerno (ljudje, ki živijo v časasnih/nestandardnih bivališčih, v neprimernih bivališčih po nacionalni zakonodaji ali standardih, ljudje, ki živijo v ekstremni prenaseljenosti). Definicija povzeta iz Dekleva in Razpotnik (2006: 286).

¹² Podatki so stari, iz leta 2010, ko sva z Neno Židov pripravljali razstavo o brezdomstvu na Slovenskem. Novejšega pregleda ni.

katere del je bil – spodbujen z obsežnimi terenskimi izkušnjami in stiki z brezdomnimi ljudmi, tudi akcijski pilotski projekt – cestni časopis. Razvoj projekta Kralji ulice je bil v veliki meri odvisen od uspešnosti izvajanja terenskega dela med brezdomno populacijo. Glavni namen je bil približati se brezdomnim ljudem v njihovem življenjskem okolju, spoznati njihov način življenja in ga celo za kratek čas izkusiti. Začelo se je raziskovanje terena, spoznavanje in obiskovanje brezdomnih na različnih lokacijah v Ljubljani v manjših skupinah ali individualno ter izrisovanje zemljevida ljubljanskih brezdomnih. S terenskim delom so izvajalci in izvajalke vstopali v življenjski prostor brezdomnih in na podlagi pogovorov in druženja vzpostavljali zaupen odnos, s tem pa so se zabrisale na videz neprehodne meje med »našim« in »njihovim« svetom. Druženje z brezdomnimi je obrodilo tudi prispevke za izid poskusne številke cestnega časopisa. S pomočjo terenskega dela se je vzpostavljala mreža med brezdomnimi ljudmi, strokovnjaki, strokovnjakinjami s področja brezdomstva, študenti, študentkami in organizacijami, ki delujejo na področju socialne izključenosti. Neposredno terensko delo je bilo namenjeno predvsem navezovanju stikov z ljudmi in druženju, ki je bilo usmerjeno v pogovore o življenju brezdomnih in o tem, na kakšen način bi se želeli predstaviti v časopisu. Zajemalo je pogovore o konceptu časopisa, delo na prispevkih. Brezdomni so se vključili v sodelovanje pri uredniškem delu, s čimer se je pri njih razvijal občutek »lastništva« oziroma vključenosti v projekt, kar se je kasneje izkazalo koristno tudi pri prodaji časopisa. Prva, poskusna številka Kraljev ulice je izšla leta 2005. Ideja je bila tako med brezdomnimi ljudmi kot tudi v širši javnosti sprejeta z navdušenjem. Septembra 2005 je bilo formalno ustanovljeno Društvo Kralji ulice, od julija 2006 pa deluje dnevni center Kralji ulice, ki je obenem tudi uredništvo časopisa. Časopis izhaja redno mesečno v nakladi do 15.000 izvodov. Cestni časopis je kot oblika vključevanja brezdomnih in sorodnih socialno izključenih skupin ljudi znan po celem svetu. Mednarodna zveza cestnih časopisov (INSP), katere član je tudi Društvo Kralji ulice, združuje več kot sto časopisov iz različnih držav. Temeljna ideja cestnega časopisa je omogočanje legitimnega vira zaslužka, saj brezdomni prodajalci in prodajalke obdržijo polovico prodajne cene časopisa, medtem ko je druga polovica namenjena stroškom tiska in dela. Z vključevanjem v soustvarjanje in prodajo časopisa se krepi pozitivna samopodoba ljudi, obenem pa se na ta način vključujejo tudi v javni prostor, iz katerega so navadno odrinjeni. Časopis Kralji ulice v večji meri tudi ustvarjajo brezdomni ljudje sami, kar pripomore k temu, da javnost spozna njihove izkušnje, življenje na ulici, razmišljanja iz prve roke, s tem pa se soustvarja bolj strpno in podporno okolje za ljudi, ki doživljajo brezdomstvo. V društvu smo vse od njegovega nastanka naprej

delovali na razvijanju različnih programov na temelju potreb naših članov, članic, ki predstavljajo osnovo za vključevanje na glavna področja družbenega življenja.

Poleg cestnega časopisa Društvo Kralji ulice izvaja še druge dejavnosti. Program »Univerza pod zvezdami« predstavlja alternativno obliko izobraževanja in kulturno-umetniškega ter športnega udejstvovanja za socialno izključene. Program »Najprej stanovanje!« je inovativna oblika nastanitvene podpore za brezdomne ljudi, ki nadgrajuje storitve zavetišč za brezdomne, s programom »Posredovalnica rabljenih predmetov 'Stara roba, nova raba'« pa je društvo začelo delovati tudi na polju socialne ekonomije in razvoju zaposlitvenih možnosti. Obenem društvo ves čas deluje tudi na pospeševanju razvoja terenskega dela med brezdomnimi, na vključevanju prostovoljcev, prostovoljk ter kot izhodiščno jedro za izobraževanje in usposabljanje ljudi, zlasti študentov in študentk, ki jih zanima delo na področju brezdomstva. V okviru društvenega delovanja se na podlagi raziskav in vsakdanjega dela z brezdomnimi razvijajo pristopi, ki se v večji meri razlikujejo od tradicionalnih strokovnih pristopov na tem področju: »Nasproti programom, ki svoje uporabnike obravnavajo kot (nujno) zlo, ponujamo kot socialno-pedagoška strokovna izhodišča sprejemanje, aktivacijo in participacijo – s predpostavko, da imajo posamezniki pri sebi potenciale moči in ustvarjalnosti, ki lahko v spodbudnem okolju in z dodajanjem moči postanejo pomembna dobrina ne le za njih, pač pa za skupnost kot celoto.« (Razpotnik 2007: 156)

Pomemben prispevek tovrstnega sodelovanja z brezdomnimi, je, kot ga vidim sama, v tem, da ne gre le za tendenco vključevanja marginaliziranih skupin nazaj v družbo, temveč za sočasno razvijanje novih oblik skupnosti, organiziranja in medosebnih odnosov; v ospredju niso odnosi menjave, kakršne spodbuja kapitalizem s svojo nezmožnostjo vključevanja vseh članov in članic družbe. Delovanje društva je na prvi pogled sicer omejeno na mikroraven, ki pa lahko pripomore k pozitivnim spremembam v širšem družbenem okolju. Brezdomni in druge družbeno odrinjene skupine ljudi so najmočnejši pokazatelj šibkosti v določenem sistemu, družbi. Tu se problemi, ki jih drugi v vsakdanjem življenju morda le bolj površinsko in nejasno čutimo, konkretizirajo in postanejo bolj vidni, a vendar gre za teme, ki se na življenjski ravni dotikajo vseh ljudi. Soočanje s problemom brezdomstva kot najbolj ekstremno obliko družbene izključenosti obenem pomeni soočanje z nedelovanjem sistema, ki vpliva na vsakdanje življenje nas vseh.

Delovanje društva Kralji ulice in sorodnih združenj bi lahko opredelili kot organiziranje »za preživetje in družbene spremembe« (Harter, Edwards, McClanahan, Hopson, Carson-Stern 2004). Poudarek je na vzpostavljanju skupnosti tako na fizični kot tudi na simbolni, diskurzivni ravni, ki se krepí kot »protipol praksam in strukturi dominantne kulture ter priskrbi alternativne načine razmišljanja o temah revščine in brezdomstva« (Harter, Edwards, McClanahan, Hopson, Carson-Stern 2004: 407). Večina nas si iz varne razdalje le stežka predstavlja doživljanja ljudi in njihovo vsakdanje življenje, potisnjeno na rob družbe, zato je nujno, da si (in se jim) odprejo javni prostor, kjer lahko med sabo in z drugimi delijo informacije, razpravljajo o idejah, svojih doživljanjih, željah, artikulirajo svoj lastni smisel obstoja in svoje socialne potrebe, izpostavljajo lastne družbene interese in na ta način soustvarjajo bolj vključujočo skupnost.

Javni prostor opredeljujemo kot diskurzivno skonstruirani prostor, ki je fizičen ali posreden. Teologi osvoboditve izpostavljajo, »kako lahko marginalizirani ljudje transformirajo svet na nepričakovane, celo globoke načine« (Loeb v Harter, Edwards, McClanahan, Hopson in Carson-Stern 2004: 407). Pri ustvarjanju javnega prostora za marginalizirane skupine ljudi ne gre toliko za njihovo vključevanje v osrednjo diskurzivno sfero, temveč za ustvarjanje novega, alternativnega javnega prostora. Kot so že artikulirale feministične avtorice, se upiramo poskusom »konceptualiziranja samo ene javne sfere in monolitnih terminov in namesto tega usmerjamo pozornost na multicipliteto notranje povezanih sfer, ki posedujejo raznolike stopnje kulturnega, ekonomskega in političnega kapitala« (Harter, Edwards, McClanahan, Hopson in Carson-Stern 2004: 409). Odmik od ideala enovitega javnega prostora je pomemben, saj vključuje vednost o organizacijskih strategijah marginaliziranih skupin zunaj tradicionalnega ali osrednjega diskurza.

Feministične raziskave, denimo, namenjajo posebno pozornost različnim načinom, s katerimi podrejeni razredi organizirajo dostop do javnega političnega življenja navkljub svoji izključenosti iz uradnih pogovornih aren. Fraser uvaja pomenski par »alternativne protijavnosti« (Fraser v Harter, Edwards, McClanahan, Hopson in Carson-Stern 2004: 408) za poimenovanje alternativnega javnega diskurza podrejenih družbenih skupin. Oznaka poudarja pomen obstoja paralelnih diskurzivnih prostorov, kjer člani in članice podrejenih družbenih skupin izumljajo in spodbujajo nasprotni diskurz, ki jim omogoča, da formulirajo drugačne interpretacije svoje identitete, interesov in potreb. V jedru prepoznavanja ločenih javnih prostorov je moralna zavezanost kritiki vzorcev, »ki reproducirajo in se zoperstavljajo

'podrugačevanju' (proces, v katerem so podrejene skupine postavljene v ločeno razmerje naproti dominantni kulturi in po naravi tega razmerja postanejo podrejene).« (Harter, Edwards, McClanahan, Hopson in Carson-Stern 2004: 408). Tudi za eno najbolj izključenih družbenih skupin v zahodni družbi – brezdomne ljudi je tako je zelo pomembno, da ustvarjajo svoj javni prostor, v katerem oblikujejo in sporočajo svoje doživljanje sveta in svoj pogled na lastno vlogo v družbi. V osrednjem medijskem pa tudi akademskem diskurzu namreč vse prevečkrat drugi (strokovnjakinje, novinarji itd.) govorimo namesto ljudi, ki izključenost dejansko doživljajo.

8. RAZISKOVALNI PRISTOP

Dolgoletna vključenost v delovanje Društva Kralji ulice mi je omogočala razvijanje vsakodnevnih in tudi dolgotrajnih odnosov z ljudmi, ki imajo neposredno izkušnjo revščine in brezdomstva ter so ključno oblikovali in dopolnili tako mojo teoretska spoznanja kot osebno razmišljanje, prav tako pa tudi odnos do obravnavane tematike. Poleg uporabe etnografske metode terenskega dela sem v praksi spoznavala socialno-pedagoške koncepte in metode dela in socialno-varstveno področje. V društvu sem delovala na raziskovalni in praktični ravni; vključena sem bila in še vedno sem tako v razvoj različnih projektov kot tudi vsakdanje delo v več programih – sprva kot honorarna sodelavka, kasneje kot redno zaposlena. Vsakodnevno delo med in skupaj z ljudmi, ki doživljajo brezdomstvo, je omogočilo razvijanje tesnih, dolgotrajnih in zaupnih medsebojnih odnosov, ki predstavljajo tudi temelj pričujočega dela. Na podlagi projektov, ki smo jih snovali in izpeljali skupaj s člani in članicami društva, sem spoznavala življenjske zgodbe posameznikov in posameznic, njihovo običajno življenje, preživetvene strategije, težave, s katerimi se soočajo pri izboljševanju svoje življenjske situacije. Raziskovanje znotraj lastne kulture je s seboj prineslo tudi vse izzive »domače antropologije« in »probleme preseganja tistega, kar mislimo, da vemo o svoji družbi z namenom vstopanja v drugo kulturo znotraj naše družbe« (Glasser in Bridgman 1999: 60). V antropoloških raziskavah je že pred časom prišlo do spoznanja, da etnografija nujno vsebuje tudi avtobiografske elemente. Znanje ljudi o sebi samih je bistvenega pomena za naše raziskovanje. Pridobivamo ga skozi neposredne stike, njegova dostopnost pa vsekakor predstavlja »globoke metodološke težave, za katere imamo lahko le zelo nepopolno orodje, naše lastne izkušnje« (Cohen 2007: 114). Že antropološko znanje kot tako je rezultat »intersubjektivne menjave med etnografom in informatorji na terenu«, antropološki tekst pa se pojavi kot »avtorsko delo antropologa« (Ryang 2000: 307).

V zahodnih antropoloških krogih so se že odpirale diskusije glede tega neskladja. Na tej točki bom izpostavila vpliv subjektivnega zaznavanja, osebne izkušnje, lastnega ozadja raziskovalcev in raziskovalk tako pri terenskem delu kot pri pisanju dognanj. Naša vloga je na določen način dekodiranje sporočila, interpretacije ter umestitve tematike v širši družbeno-kulturni kontekst, pri čemer pa nikoli ne moremo izključiti samih sebe. Obenem je terensko delo samo po sebi življenjska situacija, ki nas, poleg spoznavanja »objektov« raziskovanja, nesporno potisne tudi k spoznavanju sebe, svoje umeščenosti, doživljanja, celo k spreminjanju

življenjskih nazorov ipd.¹³ Pri moji raziskovalni metodi, ki je bila orodje v nastajanju pričujočega dela, pa ne gre le za »domačo etnologijo«, temveč tudi za avtoetnografijo, saj uporabljam svoje dejansko življenje in delovanje kot vir etnografske izkušnje.

Avtoetnografija je del gibanja, ki se zoperstavlja kolonizacijskim etnografskim praksam, ki zanikajo subjektivnost raziskovalca, ko mu/ji podeljujejo absolutno avtoriteto za predstavljanje »drugega« v raziskavi. Pri avtoetnografiji subjekt in objekt raziskave sovpadeta v telesu/mislih/občutkih (avto)etnografa v njegovem/njenem določenem času in prostoru. (Gannon 2006: 475)

Raziskovalno polje, na katerem je bila zasnovana disertacija, je torej poleg raziskovanja znotraj lastne kulture zajemalo tudi raznolike vloge mene same kot subjekta in obenem »objekta« raziskovanja (raziskovalka, del tima v obravnavanem projektu, strokovna sodelavka društva). Sprotno reflektiranje lastne pozicije in subjektivnih doživljanj je bilo zato še toliko bolj potrebno. Vendar se pridružujem Cohenovemu (2007: 114) mnenju, da antropologija ne govori o »antropologovem sebstvu«, temveč ji to daje obliko. Svoje občutke in vlogo v obravnavani skupnosti sledim, reflektiram in umeščam v širši družbeni kontekst do mere, do katere se mi zdi to smiselno za boljše razumevanje celotnega konteksta. Predvsem pa skušam zaradi lastne tesne in večplastne povezanosti z obravnavano skupnostjo reflektirati možno subjektivnost svojih zaznav in tako doseči odmik z namenom razkroja »raziskovalne superiornosti«.

Kot raziskovalki na področju brezdomstva in družbene izključenosti se mi med delom večkrat odpirajo dileme, ki izhajajo iz strukturno neenakovrednega odnosa med raziskovalko in »objektom« raziskovanja. Občasno se pojavljajo občutki superiornosti lastne pozicije, ki temeljijo predvsem na enostranskem pretoku informacij, poslušanju in zbiranju osebnih zgodb za zbiranje raziskovalnega gradiva. Poleg pozicije raziskovalke je občasno k občutku neenakovrednosti odnosa prispevalo tudi dejstvo različnih socialnih ozadij in pripadnost različnim družbenim razredom in kulturnim slojem. Obojestranska negotovost je s poglobitvijo razmerja, medsebojnega spoznavanja in zaupanja vse bolj izginjala, saj so se na ta način razgrajevali tudi začetni predsodki na obeh straneh. Ker se med vključenimi v društvo

¹³ Izčrpno se pristopom raziskovalnega dela v etnologiji, socialni in kulturni antropologiji posveti Rajko Muršič v delu Metodologija preučevanja načinov življenja: temelji raziskovalnega dela v etnografiji ter socialni in kulturni antropologiji (2011).

razvijajo osebni, zaupni in dolgotrajni odnosi, ki so zelo dobra podlaga za nadaljnje raziskovanje, sem sčasoma prišla do sklepa, da je tudi v kontekstu raziskovanja potrebno razmišljati v smeri vzpostavljanja enakovrednega odnosa menjave. Obenem prispeva k bolj enakovrednemu odnosu tudi specifična vloga antropologinje kot tiste, ki se uči od sodelavcev, sodelavk oziroma partnerjev v raziskavi. Tudi v primeru »domače etnologije« je pomembno ohraniti »radoveden« pogled učenke, ne pa pristopati s položaja »vsevedne opazovalke«. Na terenu poleg spoznavanja lastne identitete spoznavamo tudi lastno nezmožnost, pomanjkanje znanja in potrebo po nadaljnjem učenju. Občasno so se z gledišča moje dvojne vloge kot strokovne delavke v društvu in vloge raziskovalke pojavljale tudi napetosti. Eden izmed poglobitvenih načinov, kako so kulturni antropologi in antropologinje vzpostavljali terenska razmerja, »je razvijanje močnih prijateljskih vezi z določenimi ljudmi« (Sluka 2007: 121), kar pa je včasih v nasprotju z vzpostavljanjem strokovnega/profesionalnega razmerja v socialnovarstvenih programih.

Ugotovim lahko, da je usmeritev društva Kralji ulice v skladu z razvojem postmoderne etnografskega terenskega dela, ki poudarja recipročnost in sodelovalno raziskovanje. Tradicionalni namen terenskega dela je bil zbiranje etnografskih podatkov, pomoč raziskovani skupnosti in posameznim osebam v njej pa ni bila primarnega pomena. Sredi 1980-ih let so začeli poudarjati etični vidik zavezanosti k vzajemnim odnosom v smislu vračila usluge soudeležencem, soudeleženkam v raziskavi. Poleg izpolnitve moralne dimenzije in vzpostavljanja boljših sodelovalnih odnosov je tovrstna vzajemnost vodila do nove oblike aplikativne antropologije, pri kateri je služenje lokalni skupnosti in zbiranje etnografskih podatkov enako pomembno kot sama raziskava, »raziskovalci pa so privrženi izpeljavi raziskave v skupinskem trudu, ki služi lokalnim ljudem in njim samim« (Kuhlman v Sluka in Robben 2007: 21-24). V sodelovalni raziskavi vsi udeleženi delajo skupaj enakovredno z vseh vidikov projekta: načrtovanja, implementacije, reševanja problemov in evalvacije; to so tudi glavne smernice vzpostavljanja projektov in sodelovanja med brezdomnimi ljudmi in strokovnimi delavci in delavkami v Društvu Kralji ulice.

Z namenom vzpostavljanja neizkoriščevalskega raziskovalnega razmerja si je potrebno večšine in vire deliti, skupaj s primernimi in dosegljivimi informacijami raziskave, ki so lahko del procesa polnomočenja ranljive družbene skupine. Izraz polnomočenje je v svojem delu *Potencia* uvedla Marta Gregorčič (2011: 10). Gre za angleški *empowerment*, ki ga sicer v slovenščini prevajajo kot opolnomočenje. Pri nas so ga do nedavnega uporabljali zlasti v

pravnem diskurzu kot sinonim za pooblaščenje. Zdaj ga uporabljajo tudi civilnodružbene iniciative in nevladni sektor. Avtorica uvaja nov termin polnomočenje, ker ga želi ločiti od danes prevladujočega opolnomočenja, ki ga razume pokroviteljsko in zato še vedno kot »pripustitev« ali »odobritev«, kot pomoč nemočnim, da bi se okrepili, in ne kot sredstvo za spodbujanje uporov, bojev, osvobajanj in procesov samookrepite. Raba pojma polnomočenje je onkraj vsakršnega oblastništva, torej vsakršne asociacije na oblast, ki je vsebovana v sestavljanju glagola po-oblast-iti. Kadar je govora o polnomočenju skupine ali skupnosti, gre za to, kako prepoznavati vzvode, predispozicije in možnosti neke skupnosti, da bi samostojno in avtonomno razvijala bodisi svoj razvoj, način življenja ali pa tudi boj in upiranje.

Izkušnje, ki sem jih pridobila pri delu v društvu, predstavljajo širši okvir in zaznamujejo mojo lastno umestitev v raziskovanje področja brezdomstva; specifično podlago za pričujoče delo tvori neposredna vključenost v vzpostavljanje, vodenje in raziskovalno spremljanje projekta »Posredovalnica rabljenih predmetov 'Stara roba, nova raba'«. Projekt posredovalnice temelji na skupnih načelih delovanja Društva Kralji ulice, opisanih v prejšnjem poglavju. Pri tem so za pričujoče delo pomembni predvsem vidiki vzpostavljanja mikroskupnosti, ki sledi načelom »paradigme daru«. Kot sem že poudarila, se znotraj določenih sistemov menjave sočasno oblikujeta odnos do ljudi in do stvari; obe relaciji medsebojno vplivata druga na drugo, zato teh dveh vidikov ne obravnavam povsem ločeno, temveč ju prepletam tudi v teoriji.

8.1. Metodologija raziskovanja

Pri raziskovalnem spremljanju projekta sem uporabila različne metode in tehnike: kontinuirano opazovanje z udeležbo, kontinuirano nekajkrat tedensko vključevanje v delovni proces oziroma v implementacijo projekta (organizacija in vodenje organizacijskih sestankov, delo v posredovalnici), redno, skorajda vsakodnevno pisanje terenskega dnevnika, v katerega sem beležila sproten razvoj projekta, vsakodnevne aktivnosti in tudi svoja doživljanja. Obenem sem si med samimi aktivnostmi in med delovnim procesom sproti beležila izstopajoče teme in pomembne tematike, ki so se pojavljale, in jih potem še isti dan posebej razdelala v terenskem dnevniku. Terenski dnevnik sem pisala od 17. decembra 2009 do 15. decembra 2010. V okviru projekta je nastajalo tudi več vrst sekundarne dokumentacije, ki je bila prav tako podlaga za spremljanje in raziskovanje. Dnevnik posredovalnice pišejo predstavniki in predstavnice ciljne skupine projekta – vanj zapisujejo vsakodnevno dogajanje in opisujejo delovni proces. Del sekundarne dokumentacije so tudi zapisniki vseh rednih

sestankov in srečanj, ki so del delovnega procesa (organizacijski sestanki izvajalske skupine, sestanki posvetovalne skupine, delavnice socialnih veščin ...) in elektronska korespondenca med vključenimi v projekt. Terensko gradivo so tudi nestrukturirani in polstrukturirani pogovori z glavnimi izvajalci, izvajalkami projekta – ljudmi z izkušnjo brezdomstva in drugimi partnerji, podporniki, podpornicami, ki se vključujejo v projekt (lastnik antikvariata, ki nam pomaga pri ovrednotenju stvari, režiser z veseljem do zbiranja rabljenih stvari, vodje delavnic, ki jih izvajamo v okviru projekta, obiskovalci, obiskovalke posredovalnice ...).

Za eno izmed glavnih metodoloških vodil raziskovalnega dela sem si postavila neprestano preverjanje oziroma analiziranje, na kakšen način se udeleženci skozi posredovalnico in njeno dejavnost vključujejo in razvijajo sistem menjave s širšo skupnostjo in kateri so tisti dejavniki, ki zgolj utrjujejo njihovo družbeno pozicijo socialno izključenih ljudi. Pri predstavljanju delovanja organizacije kot je Društvo Kralji ulice (in njemu sorodne), je pomembno, da ne zapademo v romantiziranje, kako se ljudje na ulici in tisti, ki z njimi sodelujejo, uspešno »upirajo«¹ prevladujoči družbeni strukturi. Strategije, ki se razvijajo znotraj teh skupnosti, so lahko močne in inovativne, vendar se vseeno ne morejo vedno zoperstavljati mnogim silam, ki se jim postavijo nasproti in so posledica vpetosti v dominanten kapitalistični sistem. Ravno zato je potrebno te dejavnike prepoznati, jim slediti in jih razdelati ter ugotoviti, na kakšne načine delujejo izključevalno.

9. OD STVARI DO LJUDI: VZPOSTAVLJANJE SKUPNOSTI Z UPORABO ZAVRŽENIH VIROV

9.1. Posredovalnica rabljenih predmetov Stara roba, nova raba – opis dejavnosti

Projekt posredovalnice rabljenih predmetov se je razvijal postopoma, nastajal in oblikoval se je na podlagi splošne usmerjenosti društva k prepoznavanju in sprotnem odzivanju na potrebe, pobude ljudi, ki neposredno doživljajo revščino in brezdomstvo, in h kontinuiranem vzpostavljanju lastnega javnega diskurzivnega prostora, platformi za komuniciranje s širšo javnostjo. Obenem društvo ves čas tako na simbolni in fizični ravni deluje kot prostor za izmenjavo in vzpostavljanje vsakdanjih razmerij med ljudmi z raznolikimi socialnimi, ekonomskimi, izobrazbenimi in izkustvenimi ozadji. Ideja posredovalnice se je v praksi oblikovala kot odziv na pričakovanja javnosti oz. podpornikov in podpornic, ki so nam v društvo poleg oblačil samoiniciativno prinašali tudi različne druge odvečne stvari, na primer stare računalnike, tiskalnice, televizorje, knjige ...

Na drugi strani pa se je vse bolj kazala potreba in želja po dodatnem vključevanju brezdomnih ljudi v polje dela na druge načine, kot jim to omogočajo državne zaposlovalne institucije in sam trg dela. Vse bolj se je začelo kazati, da okoliščine, ki so med drugim posledica dolgotrajne socialne izključenosti in vsakdanjega načina življenja brezdomnih ljudi (posameznikov status, težave pri prejemanju uradne pošte, slaba samopodoba, ki med drugim ovira komunikacijo na uradih, nezaupanje v institucije ...) ter zapletenih birokratskih postopkov (izpolnjevanje obrazcev, zapleti pri prijavljanju stalnega bivališča, preobremenjenost uradnikov, premalo časa za individualno obravnavo, prelaganje odgovornosti med institucijami ...) v veliki meri otežujejo možnosti posameznika, posameznice, da bi se izvil iz kroga uličnega življenja. V društvo prihajajo ljudje, ki jih državne institucije zaradi različnih okoliščin ne (z)morejo vključiti v svoje delovanje. S programi, ki jih vzpostavljamo, člani in članice društva skupaj gradimo zaupne delovne in tudi prijateljske odnose, ki so podlaga za kakršnokoli nadaljnje sodelovanje.

Dve leti, natančneje od leta 2008 do 2010, se je projekt razvijal postopoma in na prostovoljni osnovi, v okviru danih časovnih zmožnosti. Dokaj redno smo enkrat mesečno postavljali stojnico rabljenih predmetov v središču mesta in se na ta način povezovali z javnostjo, ki je

kupovala in nosila rabljene stvari; projekt smo občasno predstavljali tudi v medijih. Vmes smo sestankovali in se pogovarjali o nadaljnjem razvoju in na podlagi literature, internetnih virov in študijskih ogledov začeli spoznavati podobne projekte v tujini. Počasi se je izoblikoval osnovni koncept posredovalnice.

Temeljna zamisel posredovalnice rabljenih predmetov je zbiranje in prodaja rabljenih stvari po nizkih cenah. Stvari podarjajo posamezniki, posameznice in podjetja. Na ta način se poleg socialne spodbuja okoljska osveščenost, saj se stvarjem, ki bi bile sicer zavržene ali izključene iz uporabe, omogoča ponoven obtok. Sredstva od prodaje so namenjena zaposlovanju, usposabljanju ranljivih skupin in za nadaljnji razvoj dejavnosti. Postopen razvoj nam je omogočil, da so se v okviru dejavnosti zbrali ljudje, ki so jim bile aktivnosti (prodaja, delo s predmeti, skladiščenje, komunikacija z obiskovalci, kupci ...), potrebne za samo delovanje, blizu. Brezdomni člani in članice društva so bili že od začetka vključeni v vzpostavljanje projekta kot njegovi glavni soustvarjalci, soustvarjalke. Skupaj smo se dogovarjali glede pomembnih odločitev, vzpostavljali kontakte s podporniki projekta (na primer antikvariatom in drugimi podjetji), zbirali stvari, predstavljali projekt javnosti in pripravljali mesečne stojnice, določali medsebojna pravila delovanja in same organizacije. Skupina, ki se je oblikovala okrog dejavnosti posredovalnice, je imela že pred formalno vključitvijo v projekt več srečanj, na katerih smo se podrobno pogovarjali o pogojih vključitve, načinu dela, organizaciji, predlogih, vizijah in razvoju projekta. Imeli smo torej skupno točko, temelj, ki nas je povezoval in nam omogočil vzpostavljanje odnosov menjave ter razvijanje občutka pripadnosti mikroskupnosti posredovalnice. Tudi prostor za posredovalnico, nekdanji dnevni center za brezdomne na Poljanski 14 v Ljubljani smo opremili in uredili sami. Tovrstno sodelovanje je ključno pripomoglo k sami vzpostavitvi in k občutku skupne pripadnosti projektu. Posredovalnico smo javno odprli 13. aprila 2010 in od takrat vsakodnevno obratuje. Projekt že v osnovi temelji na zamisli, da se bo širša javnost prepoznala kot pomemben del obstoja posredovalnice in da se bodo ljudje vključili kot darovalci in darovalke stvari, ki jih ne potrebujejo več. Tako smo že v izhodišču delovali v smeri čim večjega povezovanja socialno izključenih kot ustvarjalcev projekta s širšo javnostjo – na lokalni in širši ravni. V okolje smo se vključevali postopoma, najprej na stojnicah v središču mesta, nato v okolihu posredovalnice. Ljudem smo na ta način predstavljali našo dejavnost in se mrežili tudi z različnimi podjetji javnega in zasebnega sektorja z namenom pridobivanja predmetov. Ko se je dotok stvari povečal do te mere, ko jih nismo več mogli shranjevati v skladišču pod

dnevnim centrom za brezdomne, smo za skladiščenje najeli garažo. Tam smo se vsaj enkrat mesečno pred postavitvijo stojnice dobivali, pregledovali in ocenjevali stvari, eden izmed članov je pokazal veliko veselja do dela z rabljenimi stvarmi, samoiniciativno je ob koncih tedna pospravljajl garažo in pregledoval kosovne odpade. Nekaj predstavnikov ciljne skupine je bilo, kot opisano, pri projektu že od samega začetka in so ključno vplivali na sam razvoj. Stojnice, ki smo jih postavljali dve leti, so bile dober pokazatelj močnih točk projekta tudi za nadaljnji potek delovanja, obenem pa so razvili tudi praktične vidike delovanja posredovalnice.

Ugotovili smo, kakšne so optimalne cene, ki jih lahko postavljamo pri ocenjevanju, si postavili cenovno lestvico, izdelali sistem izdaje računov, ugotovili, kateri predmeti gredo v prodajo bolj, kateri manj, katerih stvari je med podarjenimi največ, kateri čas meseca je boljši za prodajo, katera je naša ciljna populacija tako pri prodaji kot pri pridobivanju stvari. Pridružilo se nam je tudi veliko število stalnih strank, podpornikov in podpornic. Obenem so stojnice predstavljale prostor, kjer smo se družili z ostalimi člani in članicami društva, ki sicer pri projektu niso redno sodelovali in so bili po naključju tam ali pa so na stojnico prišli pogledat iz radovednosti in v želji po stikih. Dejavnost je spodbudila nekatere vključene, da so poskusili tudi s samostojno prodajo. Par, ki se je vključeval v projekt že od začetka, je na primer v prednovoletnem času postavil lastno stojnico. Ob tej dejavnosti so se pokazale tudi potrebe po prvih organizacijskih omejitvah, ki so bile nujne za delovanje posredovalnice: omejevanje interesov posameznih članov in članic v »dobro« interesov skupnosti. Do določene mere smo tako omejili inovativnost posameznikov pri ekonomskem osamosvajanju. Postavili smo denimo pravilo, da na stojnici posamezniki ne moremo prodajati lastnih stvari, temveč prodajajo samo tiste, namenjene projektu, ves zaslužek pa gre za namene projekta. Kadar se ukvarjamo s skupnostmi, se moramo zavedati tudi romantizirane predstave o njih, ki je, sklepam, v času rastoče individualizacije in prepoznavanja njenih negativnih učinkov še toliko močnejša. Skupnost postavlja zamejitve svojim članom in članicam, včasih deluje celo izključujoče in degradirajoče.

9.2. Notranje delovanje skupnosti posredovalnice

Pri delovanju posredovalnice sta pomembni dve gledišči. Eno je način, kako skupnost posredovalnice deluje navzven in vzpostavlja sistem menjave s širšim družbenim okoljem, drugi pa, kako se kot skupnost gradi navznoter. Temelj vzpostavljanja skupnosti je bil v tem, da so posamezni člani in članice delovali kot kolektiv na podlagi določenega skupnega

zanimanja, občutka pripadnosti. V primeru posredovalnice gre za osnovno idejo zbiranja in dela z rabljenimi, odvečnimi stvarmi za socialne in okoljevarstvene namene. Kropotkin (1942) je pripadnost skupnosti označil kot temeljno pravilo družbenega življenja. To pravilo je povezoval že s temeljno organizacijo »plemenskega« življenja. Izpostavil je sposobnost posameznikov, da identificirajo svoje osebno življenje z življenjem skupnosti, kar je načelo, ki mu lahko sledimo že v zgodovini razvoja človeške vrste. Pripadnost skupnosti vpliva na človekove zmožnosti postavljanja prioritet skupnosti pred svoje lastne prioritete in na njegovo oblikovanje identitete.

Pri začetnem vzpostavljanju in oblikovanju skupnosti posredovalnice je bilo pomembno, da smo projekt postopoma razvijali dlje časa. Ideja¹⁴ je bila živa že skoraj od začetka delovanja društva, medtem ko smo začeli tudi dejansko delovati leta 2008. Kontinuirano organiziranje mesečnih stojnic rabljenih predmetov, občasni sestanki in delo v skladišču s stvarmi so prispevali, da se je med člani in članicami društva razvedelo za to dejavnost, obenem pa smo postajali prepoznavni navzven v lokalni skupnosti. Oblikovala se je manjša skupina, sestavljena iz članov in članic društva – zaposlenih in brezdomnih ljudi ter prostovoljcev in prostovoljk. Nekateri posamezniki in posameznice so bili ves čas del posredovalnice in so se lahko tudi medsebojno zanesli drug na drugega ter skupaj načrtovali prihodnost, medtem ko je bilo vedno vključeno tudi določeno število ljudi, ki so prišli občasno ali pa so se pridružili po naključju ob stojnici. V skupini stalnih članov in članic je bila poleg brezdomnih ljudi in zaposlenih v društvu ves čas tudi mlada prostovoljka BN, ki je sicer zaposlena v farmacevtski industriji. Sodelovala je pri mesečnih stojnicah in pomagala vzpostavljati projekt s promocijo, zbiranjem stvari ... Vključenost ji je poleg druženja pomenila tudi možnost delovanja na področjih, ki jih je pri svojem delu pogrešala.

V letu 2009 se je društvo prijavilo na razpis Evropskega strukturnega sklada in pridobilo finančno podporo za dejansko vzpostavitev posredovalnice. Kot se je kmalu pokazalo, je uradno projektno financiranje bistveno prispevalo k formalizaciji, večji strukturiranosti izvajanja projekta in obenem vplivalo na medosebne odnose znotraj skupine v smislu bolj jasno dodeljenih vlog in organizacije dela. Projekti Evropskega socialnega sklada za razvoj

¹⁴ Idejo sta k nam v različnih časovnih obdobjih prenesli dve novinarki, Jana Valenčič in Iva Gruden, ki sta imeli možnost spoznati tovrstne trgovine v tujini.

socialnega podjetništva, kamor smo prijavili projekt posredovalnice, so usmerjeni predvsem v vključevanje marginaliziranih družbenih skupin v ekonomsko sfero oziroma v polje zaposlitve. S celostnega vidika razvoja projekta posredovalnice pa je zaposlovanje le eden izmed momentov v vzpostavljanju skupnosti z alternativnim sistemom menjave. Finančna podpora projektu je sicer omogočila, da se je v veliki meri sploh lahko razvil, obenem pa so zahteve financerjev, njihov administrativni okvir, strogo začrtani pogoji nadzora, zahtev in omejitev vplivale na vsebino izvajanja. Tako se je s projektnim razvojem vse bolj začela kazati težavnost usklajevanja in napetost med dvema vidikoma: med praktičnim delom z marginalizirano populacijo, ki zahteva visoko stopnjo tolerance, prilagajanja, razumevanja doživljanja ljudi, predvsem pa postopno in počasno delovanje po majhnih korakih, in storilnostno naravnanimi zahtevami financerjev, omejujočimi roki, zahtevami po doslednih in hitro vidnih rezultatih, rigidno in omejujočo administrativno strukturo. Predvsem pa se je začela kazati neobčutljivost birokratskega aparata za človeka in nepoznavanje ter nezmožnost prilagajanja specifikam pri delu z brezdomno populacijo.

Projekt je bil po formalni strani zasnovan tako, da je bilo najprej predvideno šestmesečno usposabljanje za delo v posredovalnici, in sicer v dveh skupinah po šest članov in članic. V prvi skupini na usposabljanju so bili predvsem ljudje, ki so pri dejavnosti posredovalnice sodelovali že od prej, jo pomagali vzpostavljati. Tudi v drugi skupini, ki se je v projekt vključila kasneje, je šlo predvsem za ljudi, ki so z društvom že sodelovali oziroma je bila vzpostavljena že določena stopnja medsebojnega zaupanja, povezave. Od skupaj dvanajstih vključenih v program usposabljanja (z enim se je sodelovanje vmes prekinilo) so bili trije že vključeni tudi v nastanitveni program društva, trije so najemali društveno stanovanje, dve sta se v program nastanitvene podpore vključili v času usposabljanja, ostali pa so na različne načine urejali svojo nastanitveno situacijo (najemanje na trgu, bivanje pri prijateljih).

V program so se vključile tri ženske in devet moških, starih od 25 do 66 let. Mlajši del ciljne skupine lahko razvrstimo v starostno skupino od 24 do 37 let. V tej skupini sta bili dve ženski in pet moških, vsi z nizko stopnjo formalne izobrazbe in malo delovnih izkušenj. Trije od teh imajo dokončano poklicno srednjo šolo, štiri osebe so bile vključene v programe srednješolskega izobraževanja, vendar programa niso končale. Izjema je najmlajša ženska v omenjeni skupini, ki je končala triletno administrativno šolo in dvoletno šolo za ekonomskega tehnik. Kasneje se je zaposlila v zdravstvu, vendar je zaposlitev hitro izgubila. Pet oseb iz omenjene skupine se je ali se še vedno sooča z odvisnostjo; nekateri so bili vključeni v programe odvajanja, spet drugi v metadonsko terapijo. V drugo starostno skupino na

usposabljanju (od 37 do 55 let) so sodile tri osebe moškega spola. Dva imata dokončano osnovno šolo, vključila sta se v nadaljnje izobraževanje, vendar ga nista dokončala. Tretji ima končano peto stopnjo izobrazbe za ekonomskega tehnika in šestnajst let delovne dobe na področju financ in računovodstva. Vse osebe imajo več let delovne dobe, za seboj pa tudi izkušnje dela na črno. Tretja skupina vključenih oseb je bila v starosti od 55 do 66 let. Tu sta bili dve osebi, moški in ženska. Oba imata za seboj več let formalnih delovnih izkušenj, nad petnajst let delovne dobe, zadnja leta pa sta prijavljena kot brezposelna. Moški ima že dlje časa probleme pri uveljavljanju pravic iz sredstev obveznega pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Več let je namreč delal v tujini in mu delovna doba ni tekla v matični državi. Ženska je zaposlitev zgubila po štiridesetem letu starosti. Več let je delala v gostinstvu, potem pa je, po njenih besedah, zaposlitev izgubila ob menjavi lastnika, ki naj bi jo odpustil zaradi starosti. V okviru usposabljanja je v začetnem obdobju, kot že omenjeno, prišlo do ene izključitve. Izključenega je nadomestil drugi udeleženec. Pri tem je pomembno, da se posameznik, ki mu tedanja življenjska situacija še ni omogočala vključitve v polje zaposlitve (zadolženost, psihosocialne težave, nastanitvena situacija), ni izključil iz drugih programov društva niti iz programa nastanitvene podpore. Morda bi lahko za večino vključenih rekla, da med brezdomnimi ljudmi sodijo med tiste z več (z)mogućnosti, saj se vključujejo v različne programe in poznajo institucije za podporo brezdomnim. Večina udeleženih je imela do določene mere tudi urejeno nastanitev ali so delovali v smeri zagotavljanja bolj stabilne nastanitve in so imeli tako bolj odprte možnosti za delovanje v prid izboljšanja svojega življenjskega položaja, vključevanje v polje zaposlitve, urejanje formalnosti glede svojega statusa, stalnega naslova ... Urejena nastanitvena situacija je vsekakor temelj nadaljnjih korakov, ki jih človek naredi v smeri izboljšanja svojega življenja, brez tega je skorajda nemogoče dobiti oziroma dolgoročno obdržati zaposlitev.

Delovanje posredovalnice je deloma usmerjeno v oblikovanje formalnega zaposlitvenega področja, usposabljanje za delo na drugih področjih, razvijanje veščin, znanj in zanimanj, ki lahko pripomorejo tudi k lažjemu kasnejšemu prehodu v zaposlitev na trgu dela. Druga raven delovanja posredovalnice pa je odpiranje prostora za druženje, skupno dejavnost, povezovanje ljudi iz različnih družbenih skupin, z različnimi socialnimi ozadji. Posredovalnica (še) ne more zagotavljati večjega števila zaposlitev, medtem ko ima sama dejavnost – ukvarjanje z rabljenimi stvarmi potencial povezovanja večjega števila ljudi na različnih ravneh. Tako brezdomnim kot tudi »udomljenim« ljudem se s sodelovanjem pri projektu odpirajo možnosti za spoznavanje novih dejavnosti, načinov razmišljanja, doživljanja sveta in vsakdanjega

življenja, kar je tudi podlaga za raziskovanje, redefiniranje ali razvijanje identitet posameznikov in posameznic. Z vidika brezdomnih ljudi je pomembno, da si na ta način pridobijo simbolni prostor, v katerem si lahko gradijo drugačno podobo, kot je podoba oziroma vloga, ki jim jo »dodeljuje« prevladujoča kultura.

Fraser (v Harter, Edvards idr. 2004: 411) je v svoji artikulaciji »alternativne-kontra javnosti« predlagal, da naj se marginalizirane skupine organizirajo za preživetje, ker so njihove identitete in interesi marginalizirani in/ali izkrivljeni znotraj dominantnega diskurza in strukture. Mansbridge (v Harter, Edvards idr. 2004: 411) pa je zapisal, da demokracije potrebujejo »varen« prostor, ki ga uporabljajo marginalizirane skupine za zbiranje sil in v bolj zaščitenem prostoru odločajo ali / in na kakšne načine nadaljevati borbo za pravičen izid.

Posredovalnica je tako namenjena tudi omogočanju varnega prostora za brezdomne, kjer lahko na enakovredni ravni razvijajo odnose z ljudmi zunaj brezdomske socialne mreže in krepijo strategije za komunikacijo s prevladujočo kulturo. Orbe je v svoji diskusiji o komunikaciji med različnimi kulturnimi skupinami izpostavil, da je za veliko tradicionalno marginaliziranih skupin neposredna komunikacija s pripadniki prevladujoče kulture zelo težavna, osvojena le z »obsežnimi pripravami in »znotrajskupinskim mreženjem« (Orbe v Harter, Edvards idr. 2004: 411). Skupnost posredovalnice vsaj deloma omogoča takšne priprave, priskrbi prostor, v katerem ljudje z izkušnjo brezdomstva razvijajo znanje, veščine, samozaupanje, vire za večjo neodvisnost, krepijo socialne mreže in miselno razvijajo strategije za komunikacijo s prevladujočo družbo. Omogočanje tovrstnega prostora je lahko ključnega pomena za prekinitev brezdomnega načina življenja, ki lahko na človeka vpliva na načine, ki jih ljudje brez te izkušnje le stežka razumemo. Tako mi je šestintridesetletni član društva, ki je na ulici že sedemnajst let, pojasnil:

Ne razumete, kaj se brezdomcem zgodi v glavi. Tudi ko so enkrat v stanovanju, veliko stvari ostane istih kot prej. Najmanj eno leto traja, da sploh prideš k sebi. Moraš imeti možnost veliko se pogovarjati; če nimaš nekoga, ki ti pomaga presekati to življenjsko težo, potem se miselnosti s ceste ne moreš znebiti.

Vsakodnevno delo v posredovalnici, ki zajema tako delo s stvarmi v skladišču kot tudi v sami trgovini, omogoča vzpostavljane tesnejših in bolj zaupnih odnosov med vključenimi v projekt. Večkrat so se spontano razvile situacije, ki so omogočale navidez lahkoten pogovor o sicer resnih življenjskih temah. Pokazalo se je, da se je mnogokrat lažje in bolj sproščeno pogovarjati, če se pogovor razvije sam od sebe, med opravljanjem nekega skupnega dela, kot

če sedeš prav z namenom, da bi diskutiral o določenem problemu. Teme, ki so se odpirale, denimo med brisanjem prahu s stvari v skladišču, so navadno presegale »navaden« delovni odnos. Deloma so se nanašale na vsakodnevne stvari, s katerimi se nas ukvarja večina ljudi, še večkrat pa je šlo za probleme, ki so posledica dolgotrajne družbene izključenosti: problemi neprimerne nastanitve, psihosocialne težave, problemi odvisnosti, finančni problemi, težave v partnerskih odnosih ...

Z uvajanjem določenega delovnega ritma in strukture so se začele pri udeleženi pojavljati stiske, negotovosti, ki so bile posledica spremembe vsakodnevne rutine, določenih zunanjih pričakovanj, pritiskov, tudi s strani drugih brezdomnih, zlasti prijateljev ali partnerjev. Par (R, A), ki je že od samega začetka pomagal pri vzpostavljanju posredovalnice, je težko prekinil s svojo rutino prodaje cestnega časopisa, ko se je začelo usposabljanje v posredovalnici. Časopis sta prodajala na stalni lokaciji, kjer sta bila že dobro vključena v okolje, imela sta stalne stranke, znance, prodaja jima je omogočala tudi določen dohodek. Delavnik, ki smo si ga določili v posredovalnici, je bilo težko usklajevati s časom, ko sta običajno prodajala časopis, kar je bil na začetku vzrok pritiska, živčnosti, dokler nista prodaje časopisa med obdobjem usposabljanja opustila.

Med skupnim delom so mi včasih spontano zaupali tudi osebne zgodbe, dogodke iz preteklosti. Včasih je šlo za travmatične okoliščine, ki so bile predstavljene kot prelomnice v govorčevem ali govorkinem življenju, včasih so tudi bolj lahkotno razlagali vsakodnevno življenje, načine preživljanja, opisovali prijateljske vezi, druženja ... Zlasti z enim izmed vključenih (A), ki je že od začetka čutil močno pripadnost projektu in je tudi sodeloval na večini stojnic, sva se večkrat pogovarjala o njegovi preteklosti, zlasti, ko sva se peljala z avtom, na kavi, ko sem bila pri njem na obisku. Razlagal je o prijateljici, ki mu je najbolj stala ob strani, ga naučila, kako se znajti in živeti takšno »popotniško« življenje. Po koščkih sem spoznavala širšo sliko njegovega življenja, obenem pa mi je nemalokrat pokazal tudi kakšne praktične stvari, ki se jih je, kot je povedal sam, naučil na cesti. Na poti iz trgovine mi je denimo pokazal, kako zviješ dve plastični vrečki eno v drugo, da lahko stvari lažje in dalj časa nosiš.

9.2.1. Doživljanja vključenih

Člani in članice, ki so bili soudeleženi pri vzpostavljanju društva in njegovih dejavnosti že dlje časa, so občasno kazali veliko nezaupanja do tistih, ki so na novo vstopali v projekt –

tako do tistih, ki so se vključili v usposabljanje, kot tudi do drugih sodelavcev, sodelavk in podpornikov projekta. Idealna vizija posredovalnice je sicer bila, da deluje kot odprta in sprejemajoča skupnost, kamor se lahko ljudje vključujejo po svojih željah in interesih in obenem prispevajo s svojim znanjem in veščinami. Ta ideja je sicer v teoriji zvenela lepo, udejanjati v praksi pa jo je bilo težje. Nasploh je bilo nezaupanje pogosta tema. Ena izmed udeleženi (E) je denimo večkrat izražala skepso do sodelovanja z zunanjimi prostovoljnimi podporniki projekta v smislu »brez veze, da hodijo sem«. Razložila je, da ljudem ne zaupa, saj zmeraj hočejo nekaj zase. Ko smo jo spraševali, zakaj je tako nezaupljiva, je povedala, da zaradi slabih praks iz preteklosti, ker ima pač take izkušnje tako z ljudmi na ulici kot tudi v drugih krogih.

In prav to je tudi edini razlog, zakaj me skrbi delati s »kralji«, saj sem že bila deležna zlobe med njimi in tudi nasploh nimam zaupanja v nekatere ljudi s ceste, katero sem tudi sama dala čez. Problem je ta, da so med brezdomci ljudje, ki absolutno ne prenesejo, da gre nekomu dobro in je pošten.

Pogovarjali sva se tudi o njenem življenju, doživljanju vsakdana, preživljanju nasilja in o izkušnjah z drugimi delodajalci.

Sama imam že od ranega otroštva tako močno depresijo, da se rabim vsako sleherno jutro že 30 let prepričevati, da se spravim iz postelje v ta nesigurni in strašljivi vsakdan ter v to množico zahrbtnih ljudi tega sveta, saj je za mano zares okrutna ter utrujajoča preteklost, polna krivic in zlorab, tako da mi jutra predstavljajo vsakdanji izziv. Upam, da me ta iskrenost ne bo spet kaj tepla, zato želim povedati tudi to, da sem na delovnem mestu kljub depresiji vedno točna, neoporečna in pridna. Predvsem pa sem se odločila, da dam za to društvo vse od sebe, saj ste prva institucija v Sloveniji, ki mi je bila kdajkoli pripravljena pomagati v celoti, tako zaposlitveno kot bivanjsko, in sem vam za to iz srca hvaležna ... Ne gre, da bi se vam želela kaj prikupiti, ampak vam to iskreno priznam, saj sem imela povsod drugje resnično nemogoče izkušnje. Vsi so me želeli le zastonj izkoristiti kot delovno silo, nihče od njih pa mi potem ni nudil ničesar od obljubljenega, pri vas pa sem dobila možnost zaposlitve po svojih zmožnostih in pomanjkljivostih, in to celo plačano, poleg tega pa varen in topel domek, ki meni in moji mali psički, ki je trpela nasilje od iste osebe kot jaz, predstavlja mali raj!

Podobne pogovore sem imela tudi s predhodno omenjenim šestintridesetletnim brezdomcem, ki se je najprej želel vključiti v projekt, a se potem ni: »Ti ne veš, kakšni so ljudje, kako hudobni so, jaz jih poznam in imam same slabe izkušnje.« Tema nezaupanja se je večkrat pojavila tudi v kontekstu ravnanja z denarjem oziroma z zaslužkom, ki ga vsakodnevno dobimo od prodaje rabljenih stvari. Že pred začetkom odprtja posredovalnice so se skupaj pogovarjali, kakšen sistem shranjevanja in beleženja zaslužka bodo imeli. Skoraj vsi vključeni so bili enotni, da hočejo imeti z denarjem čim manj opravka in naj zanj ob koncu dneva poskrbijo strokovne delavke v projektu. Udeležena E je svojo negotovost pri delu z denarjem pojasnila takole:

Prav tako nisem marala delati s strankami za kakšnimi blagajnami, torej z denarjem, saj sem se vedno bala, da bi se zmotila pri računanju in bi me potem delodajalec odpustil. Sem namreč izredno anksiozna ter nesigurna vase in zato nekoliko raztresena, zaradi česar se raje izogibam težjih miselnih nalog. V zasebnem življenju mi gre razporejanje financ zelo dobro, le v službi ne želim imeti opravka z denarjem, kot sem že omenila, zaradi slabih izkušenj z nepoznanimi sodelavci in zaradi svoje nezbranosti, kadar sem pod pritiskom.

Ob koncu prvega dneva me je (E) tudi vprašala, če ne mislim preveriti, ali se zaslužek ujema z napisanimi računi. Ko sem se obotavljala, se je razburila, naj preverim, saj ne morem kar vsem ljudem zaupati. Vključeni so ves čas izvajali strog nadzor nad zasluženim denarjem in se tudi preverjali med seboj. V spominu mi je ostal dogodek, ko smo z M in K skupaj zaključevali in se izračun za nekaj evrov ni ujemal. Postala sta zelo živčna in vse še nekajkrat preštela; nista hotela oditi, dokler nismo našli napake. Ko je bilo v določenem projektnem obdobju usposabljanja skupaj vključenih vseh dvanajst ljudi, se je med njimi razvila močna notranja kontrola, medsebojni nadzor je potekal tako glede beleženja opravljenih ur dela in razporejanja delovnih nalog kot tudi pri preverjanju zaslužka. Udeleženi so bili zelo senzibilni glede krivic, najsi je šlo za dejanske nepravilnosti ali bolj subjektivne občutke in so to tudi hitro pokazali.

Deloma je to včasih dejansko pripomoglo k bolj korektnim, pravičnim odnosom znotraj skupnosti, po drugi strani so udeleženi med seboj izvajali velik pritisk in nadzor. V obdobju, ko je sodelovala največja skupina ljudi, je nekajkrat prišlo tudi do različnih medsebojnih obtoževanj, denimo, da kdo krade stvari ali denar. Tako smo včasih kar težko vzdrževali ravnovesje med ustvarjanjem varnega in spodbudnega okolja in medsebojno nezaupljivostjo

vključenih. Sčasoma, ko se je okrog projekta oblikovala bolj trdna skupnost ljudi, ki so se vse bolj spoznavali med sabo, so si začeli tudi bolj zaupati. Pozitivne izkušnje znotraj skupnosti posredovalnice so, kot so potrdili nekateri udeleženi in udeležene, pripomogle tudi k njihovemu večjemu zaupanju do »zunanjega« sveta. Velikokrat prisotna želja oziroma že kar zahteva vključenih posameznikov in posameznic, da se zmeraj razčisti, kakšno je stanje z zaslužkom in strah pred obtožbami kraje me je napeljala na razmišljanje, kaj bi lahko bilo ozadje teh strahov in nadzora. Deloma so temu botrovale določene množične predstave o brezdomnih kot skupini ljudi, ki niso vredni zaupanja. Morda so vključeni čutili potrebo po dokazovanju nasprotnega, obenem si nekateri dejansko niso medsebojno zaupali in so včasih izražali mnjenja, ki so se ujemala z omenjenimi stereotipnimi predstavami o brezdomnih ljudeh. Opisano dojemanje revščine in brezdomstva, ki se potrjuje tudi skozi zajeten sklop strokovnih del, je sprejeto ne samo s strani širše javnosti, temveč tudi s strani marginaliziranih ljudi samih, saj običajno ponotranjimo zunanje predstave in prepričanja. Stigmatizirani človek

lahko zazna, običajno povsem pravilno, da ga drugi ljudje, ne glede na to, kaj trdijo, ne »sprejemajo« čisto zares in niso pripravljeni z njim vzdrževati enakopravnih stikov. Poleg tega mu norme, ki jih je prevzel od širše družbe, omogočajo, da se v sebi zaveda tega, v čemer drugi vidijo njegovo pomanjkljivost, zaradi česar se, četudi samo na trenutke, strinja, da v resnici ni sposoben doseči tega, kar se od njega pričakuje. (Goffman 2008: 16)

Nekateri udeleženi so menili, da bo delovanje posredovalnice pomagalo pri razkrajanju predsodkov o brezdomnih ljudeh. E je svoje razmišljenje ubesedila tako:

V resnici mislim, da imamo s tem projektom končno enkratno priložnost tudi za vse slovenske snobe, da temu narodu razblinimo predsodke o nas brezdomcih in da nas končno vidijo kot preproste, prijetne in tudi sposobne, delovne ljudi, ki smo pristali v svojem položaju zaradi nesreče ali smole, ne pa lenobe ali želje po bluzenju.

Nezaupanje s strani vključenih se je pojavljalo tudi do strokovnih delavcev, delavk v projektu. Izrazito je bilo zlasti, če je prišlo do kakšnih težav, ki so bile običajno sicer rešljive, nekaterim pa so povzročile velik stres. Tako sta se dva vključena odzvala zelo burno ob težavah, ki so se pojavile ob nakazilu dodatka za usposabljanje. Večina jih je imela namreč dolgove, in banke so nekaterim po pomoti trgale nadomestilo za usposabljanje, čeprav ne bi smele. Eden izmed udeleženi je tako najprej menil, da ga hočemo v društvu ogoljufati, kot se mu je dogajalo

prej, ko je delal drugod. Odzval se je zelo užaljeno, povedal, da ne bo več delal in da bo kar vrnil pogodbo. Potem smo ugotovili, da gre za probleme z banko. Tudi drugi vključeni se je, ko ni dobil nakazanega plačila tedaj, ko ga je pričakoval, odzval z veliko užaljenostjo in zaskrbljenostjo, da plačila sploh ne bo dobil. Prvi njegov odziv je bil, da bo raje vse pustil in šel nazaj prodajat časopise. Sama sem bila najprej presenečena nad tovrstnimi intenzivnimi odzivi in užaljenostmi, saj je bilo moje doživljanje problema drugačno; ni se mi zdel nerešljiv in še zdaleč ne tako velik, da bi povzročil tak stres. Kmalu sem ugotovila, da je bolje malo počakati, se ne odzivati takoj, ko je bil človek še v afektu in poln nezaupanja. Skoraj vedno smo se potem uspeli pogovoriti, ugotoviti, kje je zares problem in ga tudi rešiti, kar je bila obenem dobra podlaga za večje zaupanje v medosebne odnose vnaprej. Izkušnje, ki sem jih pridobila med delom v društvu, mi povedo, da se veliko ljudi z izkušnjo brezdomstva (in z vsemi preteklimi izkušnjami in okoliščinami, ki so pripeljale do tega) hitro odzove obrambno, včasih tudi agresivno, kadar se počutijo res ogrožene. Pogoste so bile užaljenosti in, kot že zapisano, nezaupanje, usmerjena tudi v delo društva, kar ni bilo nujno vedno zavirajoče in je po razrešitvi problema potencialno prispevalo k izboljšanju dela. Obenem sem tudi pri sebi začela opazati, da sem v projekt vstopila z določeno mero nezaupanja in predsodkov do vključenih, čeprav že več let delam z brezdomnimi ljudmi. Presenečena sem razmišljala, kako močno so predsodki ukoreninjeni v nas in kako se jih sploh ne zavedamo. Šele v okviru projekta, ki je zahteval vzpostavitev bolj tesnih in intenzivnih odnosov in v katerem so bile tudi zahteve do vseh udeležениh večje, sem se soočila z nekaterimi lastnimi predstavami. Tu in tam se mi je zazdelo, da gledam na brezdomne kot na skupino ljudi z določenimi značilnostmi, ki bodo oteževale izvedbo projekta. Preteklo je nekaj časa, preden sem ugotovila, kako malo zaupanja sem pravzaprav imela. Skrbelo me je, denimo, ali bodo udeleženi sploh prišli na sestanke in delavnice. S sodelavkama smo denimo po večkrat opominjale vse udeležene in udeleženke, kdaj se dobimo, jih pred srečanji klicale po telefonu, dokler se ni izkazalo, da to sploh ne predstavlja problema. Poleg tega sem v situacijah, ko smo se pogovarjali, kaj moramo postoriti, vsako stvar povedala po večkrat. To sem počela, dokler me R ni opozorila: »*Saj razumem že v prvo, mi ne rabiš vsega po stokrat povedat.*« S skupnim vzpostavljanjem posredovalnice in pozitivnimi izkušnjami se je zaupanje vzajemno razvijalo pri vseh vključenih, tudi pri nas, ki smo projekt formalno vodile. Dlje ko smo se družili, bolj sem na vključene začela gledati kot na posameznike in posameznice, za katere je tovrsten način sodelovanja bolj, za druge pa spet manj primeren.

Tematika nezaupanja se je torej pojavljala pogosto, vendar ne bi mogla zaključiti, da je bil to nek splošen občutek vključenih v projekt. Na mikronivoju posredovalnice se je zaupanje vsakodnevno gradilo, rušilo in ponovno vzpostavljalo, vendar brez vzajemnega občutka, da si na določeni občini ravni lahko medsebojno zaupamo, vzpostavitev projekta že v začetku ne bi bila možna. Prav tako so nekateri izmed udeleženi velikokrat izpostavljali ravno dejstvo, da se na društvo lahko zanesejo. Šestinšestdesetletni O je bil intenzivno na cesti že od leta 1992.

Mlad sem ... 66 let ... Hudičeva leta. Bil sem potepuh po sili razmer. Mislim sem, da bom pobegnil težavam, pa so prišle za mano. Od 92. leta sem bil intenzivno na cesti, odvisen od ceste, bilo mi je vseeno, ampak znal sem potegniti najboljše zase. Sem strog individualist, a strpen do drugačnih. Ves ta čas se zavedam neizpodbitnega dejstva, da po mojih žilah ne teče kri, ampak slana voda. Odvisen sem od morja.

Udeleženi O je bil pri vzpostavljanju društva že od začetka, pridružil pa se je tudi projektu posredovalnice, saj že več let čaka na pokojnino. Do društva in tu zaposlenih že ves čas goji prijateljski, zaupen odnos in je tudi pri delu v posredovalnici večkrat poudaril, kako mu je društvo že pomagalo, kako nam zaupa v nasprotju z institucijami države, saj oni govorijo, tu pa se dejansko kaj naredi. Pogovarjala sva se tudi o njegovih bogatih življenjskih izkušnjah ter o tem, kako se je skozi življenje spremenil.

Nikoli nisem bil pesimist, v vsaki grdi stvari sem videl kaj lepega. Potem počasi nisem bil več oreh, začel sem videti tudi smrekice, jelkice ... Sem se začel spreminjati in spoznavati krasne ljudi. V bistvu sem šele takrat sploh začel spoznavat ljudi. Prej so bili zame samo predmet za ožemat, za mojo korist. Bil sem samoljuben, imel sem blazno močan ego, ker vse, kar sem imel, sem si moral izborit. Verjetno sem za svojim egoizmom skrival svojo občutljivost.

Dela v posredovalnici se je veselil, saj je zelo družaben človek.

Delal bi rad honorarno, recimo sobote imam rad in jih ne izpustim iz rok. Delovni čas pa bi spremenil od 9h do 17h. Da bo šlo z zaposlenimi dobro, je potrebno ljudi animirati, jih spodbujati. To sem pripravljen delati, pa že zdaj sem en tak peacemaker. Sem pa pripeljal tudi že ogromno strank. Veseli me delo s strankami, imam ogromno svojih, ki me radi obiščejo, da poklepemo.

S svojimi izkušnjami, zaupanjem do dela društva in pozitivno naravnostjo je O na mlajše udeležene v nekaterih situacijah, deloval precej pomirjujoče.

Več vključenih ljudi je imelo probleme s komunikacijo, kar so nekateri posredno ali neposredno izpostavljali že sami. Zaradi tega je prihajalo do konfliktov znotraj skupine in nelagodnih in nestrpnih situacij pri komuniciranju z »zunanjim« okoljem. Večkrat sem imela priložnost na mikroravni opazovati negativen odnos okolice in vsaj deloma občutiti, kako to lahko vpliva na človekovo počutje. Ko sem hodila naokrog skupaj z ostalimi udeleženi v projektu, se je včasih zgodilo, da sem bila v stikih z drugimi ljudmi deležna drugačnega odnosa kot običajno; lahko bi ga opisala kot bolj nestrpnega, »nevljudnega«. Ena izmed takih situacij nelagodja se je odvila, ko sva se z L odpravila po nakupih za opremljanje posredovalnice. Ko je spraševal prodajalca, kje lahko dobi določeno stvar, ga je ta hotel na hitro odpraviti; L je postajal še bolj živčen, začel je jecljati, z vozičkom se je zaletel ob polico ... Odklonilen odziv prodajalca ga je spravil v še večjo stisko in negotovost, na koncu sva le s težavo našla, kar sva iskala, ker nama prodajalec ni bil pripravljen pomagati. Podobnega odnosa prodajalcev smo bili deležni tudi ob obisku papirnice z R in A. Zdelo se mi je, da nas sumničavo in neprijazno gledajo, zato sem vprašala A, če ima tudi on tak občutek. »Eh, najbrž so me videli prodajati Kralje (cestni časopis), pa si mislijo: 'klošar'. Eni so taki, sem že navajen takega odnosa.« Nekateri udeleženi so menili, da je posredovalnica prostor, kjer lahko razvijejo veščine komuniciranja. E je tako povedala, da je to edini kraj, kjer lahko premaga svoje težave, ki jo motijo že zelo življenje. Menila je, da lahko razvije samozavest, odločila se je, da se preizkusi v opravilih, ki se jih je bala, recimo v prodaji in komunikaciji s strankami.

Želim se rešiti predsodka zaradi svojega jecljanja in začeti komunicirati s strankami.

Še bolj pa bi bila vesela, če bi znova pridobila toliko samozavesti, da bi preprosto nehala jecljati, saj se mi je to enkrat v življenju celo že zgodilo, prav zato, ker sem opravljala delo, v katerem sem bila uspešna in predvsem sprejeta s strani ostalih sodelavcev. Odnos med zaposlenimi mi zares veliko pomeni.

R mi je v določeni situaciji poskušala razložiti, kako čuti A in zakaj je nejevoljen. »Ima veliko skrbi in probleme s komunikacijo, zato tega, kar bi rad povedal, ne zna povedati na lep način.« Tudi R sam je pritrdil, da je hitre jeze, vendar se tudi hitro pomiri. Obenem je menil, da včasih deluje napadalno do ljudi, vendar drugače ne zna in ne ve, kako naj se drugače obnaša.

Nekatere težave s komuniciranjem so izvirale tudi iz čisto fizičnih omejitev. Eden izmed mlajših udeležencev je predvsem na začetku težko vzdržal na sestankih. Vstajal je, bil nestrpen, spraševal, kdaj bo konec in dajal videz nezainteresiranosti. Poleg tega, da se je težko zbral, so se mu zdeli sestanki naporni zaradi slabega sluha, saj ni slišal, o čem se je govorilo, obenem pa ni hotel ves čas spraševati, kaj je kdo rekel. Po nekajkratnih srečanjih je postal bolj potrpežljiv, skoraj zagotovo bi del težav s komunikacijo odpravil slušni aparat, za katerega se je kasneje res začel zanimati.

Glede na to, da je bila komunikacija med udeleženi občasno precej glasna in živahna, je to za nekatere bolj umirjene udeležence predstavljalo pretres. N se je raje umikal na samo, se izogibal hrupu in se poskušal čim manj spuščati v razpravljanja in konflikte. Povedal je, da najbolj uživa, ko dela sam in ima mir. Najraje je delal v skladišču, poudarjal je, da gredo vsi predmeti čez njegove roke, preden se postavijo na police. V nasprotju s tem so bili nekateri vključeni in vključene pri komuniciranju, sploh z obiskovalci in obiskovalkami posredovalnice, zelo vešči, kar je pripomoglo k sami priljubljenosti projekta med ljudmi. K je imela za sabo že kar nekaj let delovnih izkušenj v strežbi. Razlagala je, kakšne izkušnje si je nabrala tam in trdila, da ve, kako ravnati z ljudmi, s strankami. »Prek trgovine sem si nabrala že veliko novih prijateljic. Zadnjič mi je prišla ena pokazat, kako naredi vrečko iz dežnika in mi obljubila, da me bo tega naučila.«

K se je z veseljem ukvarjala tudi z bolj »zahtevnimi« obiskovalci in obiskovalkami, takimi, ki so pričakovali več pozornosti, časa, poslušanja, zato smo se jim nekateri drugi udeleženi včasih kar izogibali. Povedala je, da to ni problem, saj je potrpežljiva, rada klepeta in ji ni problem posvetiti se. Tudi O, najstarejši udeleženec, se je zelo rad zaklepetal z obiskovalci in obiskovalkami posredovalnice, nekateri so vanjo hodili samo zato, da so ga obiskali. Že prej je poznal veliko ljudi, ki so se potem nabvadili hodili k njemu. Ima razvejano socialno mrežo različnih oseb, ki ga podpirajo, mu velikokrat kaj prinesejo. Nekdo mu je v preteklosti celo podaril prikolico, v kateri je nekaj časa živel. Ljudje so radi poslušali njegove zgodbe in kaj vse je v življenju doživel in tudi zanj je bilo navezovanje in ohranjanje stikov zelo pomembno. Po enem izmed takih polurnih klepetov v posredovalnici je pripomnil: »Vidiš, takle klepet pomeni veliko več, kot pa če bi prišla sem in nakupila za sto evrov.«

Z razvojem projekta je bilo možno opazovati, kako se je tudi med vključenimi na usposabljanju razvijala večja mera razumevanja in podpornih medosebnih odnosov. V švedskem dokumentarnem filmu »Odvečne stvari, odvečni ljudje«, ki opisuje podoben

projekt, izpostavljajo, da so meje tolerance pri njih veliko višje kot v ostali družbi. Tudi sama sem imela glede načina delovanja društva tak občutek, vendar sem večkrat zaznala prisotnost napetosti v odnosih, ki nam jih narekuje »zunanje«, prevladujoče okolje. Večkrat se je dogajalo, da so vključeni delali primerjavo med tem, kako je pri zaposlitvah drugje in kako pri nas. Predvsem so kritizirali, da je pri nas preveč popustljivosti in bi bilo treba vzpostaviti večji red, nadzor in podobno. O, ki je sicer užival pri delu v posredovalnici, je ob slabem dnevu nejevoljno komentiral. »Res je zoprno, tu je prava anarhija. Morali bi delovati bolj strogo, včasih recimo med mulci ni bilo drog in alkohola, ker so vedeli postaviti meje. A si njega res predstavljaš v trgovini?« Nekateri je skrbelo, kako nas vidijo kupci, obiskovalci, obiskovalke glede na to, da se ne obnašamo kot v »običajnih« trgovinah. »Moramo paziti na ugled trgovine, mi bomo čez nekaj časa mogoče šli, trgovina pa bo ostala. Ugleda pa si ne moreš kar tako dobiti nazaj, ko je enkrat pokvarjen.« Nekateri pa so do sodelujočih včasih izražali tudi prezirajoč, stereotipen odnos. A je denimo dejal: »Mislim, da eno obnašanje mora biti v trgovini. Zaradi projekta moramo imeti v trgovini vse: od narkomanov, pijancev, psihopatov ...« Ko smo ga vprašali, kam uvršča sebe, se je A sicer zasmel: »Med psihopate«.

Sčasoma je medsebojno druženje, delo, spoznavanje pripomoglo, da smo kot skupina vsaj do določene mere presegli nestrpne odnose in postali bolj razumevajoči. K temu so deloma pripomogli družabni dogodki izven dela v posredovalnici, na primer skupna pijača ob koncu delovnega dne, praznovanje rojstnega dne, piknik ... Tudi na takšnih »neformalnih« dogodkih smo velikokrat skupaj razpravljali o načrtih, širjenju projekta in o samem namenu in skupnih ciljih. Občasno smo razpravljali o dosedanjih dosežkih in hvalili drug drugega. Skupnostno pripadnost so udeleženi izražali tudi z določenim medsebojnim nazivanjem. Najstarejša sodelujoča so denimo vsi v skupini kmalu začeli klicati »ata« in »mama«, kar sta tudi sama spodbujala z nagovarjanjem »moji ta mladi« ali »moji otroci«. Tovrstna označevanja so pogosta med skupinami, kjer je pomembno fiktivno sorodstvo, kot kažejo tudi raziskave s področja brezdomstva (Glasser in Bridgman 1999: 77). Na ta način se vezi še dodatno utrjujejo in deloma nadomestijo pomanjkanje pravih sorodstvenih vezi. Tudi na splošno so člani in članice društva radi poudarjali, da smo tam zaposleni njihova družina. Večina izmed njih izhaja iz zelo težkih in negotovih družinskih razmer, tako se pogosto kažejo tendence po vzpostavljanju fiktivnih družinskih razmerij z ljudmi, ki jih obkrožajo, kar jim daje občutek varnosti in pripadnosti, ki ju v primarnih družinah niso občutili. Tudi v širšem smislu se v skupnosti brezdomnih kot v vseh ostalih skupnostih razvija medsebojna podpora, ki vsaj malo olajša težko ulično vsakdanjost. To se lepo kaže v misli, ki jo je z mano delil starejši

udeleženi O: »Med starimi klošarji je veljalo nenapisano pravilo: svojemu ne kradeš, svojega ne žicaš.« Vsakodnevna dejavnost posredovalnice je tako postala pomembna kot prostor, kjer smo si ustvarjali drugačno skupnostno in osebno izkušnjo, kot jo omogočata prevladujoča kultura in preživljanje časa na ulici. Poleg tekočih dejavnosti posredovalnice so predstavljale pomemben prostor za osebno krepitev vključenih posameznikov in posameznic, razvijanje komunikacijskih strategij in soočanje s težavami v okviru projekta t.i. delavnice socialnih veščin. Organizirali smo jih dvakrat mesečno v sodelovanju s partnersko organizacijo, društvom Projekt človek, ki ima dolgo tradicijo delovanja na področju zasvojenosti. Ciljna skupina našega projekta sicer ni enaka, čeprav se brezdomstvo in odvisnost velikokrat prekrivata, vendar so nam njihove izkušnje, zlasti s področja zaposlovanja v podporo pri vzpostavljanju skupnosti posredovalnice. Na delavnicah socialnih veščin, ki jih je vodila psihologinja, smo ob teoretskem obravnavanju različnih tematik, kot je na primer reševanje konfliktov, soočanje s stresom, sodelovanje v skupini, medsebojna komunikacija, reševali tudi probleme, ki so se pojavljali pri vsakodnevnem delu. Delavnice so bile namenjene vsem, tako udeležnim na usposabljanju kot tudi strokovnim delavkam, saj so se na ta način poleg osebnega in profesionalnega razvoja utrjevali tudi odnosi med vključenimi. Ponujale so nam prostor in čas, da smo se lahko pogovorili o različnih stiskah, odpirali smo teme, ki so se nanašale na vsakodnevno delo in odnose v posredovalnici ter tudi na teme iz vsakdanjega življenja vključenih. Predvsem je bilo pomembno, da smo imeli prostor za pogovor o naših čustvenih doživljanjih in občutkih, saj na tedenskih organizacijskih sestankih v okviru projekta tovrstnih tem nismo obravnavali. Osredotočanje na emocije lahko prispeva k integrirani samoidentiteti (Buzzanell v Harter, Edvards idr. 2004: 412), ustvarja spremembe in prispeva k izboljšanju človekovih ekonomskih in socialnih okoliščin (Harter, Edvards idr. 2004: 412). Tovrstna praksa lahko obstaja kot močno olajšanje dominantnemu organizacijskemu načinu življenja, v katerem je »racionalno« tradicionalno privilegirano pred »emocionalnim«. Gre za to, kar je od nekdaj spodbujal feminizem – konstrukcijo znanja skozi kontekstualno/holistično perspektivo: integracija misli, telesa, duha; ustvarjanje skupnosti, ki cenijo raznolikost in promovirajo alternativne poglede, prepoznavanje človeških želja po avtonomiji in povezanosti (Harter, Edvards idr. 2004: 412).

Delavnice so predstavljale pomemben del predvsem pri razvijanju načinov komunikacije znotraj skupine kot tudi navzven in v vsakdanjem življenju. Udeleženi so na delavnicah sami ugotavljali, da gre za nekakšno drugačno komunikacijo, kot se razvije na cesti, kjer večkrat prevlada govorica »moči«, verbalne ali fizične, in kako potrebujejo čas, da se je navadijo. O je

denimo opisal, kakšne komunikacije je bil navajen: »Komunikacija med 'normalnimi' ljudmi je drugačna, mi pa smo 'preizkušani' ljudje. Komunikacija med nami je čisto nekaj specifičnega. Reagirati moraš pravilno na moč, tu gre za govorico moči.« Tako pa sta cestno komunikacijo opisala O in A: »Na cesti je boj za prevlado.«

Vzorcev komunikacije, ki jih razvijemo v življenju, seveda ni mogoče spremeniti ali preseči na nekaj srečanjih, vendar so se delavnice izkazale predvsem kot prostor, kjer smo spoznavali, da obstajajo še drugi načini in strategije, ki jih lahko uporabljamo v medosebnih – tako delovnih kot drugih odnosih. Udeleženi so se med vsakdanjim delom v posredovalnici opominjali na stvari, o katerih smo se pogovarjali na delavnicah in so nam na nek način predstavljale oporno točko.

9.3. Delovanje skupnosti posredovalnice navzven

Eden glavnih namenov delovanja posredovalnice je, tako z vidika razvijanja strategij preživetja brezdomnih ljudi kot tudi razvoja alternativnega sistema menjave, delovanje skupnosti navzven in povezovanje s prevladujočo kulturo. Raziskovalci in raziskovalke na področju brezdomstva zaznavajo obstoj notranjih vzajemnih podpornih mrež. Življenje na ulici ima svoj določen tok, že zaradi stalne fizične izpostavljenosti in manjših možnosti za umik v intimo doma je druženje z ostalimi brezdomnimi lahko bolj pogosto in intenzivno. Vendar ima lahko skupnost brezdomnih, posebej ustaljenih brezdomnih, kot sta ugotavljala Bojan Dekleva in Špela Razpotnik (2006: 154–155), ambivalenten pomen. Po eni strani je skupnost ključna in lahko bistveno izboljša kakovost življenja, osmisli vsakdanjik, pripelje do večje kreativnosti preživljanja prostega časa in je tudi za marsikaj koristna (informiranje, male usluge ...). Po drugi strani pa brezdomska skupnost omejujoča in je lahko celo dejavnik ogroženosti glede opcij izboljšanja človekovega socialnega položaja. Omenjena raziskovalca opisujeta, kako so njuni sogovorniki in sogovornice velikokrat artikulirali neravnotežje, ki se pojavi v brezdomski skupini, ko nekdo začne stremeti po spremembi svojega položaja. Izpostavljata tudi dejstvo, da so mnogi brezdomni, preden so postali brezdomni, že poznali brezdomsko sceno, morda so deloma že prej bili del klape, ob zapustitvi ali izgubi doma pa so postali »polnopravni«. (Dekleva in Razpotnik 2006: 155). Vendar raziskovalci in raziskovalke pretežno poudarjajo pomen vzpostavljanja socialnih razmerij za človeško življenje.

Socialno povezovanje je ustvarjalen moment. Kolikor so razmerja stanje ljudi v komunikaciji drug z drugim, bi lahko rekli, da razmerja ustvarjajo ljudi v neenakih

stanjih eden do drugega. Vse, kar nekdo potrebuje (da se svet vrti na tej določeni osi), je znanje, kako ustvarjati razmerja. (Strathern 2005: 14–15)

In še: »Socialne mreže so najpomembnejša osnova za preživetje.« (Martinjak v Dekleva in Razpotnik 2006: 155) Največja težava brezdomstva naj bi bila po raziskavah ravno pomanjkanje socialnih mrež, izključenost iz njih in trenutna ali potencialna osamljenost in zapuščenost. Pomanjkanje socialnih mrež se lahko povezuje z generacijskim prenašanjem izključenosti, z dolgotrajnim bivanjem v zaporu ali dolgotrajno vključenostjo v različne obravnave, dolgotrajno odvisnostjo ali duševno boleznijo. Pomanjkanje trdnih in zavezujočih socialnih povezav lahko sega v zgodnja obdobja življenja, kar povzroča strah glede prihodnosti in veliko negotovost (povzeto po Dekleva in Razpotnik 2006: 155).

Douglas in Isherwood (1996: 63, 118) sta v svoji raziskavi o pretoku dobrin ugotavljala, da bogate skupnosti oblikujejo menjalne sfere, v katerih podobnosti v življenjskem stilu omogočajo lahko izmenjavo, menjave potekajo v krogu brez ovir, tako da je vsak dobro povezan z drugim. Dokazovala sta, da višje kot so družine v socialni hierarhiji, bolj povezani bodo ljudje in to v veliko širši socialni mreži kot je to običajno pri nižjih razredih. Biti bogat je biti dobro integriran v bogato skupnost. Medtem so brezdomni ljudje sicer lahko integrirani v svoji skupnosti, sodelujejo v pretoku izmenjav in živijo navidežno bogato socialno življenje, vendar homogeno socialno okolje ne priskrbi informacij in drugih pomembnih virov, ki si jih izmenjujejo v bolj privilegiranih skupnostih in so ključni za človekov življenjski položaj. Povezave in izmenjave brezdomnih ljudi z drugimi skupnostmi oziroma s prevladujočo kulturo pa so slabe ali jih sploh ni. Biti izven tega prostora ustrezne, spodbudne izmenjave lahko pomeni, da človeka ne more »niti videti, niti biti viden« in nima racionalne izbire. Zavračanje menjave je obče znana strategija izključevanja. Brezdomni ljudje so izključeni iz menjalnih sfer prevladujočega sistema menjave tako na ravni vsakodnevnih individualnih odnosov kot tudi na ravni izmenjave med njihovo skupnostjo in širšo družbo. Ravno to je eden pomembnejših vidikov delovanja Društva Kralji ulice in tudi specifično delovanja posredovalnice, saj omogoča vzpostavitev sistema menjave med ljudmi, ki doživljajo brezdomstvo in pripadniki in pripadnicami prevladujoče kulture.

9.3.1. Potenciali povezovanja in pomen lokalne skupnosti

Z odprtjem posredovalnice na stalni lokaciji in z vsakodnevnim delovanjem smo se kmalu začeli umeščati v lokalno okolje. Okolici smo bili sicer znani že od prej, ko smo imeli na tem

mestu dnevni center in uredništvo cestnega časopisa. Z večino sosedov (dom za upokojence, študentski servis, Društvo onkoloških bolnikov, bližnji lokal, ključavničarski servis ...) smo vzpostavili dobre medsosedske odnose; projekt podpirajo tako, da prinašajo in kupujejo stvari, večkrat se tudi samo ustavijo in poklepetajo. Obenem smo tudi sam fizični prostor posredovalnice z mizo, foteljem, klopjo in kotičkom za branje namenoma uredili tako, da spodbuja druženje. Obenem so vključeni v projekt večkrat priskočili na pomoč, kadar je bilo treba pomagati sosedom – na ta način so še dodatno pripomogli k dobrim odnosom. Prepoznavnost posredovalnice so vključeni utrjevali s svojimi socialnimi mrežami in tudi na ta način sodelovali pri uveljavljanju dejavnosti. V posredovalnico pride zelo veliko obiskovalcev in obiskovalk, ki z njimi prijateljujejo že od prej, jih, denimo, poznajo že od tedaj, ko so prodajali cestni časopis na stalni lokaciji. Kupci časopisa postajajo tudi nakupovalci ali donatorji stvari v posredovalnici, nekateri pa hodijo tja samo na obisk in klepet. Stalnih obiskovalcev in obiskovalk je veliko. Iz doma upokojencev hodijo v posredovalnico zaradi druženja ali pa prinašajo stvari; večkrat na teden prihajajo tudi ljudje, ki se profesionalno ukvarjajo s prodajo starin, rabljenih stvari, knjig ... skratka predmetov, ki jih potem preprodajajo naprej. Obiskovalci, ki se profesionalno ali ljubiteljsko ukvarjajo s starinami in rabljenimi stvarmi so pomemben del povezav v okviru skupnosti posredovalnice. V osnovi nas družijo skupna točka, naklonjenost do dela in zbiranja starih stvari, obenem pa so v tem odnosu pomembni še drugi, predvsem »neekonomski« vidiki menjave. Predvsem lastnik bližnje starinarnice Carniola Antiqua nas spremlja, spodbuja in podpira že od začetka. Z njim je vzpostavil stik A, eden izmed prvih vključenih v projekt, ko je prodajal časopis Kralji ulice v bližini antikvariata. Ko je prodaja potekala še na stojnicah, nam je vsakič daroval stvari, ki jih sam ni prodajal, z vzpostavitvijo posredovalnice pa je sodelovanje preraslo v strokovno podporo glede podjetništva, prodaje, urejanja prostora, skladiščenja, prepoznavanja vrednih predmetov, določanja vrednosti predmetov, povezovanja z drugimi podporniki. Delo z njim za vključene pomeni vez zunaj njihovih običajnih socialnih mrež, in obratno, tudi lastnik starinarnice meni, da tovrstno sodelovanje obogati njegov vsakdan, prekinja delovno rutino, ga uči potrpežljivosti in ponovno spomni na vrednote, ki jih je v vsakdanjem delovnem ritmu zanemaril. Kakor je v e-poštni korespondenci po enem izmed sestankov občutke opisal sam: »Hvala za včerajšnji sestanek; sedaj vem, kaj lahko ponudimo drug drugemu ... Jaz vam moje izkušnje ... Vi bi pa lahko mene učili o potrpljenju in razumevanju ... Skratka, bilo je koristno in poučno ...« Dejavnost posredovalnice je privlačna tudi za ljudi, ki se profesionalno sicer ne ukvarjajo z rabljenimi stvarmi in starinami, a najdejo

smisel v ponovni rabi uporabljenih stvari tako iz družbeno in okoljsko zavednih kot osebnih razlogov. Na ta način se nam je pri vzpostavljanju posredovalnice pridružil prijatelj navedenega lastnika starinarnice, P, po poklicu sicer režiser. Ugotovil je, da mu poleg same dejavnosti dela z rabljenimi stvarmi veliko pomeni tudi druženje z ljudmi, vključenimi v projekt – oziroma da se dobro počuti v skupnosti društva Kralji ulice in posredovalnice, obenem pa s svojim znanjem, veščinami in poznanstvi veliko pripomore k samemu razvoju in nadgradnji delovanja. Pomagal je pri vzpostavljanju in urejanju prostora posredovalnice, nato je v sodelovanju s Televizijo Slovenija posnel dokumentarni film o nastajanju posredovalnice, ki je veliko pripomogel k prepoznavnosti projekta v javnosti. P-ja zanimajo rabljene stvari in starine, odkar pomni. Specializiran je na zbiranje starih luči in na barvno pisane stvari, katerih funkcija je navadno predvsem okrasna in se v zbirateljskem žargonu imenujejo »praholovci«. Tako pregleduje kosovne odpade, se vsako nedeljo odpravi na boljši trg na obrobju prestolnice na Rudniku in v centru mesta, pregleduje internetne portale, kjer prodajajo ali oddajajo rabljene stvari (Bolha, podarim.si). Pozna »svet« zbiranja rabljenih, odvrženih stvari in ljudi, ki se s tem ukvarjajo, nekateri tudi preživljajo. Na podlagi sodelovanja z njim in lastnikom antikvariata sem začela odkrivati, da je v ozadju zbiranja rabljenih stvari cel sistem, ki deluje po svojih pravilih in vključuje določene, velikokrat marginalizirane skupine ljudi (priseljeni, Romi, ljudje z manj prihodki). Med seboj se poznajo, tekmujejo, sodelujejo ... V avgustu 2010, ko je bilo obdobje kosovnih odvozov, sem skupaj s P-jem obiskala nekaj odlagališč po ljubljanskih soseskah in doživela vsaj utrinek zbirateljskega življenja. Skoraj pri vsakem nagrmdenem kupu odvrženih rabljenih stvari (pohištva, manjših predmetov, gum, aparatov ...) so stali ljudje, brskali, razpravljali, si delili informacije, kje je kaj, ali pa hiteli, da bi prišli do svežega kupa pred drugimi in dobili najboljše stvari. Srečala sva nekaj Bolgarov, ki jih je P poznal, včasih od njih tudi odkupi stvari, ki jih najdejo po odpadkih. Nekateri moški zbiratelji – žensk ob svojem obisku nisem videla, se specializirajo za določene stvari, denimo baker, ki ga potem prodajo naprej, ali rabljene gume. P zbira tudi stole, ki jih potem obnovi in prodaja skupaj z lastnikom antikvariata. To leto je veliko časa preživel na »kosovcih«, včasih tudi po dvakrat dnevno. Razložil je, da ljudje zelo hitro odnesejo dobre stvari, zato je treba biti pri pobiranju učinkovit. To je včasih težko, saj imajo zlasti Bolgari zelo organiziran sistem zbiranja. P je pripomogel, da smo se lažje uvedli v področje zbiranja in dela z rabljenimi stvarmi, začeli z občasno prodajo na boljšem trgu, kar poleg prepoznavnosti naše dejavnosti med zbiratelji vsem vključenim omogoča tudi nabiranje izkušenj na področju vrednotenja stvari in starinarske dejavnosti. V neformalnem pogovoru o pomenu sodelovanja

pri posredovalnici se je sam izrazil takole: »Všeč mi je, da po dolgem času delam nekaj za druge in ne pričakujem nič v zameno. Tu sem rad tudi zato, ker sem lahko takšen, kot sem.«

Pri vključevanju zunanjih podpornikov in podpornic v skupnost posredovalnice je pomembno dejstvo sodelovanja in izmenjave izkušenj ljudi z različnimi družbenimi, izobrazbenimi, življenjskimi ozadji. Vključeni v skupnost posredovalnice razvijajo različna razmerja menjave na osebni in delovni ravni. Za boljšo predstavbo bom opisala razmerje menjave, ki se je razvilo med podpornikom projekta P-jem in S-jem, brezdomnim, ki se je v projekt vključeval najprej prostovoljno, nato skozi javna dela. P in S sta hodila skupaj po stvari, ki so nam jih podarjali podporniki projekta, šla sta tudi na snemanje oddaje, ki jo je P pripravljaval v Prekmurju. S je P-ju proti plačilu pomagal tudi pri seljenju in pospravljanju doma ali kakšnih drugih opravilih; včasih ga je za pomoč pri svojem delu prosil tudi lastnik antikvariata, denimo pri pospravljanju kleti svoje mame. Poleg skupnega prijateljskega preživljanja časa se je tako S-ju ponudila možnost dobrodošlega dodatnega zaslužka, P pa je dobil pomoč nekoga, ki ga pozna, mu zaupa in z njim rad sodeluje. Podobno razmerje menjave sta vzpostavila P in D, mlad moški (takrat star 33 let), ki se prav tako sooča z brezdomstvom in se v skupnost posredovalnice vključuje prostovoljno. P je D-ju pomagal pri urejanju zdravstvene situacije in administrativnih zadev, po svojih zvezah je poskrbel za poseben zdravniški pregled zanj. Obenem mu je pomagal pri iskanju primerne nastanitve in nato tudi pri selitvi. D pa P-ju za protiuslugo pomagal pri opravilih doma in delu z rabljenimi stvarmi, ki jih P zbira itd.

Dosedanje izkušnje sodelovanja z brezdomnimi ljudmi in raziskave s tega področja kažejo, da je eden izmed pomembnih problemov brezdomstva in življenja na ulici zadolženost (Dekleva in Razpotnik 2006: 156). Nekateri ljudje imajo tako zaprte svoje bančne račune ali jih celo nimajo, drugim vse, kar zaslužijo, takoj trgajo z računa, če le ne gre za socialno podporo ali kakšen drug socialni transfer. Posedovanje bančnega računa oziroma delujoč bančni račun je v zahodnem družbeno-ekonomskem sistemu eden izmed pomembnih vidikov vključenosti. Za posameznika in posameznico pomeni nelikviden bančni račun manko tako pri vključevanju v sfero dela in formalne ekonomije kot tudi pri vsakodnevnom upravljanju in nadzoru nad lastnimi finančnimi sredstvi. Pri izboljševanju človekove življenjske situacije je po eni strani pomembna formalna ureditev tega področja, po drugi strani pa so življenje na ulici in preživetvene strategije brezdomnih ljudi velikokrat povezane z delovanjem v okviru neformalne ekonomije. Vključevanje na področje dela nasploh in služenje, četudi v obliki neformalne ekonomije, predstavlja ljudem z roba družbe način preživetja in obenem možnost

za ohranjanje dostojanstva v svojih očeh in v očeh drugih. Še vedno se lahko počutijo močne in sposobne, saj na ta način niso odvisni le od socialnih in karitativnih podpor, lahko se tudi izognejo ponižanju zaradi beračenja. Z vidika države, urejenega delovanja tržnega kapitalizma oziroma formalnih ekonomskih odnosov menjave je polje sive in črne ekonomije nujno omejiti, nadzorovati, regulirati s sankcijami. Vendar s pretiranim nadzorom in zelo restriktivnimi zakoni omejujejo že tako šibke možnosti ljudi na robu družbe in posegajo v avtonomijo ljudi, ki se znotraj cestne subkulture in z vključevanjem v neformalno ekonomijo trudijo voditi kolikor toliko znosen način življenja.

Raziskave o tem, kako brezdomni ljudje pridobivajo denar, so zanemarljive v primerjavi z obsežno literaturo družbene blaginje, ki se nanaša na njihove patologije (Gowan 2009: 232–233), kar odseva širši družbeni odnos in tudi odnos znanosti in stroke do problematike brezdomstva. Nekateri sodobni raziskovalci in raziskovalke posvečajo omenjeni tematiki več pozornosti. Avtorica Teresa Gowan (2009: 233) je v svoji raziskavi med brezdomnimi ljudmi, ki se ukvarjajo z zbiranjem odpadnega materiala za reciklažno industrijo v San Franciscu, izpostavila preživetvene strategije brezdomnih in njihov odnos do dovoljene in nedovoljene ekonomske aktivnosti. Zunaj legalnega plačanega dela, ki je večinoma začasne narave, brezdomske preživetvene strategije znotraj sivega področja nihajo med dovoljenim in nedovoljenim, med kriminalnostjo in cestnim podjetništvom. Avtorji in avtorice (Snow, Anderson, Quist in Cress v Gowan 2009: 233), ki so raziskovali odnos brezdomnih ljudi do neformalnih oblik ekonomije oziroma sive ekonomije, jih označujejo kot »mojstre za vse«, iznajdljive improvizatorje, ki se odzivajo na različne ekološke niše, v katerih uporabljajo razne prilagoditvene metode za zbiranje denarja. Interpretacija Terese Gowan (2009: 233–234) je drugačna. Etnografsko terensko delo v različnih cestnih okoljih jo je prepričalo, da daljnosežen sklop pogojev oblikuje oboje: kolektivni pomen, ki se pripisuje različnim oblikam aktivnosti, in človekove izbire preživetvenih strategij. Veliko je odvisno od lokalnih ekonomskih priložnosti, ki so na voljo na obeh straneh meje med dovoljenim in nedovoljenim, in od načina, kako policija in druge vplivne javne službe razumejo in krepijo to mejo. Nadalje je način pridobivanja denarja brezdomnih ljudi pod vplivom značaja lokalne ulične subkulture. Terese Gowan je postavila pod vprašaj model brezdomnih delavcev, »mojstrov za vse«, saj je menila, da je pojmovanje različnih načinov pridobivanja denarja med brezdomnimi kot »preživetvenih« strategij, ki so gnane predvsem priložnostno, preveč ozkogledno. Zbiranje denarja se je le redko izkazalo za edini smisel dela. Več časa in truda je bilo vloženega v delo, manj ustrezen se je zdel motiv zaslužka. S poudarjanjem svojih

povezav z »dobavitelji«, posamezniki in družinami, ki so jim predajali reciklrni material, so reciklerji ustvarili rutinske povezave z »udomljenimi« ljudmi na osnovi vzajemnega spoštovanja in recipročnosti (Gowan 2009: 234).

Podobno bi lahko opisali primer razmerja menjave, ki se je v okviru skupnosti posredovalnice vzpostavilo med P-jem, S-jem in D-jem. Zaslужek ni bil glavni motiv njihovega odnosa oziroma razmerje menjave se ni vzpostavilo z namenom služenja denarja. Kljub temu je za D-ja in S-ja pomenilo dobrodošel alternativni način pridobivanja dodatnih sredstev za preživetje v okviru sive ekonomije (plačila na roko). Razmerje samo pa je temeljilo na vzajemnem zaupanju in recipročnosti. Pri odnosu, ki se vzpostavlja med nekaterimi zunanjimi podporniki projekta, denimo med lastnikom antikvariata, režiserjem in skupnostjo posredovalnice, se v ospredje postavljajo predvsem »neekonomski« vidiki odnosov. Pri vzdrževanju razmerij se tu postavljajo v ospredje simbolni in družbeni aspekti, ekonomska funkcija ni ključna, saj razmerje ni označeno z denarno menjavo v smislu, da bi podpornika videla pomen sodelovanja v plačilu za svoje delo. Denar ima v naši družbi velik simbolni pomen in kot takšen vpliva na naravo medčloveških odnosov. Sam lastnik antikvariata je že na začetku jasno povedal, da od nas ne želi nobenega plačila, saj ne vidi smisla v tem. Na drugi strani prav tako za skupnost posredovalnice in za njene člane in članice na prvem mestu ni ekonomska funkcija tega razmerja. Tudi za skupnost posredovalnice so bolj pomembni socialni in simbolni aspekti, če jih navedem le nekaj: sodelovanje z uveljavljenim strokovnjakom s področja starinarstva, prenos znanja, izkušenj, promocija projekta, pomoč pri povezovanju z drugimi ljudmi in skupinami s tega področja oziroma širitev socialne mreže vključenih v posredovalnico ...

Lastnik antikvariata s svojim profesionalnim znanjem prispeva k temu, da se stvari z večjo vrednostjo v posredovalnici ne prodajo prepoceni, kar prinaša tudi višji zaslužek od prodaje. Prav tako tudi režiser s svojimi poznanstvi med drugim pripomore k temu, da dobimo kakšna sponzorska sredstva. Ekonomska funkcija tako je del tega kroga menjave, vendar nima temeljnega vpliva na oblikovanje odnosov, ki se tu vzpostavljajo, oziroma samo razmerje menjave ni vzpostavljeno zaradi ekonomske funkcije. Tako so tudi ekonomske transakcije, do katerih občasno prihaja, močno vpete v socialna razmerja. Recipročnost v okviru razmerja menjave z lastnikom antikvariata in režiserjem se vzpostavlja na določen način, ima določeno obliko. Oblike recipročnosti so odraz njene procesne narave; recipročnost je rezultat in ne naravno stanje ali ozadje menjave, na kar je opozorila že Annette Weiner (v Myers 2001: 12–

15). Sahlins je pisal o posplošeni recipročnosti, ki je definirana kot razmerje menjave, uravnotežene na dolgi rok, in pri kateri je trajnost odnosa bolj pomembna kot katerakoli kratkoročna korist. Norma razmerja je altruizem, kot na primer v razmerju med otroci in starši (Sahlins 1999: 238). Takšna recipročnost je v nasprotju z uravnoteženo recipročnostjo, kjer je uravnoteženost kalkulirana (vendar spet ne preveč odkrito) in kjer je norma pravična menjava (npr. razmerje med poslovnimi partnerji). Recipročnost je lahko tudi negativna, kadar je norma sebičnost brez namena uravnoteženja. Primer je lahko menjava med tujimi ljudmi, ki se ne bodo nikoli več srečali in katerih vedenje ni podrejeno altruističnim ciljem. Recipročnost, ki se pojavlja znotraj razmerja menjave z omenjenima podpornikoma, se od naštetih oblik recipročnosti še najbolj približa posplošeni recipročnosti, saj gre za razmerje menjave, uravnoteženo na dolgi rok, ravno tako pa je vzdrževanje razmerja bolj pomembno kot katerakoli kratkoročna korist.

Vključevanje »zunanjih« ljudi v skupnost in delovanje posredovalnice je včasih zahtevalo tudi precej obojestranskega prilagajanja, zlasti pri oblikovanju dolgoročne vizije projekta in samega organiziranja dela. »Zunanjim« podpornikom projekta se je včasih zdelo, da se stvari premikajo prepočasi, da se ne držimo dogovorov in da njihove vloge niso jasno opredeljene. Deloma so neskladja izhajala iz dejstva, da z zaposlitvenega in organizacijskega vidika delo v posredovalnici poteka z drugačnim tempom in, kot že omenjeno, z višjo stopnjo tolerance kot v »standardnih« delovnih okoljih moderne kapitalistične družbe. Tako je lastnik antikvariata občasno omenjal pritiske, ki izhajajo iz neskladij med njegovim delovanjem v okviru kapitalističnega sistema menjave in njegovo vlogo v projektu posredovalnice, zlasti takrat, ko se mu je zdelo, da se stvari premikajo prepočasi.

Vi imate čas, jaz pa ga nimam toliko, saj moram skrbeti za posel, vsak mesec nabrati denar za ženo, dva otroka, sodelavko in drago najemnico. Mi je pa všeč delati z vami, ker sem že izgubil ta občutek za odnose in se včasih počutim kot mašina. In ko enkrat padeš v to kolesje, je težko iz njega.

Do obeh »zunanjih podpornikov«, ki se kontinuirano vključujeta v delovanje posredovalnice, so nekateri udeleženi v projektu na začetku izražali nezaupanje v smislu, da pomagata zaradi lastnih interesov. To je včasih oteževalo sodelovanje, s tem v povezavi so se odpirala tudi vprašanja glede njune vloge v projektu, saj sta želela, da bi bila bolj jasno določena. Med sodelovanjem se je vendar začelo vzpostavljati tudi vzajemno zaupanje, s skupnim delom pa so se začele bolj jasno oblikovati tudi vloge/identitete v projektu.

Ljudje na cesti so močno pod vplivom lokalnega razumevanja tega, »kakšni ljudje brezdomni so in tako se zelo zavedajo tega, kako bodo njihove dejavnosti najverjetneje interpretirali drugi ljudje« (Gowan 2009: 234). Spoštljivo samopodobo si brezdomne osebe tako gradijo tudi s potrditvijo ljudi od zunaj. Podpora lokalne in širše skupnosti dejavnostim posredovalnice in njenim članom in članicam je bila velika, kar se je kazalo zlasti ob pripravi prostora in v začetnem obdobju po otvoritvi. Trajni in rutinirani stiki so se in se vzdržujejo tudi tekom izvajanja projekta. Prijazen in empatičen odnos obiskovalcev, obiskovalk, podpornikov, podpornic projekta, nakupovalcev in donatorjev stvari je vključenim omogočal, da so se zavedali pomena svoje aktivnosti, tega, da ponujajo uporabno storitev in se vzpostavljajo kot enakovreden partner v razmerju menjave. Med pripravljalnim obdobjem je prišlo veliko ljudi tako iz lokalne kot širše skupnosti, saj so hoteli pomagati s predlogi in nasveti. Ljudje, ki so nas želeli podpreti, so prihajali vsakodnevno. Oglasil se je upokojeni steklar, ki je ponudil pomoč pri ocenjevanju steklenih predmetov, pokazal nam je, kako prepoznaš tovarniško ali ročno izdelane stvari. Ljudje, ki so hodili v posredovalnico, so hvalili samo idejo in nam želeli čim več uspeha in tudi zaslužka. Nekateri kupci in kupke so nas celo sami opozarjali na to, da smo določene rabljene stvari preizko ovrednotili. Tako je denimo po tem, ko smo v posredovalnico dali nek lestenec, gospa, ki se ukvarja s starinami, komentirala, če smo »nori«, da ga prodajamo po takšni nizki ceni in ga je odkupila za trikrat višji znesek. Pustila nam je tudi svoj kontakt, če bi rabili svetovanje glede vrednotenja stvari. Ob koncu nekega delovnega dne, ko smo šli skupaj v sosednji lokal še na pijačo, je do nas prišla starejša gospa, ki se ukvarja s slikami. Odpeljali smo jo nazaj v posredovalnico, kjer nam je razložila nekaj dejstev o razstavljenih slikah in nam prav tako svetovala glede ocenjevanja umetniških del. Predlagala je tudi, kako lahko še lepše uredimo posredovalnico, zlasti izložbo in to tako, da bo privlačna za ljudi; poudarila je še, da je pomembna čistoča. To, kakšen standard vzdržujemo, je za samo delovanje skupine in tudi za vse nove ljudi, ki se vključijo v projekt, pomenljiv temelj. Spraševala je, če pomagamo tudi pri selitvah, saj bi morala sprazniti neko stanovanje. Medtem se nam je pridružil tudi lastnik bližnjega lokala, nam prinesel hrano in se pohvalil, da je pri nas kupil svečnike. Tudi z lastnico lokala imamo zelo dober odnos, podpirala nas je in se zanimala že, ko smo imeli tu dnevni center za brezdomne, odprtje posredovalnice pa se ji je zdela sploh dobra zamisel. Obiskovalke in obiskovalci so nam in nam še poleg stvari velikokrat nosijo tudi prigrizke, jogurte, piškote ...; upokojenke iz sosednjega doma upokojencev vsak dan prinašajo malico, prav tako nekatere stalne stranke vključene v projekt – tako zaposlene iz ciljne skupine kot tudi strokovne

delavkam in prostovoljce – obdarujejo s hrano in oblačili. Okoliški stanovalci in stanovalke nas zalagajo s starim časopisom in vrečkami, da imamo kam zavijati stvari, ki jih prodamo. Nekaterim stalnim obiskovalcem in obiskovalkam v posredovalnici skuhamo tudi kavo; na kavo in po časopise za prodajo hodi tudi brezdomec Č, ki na ulici živi že več let. Dogovorili smo se, da lahko časopise prevzema v posredovalnici, saj težko hodi in mu je sedanji dnevni center predaleč. Č preživlja dneve pri bloku v bližini posredovalnice, kjer ga vsi poznajo. Prodaja ulični časopis, poznan je v lokalni skupnosti, okoliški ljudje ga podpirajo denarno in materialno še drugače ter radi poklepetajo z njim. Poznava se že več let, v neformalnih pogovorih je velikokrat govoril o svoji preteklosti, o svojem očetu, o tem, kje je delal, o sinu in hčeri, ki ju ni videl že veliko let in živita v tujini. Rad pripoveduje tudi svojo zgodbo, zakaj in kako je nehal piti. V lokalnem okolju velja za »ulično legendo« zaradi dolgega uličnega staža in prijaznosti do mimoidočih, najbrž pa tudi zato, ker že več let kljub življenju na ulici ne pije alkohola. V zameno za plačilo ali za kavo pomaga ljudem, ki so zaposleni v okolici, pomete pred trafiko ali trgovino in podobno. Ob otvoritvi trgovine je bil on tisti, ki je prerezal otvoritveni trak.

Pri vzpostavljanju razmerij menjave v okviru skupnosti posredovalnice gre za določeni proces združevanja družbenih, kulturnih, prostorskih, ekonomskih dejavnikov, ki omogočajo bolj znosen način preživetja in vsakodnevnega preživljanja časa vključenim, zlasti brezdomnim.

10. MEHANIZMI MENJAVE V POSREDOVALNICI

Pri razmerjih menjave, ki se vzpostavljajo v krogu posredovalnice, je potrebno upoštevati različne družbene, politične, kulturne in ekonomske vidike. V mikrookolju, ki ga ustvarjamo s svojo dejavnostjo, lahko sledimo Maussovi misli in si zastavimo še konkretnije vprašanje: kateri so mehanizmi, ki spodbujajo ljudi, da se udeležujejo v sistemu menjave, ki ga vzpostavlja posredovalnica? Ta navzven deluje kot skupnost, ki vzpostavlja določeni sistem menjave z lokalnim in širšim okoljem. Menjava je kompleksna, podobna sistemu menjave daru: gre za menjavo med kolektivi. Vzajemno se namreč ne obvezujejo, menjavajo in sklepajo »družbene« pogodbe posamezniki, temveč kolektivi (navedeno po Mauss 1996: 15). Posredovalnica rabljenih predmetov predstavlja ljudi, ki so vključeni v projekt in deluje na kolektivni ravni. Vzpostavljajo se različne oblike razmerij menjave. Kot prvo naj navedem prejetje rabljenih in odvečnih stvari, ki jih podarijo podporniki in podpornice. Kaj spodbuja ljudi, da prinašajo stvari, čeprav bi se jih lahko znebili na enostavnejši način? Vprašanje je zanimivo z vidika darovanja neznanim ljudem, ne da bi v zameno pričakovali kakršnokoli denarno povračilo oziroma tržno menjavo. V zahodni miselnosti brezplačno podarjanje stvari običajno povezujemo s konceptom dobrodelnosti. V tujini so sorodni projekti znani pod imenom dobrodelne trgovine (angl. *charity shops*).

10.1. Preseganje koncepta dobrodelnosti

Pri vzpostavljanju konceptualnega okvira posredovalnice smo se terminu dobrodelnost namenoma izognili. Dobrodelnost sicer pomeni »brezplačno« darilo, prostovoljno, ne zahtevano predajo virov. Čeprav povzdigujemo dobrodelnost kot krščansko vrednoto, vemo, da rani. V ZDA je »hranjenje lačnih in nastanjanje brezdomnih« v 80-ih letih preteklega stoletja postalo pomembno vodilo. Z vzpostavljanjem kuhinj za uboge in zavetišč se je uvedla doba dobrodelnosti, ne kot dopolnilo vladnim programom, temveč kot primaren vir pomoči. V tem dobrodelnem okviru se je vedno poudarjala razlika med darovalcem in prejemnikom, vključen je tudi močan element družbenega nadzora (Glasser in Bridgman 1999: 40). Krščanski diskurz povezuje uboge z miloščino v imenu boga: »Kdor da revnemu in ubogemu, si po krščanskem izročilu tlakuje pot v nebesa oziroma je dar ubogemu identičen daru samemu bogu« (Dekleva in Razpotnik 1996: 212–213). Miloščina pa je »daleč od dejanja izmenjave med enakovrednima človekoma, dajanje miloščine si lažje kot odnos s sočlovekom

ponazorimo kot komunikacijo s transcendentnim« (Dekleva in Razpotnik 1996: 212–213). Z vidika razmerja menjave gre pri dobrodelnosti torej že v osnovi za neenakovreden odnos in zaključen akt dajanja brez spodbude za nadaljevanje razmerja. Mary Douglas v uvodu v delo Marcela Maussa pojasnjuje koncept dobrodelnosti z vidika razmerja menjave. Avtorica je na podlagi svojih izkušenj dela za dobrodelni sklad hitro ugotovila, da prejemniki ne marajo donatorja, pa če je ta še tako »dobrodelen« (Douglas 1990: 9–23). Mauss razlaga pomanjkanje hvaležnosti s pojasnjevanjem, da fundacije ne bi smele enačiti svojih donacij z darili. Ne gre le za to, da »zastonj« darila ne obstajajo niti na posameznih področjih, cela ideja brezplačnega darila temelji na nesporazumu. Brezplačna darila ne smejo obstajati, meni avtorica. Kar je narobe z brezplačnimi darili, je donatorjev namen, da se izključuje od povračila darila s strani prejemnika. Zavračanje poravnave umešča dejanje dajanja izven kakršnihkoli vzajemnih vezi. Enkrat dano »brezplačno« darilo ne predpostavlja nobenih nadaljnjih pričakovanj do prejemnika. V smislu obvez, ki jih ustvarja poteza »brezplačnega« daru, je, kot da se to ne bi nikoli zgodilo. Maussovo delo na ta način ponuja odgovor Malinowskemu, ki je bil presenečen, ko je v Melaneziji naletel na tako natančno preračunana povračila darov. Na terensko delo je prišel z idejo, da sta trgovanje in darovanje dve ločeni obliki aktivnosti, izmed katerih prva temelji na točni povrniti, druga pa je spontana, čista glede skritih motivov. Vredne stvari, ki so krožile po Trobriandskih otokih in sosednjih regijah, niso bile vpete v tržno menjavo, zato jih je povezal s kategorijo daru v svoji lastni kulturi. Klasifikaciji darov se je tako posvetil glede na čistost motivov donatorjev in nato sklenil, da praktično nič ni bilo »čisto« v tem smislu (povzeto po Douglas 1990: 9–23).

Dobrodelnost je tudi danes pogosta oblika soočanja s socialnimi in drugimi problemi. Gre za obliko sistemskega nasilja, saj na določen način dolgoročno prispeva k vzdrževanju stanja, ki naj bi ga reševala. Deloma prispeva tudi k reprodukciji obstoječega kapitalističnega sistema menjave. Dobrodelnost je tako po Žižku (2007: 20–26) postala vodilo postindustrijskih bogatašev, ki velik del svojih sredstev namenjajo reševanju socialnih problemov doma in po svetu. Podjetniki, ki sami sebe ironično nazivajo »liberalni komunisti«, trdijo, da lahko uspevamo kot profitabilni podjetniki in sprejemamo antikapitalistična načela, kot so družbena odgovornost, ekološka skrb itd. Kot je menil omenjeni filozof, so liberalni komunisti pragmatični in ne prenesejo doktrinalnega pristopa. Zanje danes ni enega samega izkoriščenega delavskega razreda, obstajajo le konkretni problemi, ki terjajo rešitev: lakota v Afriki, zatiranje muslimank, nasilje verskega fundamentalizma ... Kadar pride do humanitarne

krize, v tem kontekstu ne gre za vključitev v veliko antiimperialistično retoriko, ampak je treba pogledati in ugotoviti, kaj bo rešilo problem, saj je treba ljudi, države, podjetja vključiti v skupen projekt ... Kot je sklepal Žižek, cilj »liberalnih komunistov« ni v služenju denarja, temveč v tem, da spremenijo svet. Vendar dobrotniki lahko postanejo le, če so si prej vse te velike vsote »vzeli«. Z eno roko tako podarjajo tisto, kar so si z drugo prej prilastili. Tako denimo Soros polovico delovnega časa posveča finančnim špekulacijam, drugo polovico pa »humanitarnim« aktivnostim, kot je zagotavljanje financ za kulturne in demokratične aktivnosti v postkomunističnih državah, pisanje esejev in knjig, ki se konec koncev borijo zoper učinke njegovih lastnih špekulacij. Dobrodelnost po Žižku (2007: 20–26) nevtralizira kruto gonjo za profitom z liberalno komunistično etiko, ki služi kot humanitarna maska za prekrivanje ekonomske eksploatacije. Gledano z globalnega vidika je podobno: razvite države nenehno »pomagajo« nerazvitim, s čimer se izognejo ključnemu problemu, namreč lastni sokrivdi in soodgovornosti za situacijo manj razvitih. Dobrodelnost je »logična sklepna točka kapitalistične cirkulacije, ki je nujna s strogo ekonomskega gledišča, saj dovoljuje kapitalističnemu sistemu, da odloži lastno krizo in ponovno vzpostavi ravnovesje.« (Žižek 2007: 26).

Na področju dela z brezdomnimi in sorodnimi socialno izključenimi skupinami lahko dobrodelna, karitativna dejavnost oziroma pomoč iz usmiljenja zadovoljuje zgolj osnovne potrebe ljudi in »lahko reši in ohrani mnoga življenja, težje pa z vidika položaja te družbene skupine ljudi karkoli premakne. Lahko bi celo rekli, da utrjuje njihovo vlogo nemočnih, v kolikor je ponudba zgolj tovrstna in ni drugih ponudb, ki bi promovirale in spodbujale, po malih korakih, sicer tvegano in negotovo pot brezdomcev v smeri aktivnosti, avtonomnosti in samostojnega, vendar po potrebi podprtega vključevanja v družbo na tem ali onem področju« (Dekleva in Razpotnik 2006: 259).

V okviru krožnega sistema v posredovalnici podarjanja rabljenih stvari ne moremo enačiti z dobrodelnostjo, saj gre za vzpostavljanje določenega odnosa menjave. Ljudje stvari podarjajo skupnosti posredovalnice z določenim namenom, in sicer pričakujejo, da jih bomo v posredovalnici in društvu porabili za določene skupnostne cilje, opredeljene v okviru projekta. Medsebojne vezi, ki se vzpostavljajo z dejavnostjo zbiranja rabljenih predmetov, prav tako ne temeljijo na tržni menjavi, saj ljudje, ki se vključujejo kot darovalci in darovalke stvari, v zameno ne pričakujejo denarnega povračila. Ali govorimo o obdarovanju?

Za Maussa je dar katerikoli objekt ali storitev, utilitaren ali odvečen, prenesen kot del družbenega, za razliko od bolj čistega monetarnega ali materialnega razmerja...

Dar ustvarja razmerje, znotraj katerega se izvajajo transakcije. (Carrier 1991: 122)

Z darovanjem stvari v posredovalnico se vzpostavlja določena vez. Odpoved lastništvu nad stvarmi v tem kontekstu je izražanje solidarnosti, za prejemnike stvari pa pomeni obvezo, da bodo predmeti uporabljene v skladu z zastavljenimi cilji (okoljevarstvenimi, socialnimi). Gre za podoben kontekst, kot je tisti, ki spodbuja načelo darovanja v ekonomijah daru. Lastnina je v ekonomijah daru kot tudi v sistemu menjave v posredovalnici zavezana najrazličnejšim pravnim načelom, ki smo jih v tržni ekonomiji skrbno ločili enega od drugega. Je hkrati lastnina in posest, kavcija in sposojena stvar, prodana in kupljena stvar, pa hkrati deponirana, zaupana v hrambo in v nadaljnjo uporabo: dobili ste jo samo s pogojem, da jo boste uporabljali za drugega ali dali naprej tretjemu. Ljudje torej pričakujejo, da bomo njihove stvari dali naprej drugim ljudem, ki jih potrebujejo, npr. brezdomnim ali pa jih bomo prodali in sredstva namenili projektu (zaposlovanju itd.). Njihova nadaljnja pričakovanja se denimo dobro kažejo v dejstvu, da tudi naknadno večkrat preverjajo, kaj se je dogajalo z njihovimi podarjenimi stvarmi, ali so nam prišle prav, ali smo jih dovolj visoko ocenili, ali so se že prodale ...

Med obiskovalci in obiskovalkami posredovalnice smo opravili raziskavo na podlagi anketnega vprašalnika, ki je objavljen v publikaciji o razvoju projekta (Jurančič Šribar in Cerar 2011: 56–59). Anketni vprašalnik je izpolnilo enainštirideset ljudi, med katerimi so bile tako stalne stranke kot tudi naključni obiskovalci in obiskovalke. Rezultati raziskave so pokazali, da je slaba polovica vprašanih, tj. 41,9 odstotka, v posredovalnico že kaj darovalo. Velik del zajete skupine torej ne zahaja v posredovalnico (le) zaradi nakupovanja, ampak tudi zato, da samoiniciativno daruje svoje rabljene in odvečne stvari. Ena izmed glavnih skrbi pri vzpostavljanju posredovalnice je bila, da ne bomo prejeli dovolj predmetov. Dosedanje izkušnje so pokazale, da jih prejemo skoraj vsakodnevno; zaloga je tolikšna, da smo morali najeti tudi nove skladiščne prostore. Velik pritok dobrin oziroma pripravljenost ljudi za darovanje kaže na več razsežnosti predmetnega sveta. Potrjuje dejstvo, da smo v današnji kulturi preplavljeni s stvarmi, ki jih ne potrebujemo ali pa jih potrebujemo le kratek čas, dokler jih ne nadomestimo z novimi. Nadalje lahko ugotovimo, da imamo ljudje še vedno določen odnos do stvari, tudi ko jih ne potrebujemo več in jih raje, kot da bi jih vrgli stran, podarimo za določen namen (prispevek skupnosti, okoljevarstvo itd.). Velik odziv lahko

pripišemo tudi dobri prepoznavnosti delovanja Društva Kralji ulice v javnosti, ki prispeva k boljši prepoznavnosti posredovalnice. Velikokrat dobimo tudi obsežne enkratne donacije, ljudje nas na primer kličejo ob selitvah, ko pospravljajo stanovanja, praznijo podstrešja ali kadar kdo umre in spraznijo stanovanje. Obenem darovanje stvari v zahodni kulturi pomeni nekaj povsem drugega kot darovanje denarja, saj ima slednji veliko simbolno težo. Glede na to, da želimo s posredovalnico razvijati medosebne solidarnostne in vzajemne odnose, z neposrednim sprejemanjem denarja med podporniki tega ne bi spodbujali. Denar v zahodnem ekonomskem sistemu predstavlja področje družbenih razmerij, ki so »inherentno neosebni, prehodni, nemoralni in preračunljivi« (Bloch in Parry 1989: 8). Načeloma je ponudba denarja kot daru za izražanje razmerja, ki naj bi bilo osebno, trajno, moralno in altruistično, nekaj neprimernega: »Neprimernost očitno izhaja iz dejstva, da tukaj za denar 'naravno' okolje – ekonomija, oblikuje avtonomno področje, na katerega se splošne moralne percepcije ne nanašajo« (Dumont 1977). Identiteti prejemnika, prejemnice in darovalca, darovalke se v kontekstu darovanja denarja vzpostavljata na drugačen način kot v kontekstu darovanja stvari, ki so namenjene nadaljnji uporabi. Z darovanjem denarja se darovalec postavi v nadrejeno pozicijo, prejemnik pa je v pasivni poziciji človeka, ki si s svojimi viri, znanjem in veščinami ni sposoben zagotoviti osnove za preživetje. Gre torej za enostransko usmerjeno dejanje dajanja, saj darovalec, darovalka od prejemnika, prejemnice ne pričakuje ničesar v zameno. Donacija denarja v kontekstu odnosa do denarja, kot ga poznamo v zahodnih ekonomijah, za utrjevanje enakovrednih solidarnostnih vezi torej ni primerna.

10.2. Razmerja tržne menjave v okviru posredovalnice

Druge raven v okviru sistema menjave v posredovalnici, prodaja rabljenih stvari, temelji na denarni menjavi: gre za razmerja tržne menjave. Vendar gre pri nakupovanju rabljenih stvari za prevrednotenje samega dejanja potrošnje, ki je z nakupovanjem v posredovalnici usmerjen v akt solidarnosti oziroma »dajanja« v širšem družbenem smislu. Na ta način se spreminja sama kultura potrošnje: z nakupom v posredovalnici ljudje prispevajo tako k varstvu okolja kot tudi k polnomočenju marginaliziranih ljudi, ustvarjajo se družbeni pogoji za solidarnostno delovanje med ljudmi.

Mary Douglas (1978) je poskušala aplicirati teorijo daru na naše potrošniško obnašanje s prikazovanjem, da gre veliko bolj za dajanje, kot to trdi ekonomska stroka. Naših velikih sistemov menjave in tega, katere kategorije so vključene in katere izključene iz naše darežljivosti, ne moremo prepoznavati z vztrajanjem v mnenju, da morajo biti darila

brezplačna in čista (brezmadežna). Bolj poglobljen pogled v naravo solidarnosti in zaupanja lahko dosežemo z apliciranjem paradigme daru na nas same (povzeto po Douglas 1990: 9–23). Tudi nekatere predpostavke, ki se nanašajo na kapitalistični sistem menjave, so velikokrat posplošene. Površna razlikovanja med kapitalizmom in ekonomijo daru so se pojavljala tudi v antropologiji.

Darovi in duh recipročnosti, družabnosti in spontanosti, v katerem jih običajno izmenjujejo, so navadno postavljeni v nasprotje s profitno usmerjenim, samoosredotočenim in kalkulativnim duhom, ki vodi kroženje blaga. Nadalje, darovi povezujejo stvari z ljudmi in vpletajo tok stvari v tok socialnih razmerji, blago pa naj bi predstavljalo silo, v veliki meri svobodno moralnih in kulturnih omejitev, gnano z denarjem, ne z družbenostjo. (Appadurai 1986: 11)

Carrier (v Browne: 2009: 16) je izpostavil, da velikokrat ne razlikujemo med neoklasičnim ekonomskim modelom in ekonomijo samo. Tako so se razvile predpostavke, da kapitalizem nujno vključuje neosebno menjavo med avtonomnimi posamezniki, ki temelji na njihovi racionalni izbiri v okviru poznanih alternativ. Problem je, kot je opozoril Carrier, da take predpostavke ne prikazujejo pravega dogajanja v tržni ekonomiji. Namesto tega zaposleni v podjetjih razvijajo osebne vezi z zaposlenimi v drugih podjetjih, prakse obdarovanja in mreženja rutinsko ustvarjajo določene obligacije med ljudmi in med sorodnimi podjetji. Pravzaprav lahko le sistem z določeno stopnjo poroznosti dovoljuje običajnim posameznikom, da uresničujejo svoje namene in občasno vplivajo na integracijo moralnih pozicij v delovanje tržne ekonomije.

V okviru modernega kapitalizma razmerja niso nujno neosebna; so ustvarjena in jih v nekaterih transakcijah doživljajo na ta način, v drugih pa spet ne. Socialna razmerja, ljudje, predmeti in transakcije oblikujejo povezano celoto. Če hočemo razumeti katerokoli izmed njih, moramo biti seznanjeni z načini, kako je vsaka izmed njih vključena v ustvarjanje in poustvarjanje drugih. (Strathern v Carrier 1991: 122)

Plattner je v svojem delu o ekonomski antropologiji (1989a: 171–208) raziskoval, zakaj ljudje vzdržujejo dolgotrajna osebna ekonomska razmerja v okviru tržne ekonomije. S terminom »trg« se je skliceval na družbeno institucijo menjave, kjer obstajajo cene v prid menjalni enakovrednosti. »Tržni prostor« se nanaša na takšne interakcije v običajnem prostoru in času. Najbolj konvencionalna alternativna definicija se s terminom »trg« nanaša na kapitalistični

trg, kjer se delo trži kot blago (Plattner 1989a: 171). V okviru sistema menjave v posredovalnici rabljenih predmetov je tržna menjava le del celotnega sistema menjave, ki je vpet v druge oblike menjave v posredovalnici. Skupaj z njimi oblikuje celoten krožni sistem menjave.

Plattner (1989b: 209–210) je obravnaval individualno ekonomsko obnašanje na trgih. Raziskoval je okoliščine, ki vodijo ljudi, da vzpostavljajo osebna ekonomska razmerja, ki se zdijo ravno toliko »socialna« kot »ekonomska«. Avtor je definiral razliko med osebnimi, dolgotrajnimi, in neosebnimi, kratkotrajnimi ekonomskimi razmerji. Gre za dva diametralno nasprotna načina udeležbe v transakciji: lahko je neosebno in atomizirano ali osebno in vgrajeno (Granovetter v Plattner 1989b: 210). Neosebni menjalci nimajo med sabo nobenega odnosa, ki bi segal onkraj kratkoročnega momenta menjave; v agregatu so torej atomizirani, niso organizirani v skupino ali socialno strukturo. Osebne transakcije pa potekajo med ljudmi v razmerju, ki sega onkraj samega momenta menjave – vključeni so v mrežo socialnih razmerij. Hipotetično je »popoln konkurenčni trg« klasične ekonomske teorije zgrajen na predpostavki o atomiziranih akterjih neosebnih transakcij. Obe izmenjujoči strani nimata nobenega interesa v dolgoročnih razmerjih, temveč se nanašata le na specifike vsake transakcije z usmeritvijo proti maksimalnemu dobičku. Vendar je Plattner (1989b: 210) menil, da se ljudje dejansko ne obnašajo na ta način. V večini okoliščin naj bi oblikovali dolgotrajna razmerja z ekonomskimi partnerji. Osebne in neosebne oblike trga v realnosti velikokrat niso tako jasno ločene. Gledano s perspektive globalne ravni pa postaja vse bolj prevladujoč neoliberalni kapitalistični sistem, ki je usmerjen k enemu samemu vodilnemu cilju, in sicer rasti denarnih dobičkov oziroma dodane vrednosti, čemur so podrejeni ekonomski in tudi družbeni odnosi. Plattner (1989b: 209–211) je raziskoval, zakaj kupec ali prodajalec na trgu včasih išče najboljši kratkoročni možni posel, drugič pa vzpostavlja osebna, dolgotrajna recipročna razmerja. Meni, da recipročna ekonomska razmerja zmanjšujejo tveganje transakcije, ki bi bila drugače preveč negotova ali draga. Izpostavi torej razliko med osebnimi, dolgotrajnimi in neosebnimi, kratkotrajnimi ekonomskimi razmerji v korist prvih. Najbolj pomembna značilnost dolgotrajnih menjav je, da so personalizirane, kar narekuje poznavanje osebnosti drugih, družine, zgodovine ... Vse to je relevantno za zaupanje, da bo menjava uspešno izvedena. Neosebna oblika menjave se nanaša na kratkotrajne menjave, kjer ima vsaka transakcija le malo posledic za prihodnost. Za te transakcije je mogoče reči, da so zaprtega tipa v nasprotju z odprtim tipom osebne oblike menjave. Pomembnost informacije v ekonomskih razmerjih po Plattnerju (1989b: 211) raziskujemo z analiziranjem problema v

ločenih elementih menjave: v tipu dobrin, v naravi transakcije, identiteti akterjev.

Tržno razmerje menjave v posredovalnici rabljenih predmetov bom analizirala glede na omenjene elemente menjave. Resda gre za med seboj navidezno ločene elemente, vendar medsebojno vplivajo eden na drugega in na ta način oblikujejo sistem menjave. Pomen posameznih elementov menjave je mogoče prepoznati le, če jih analiziramo v okviru celotnega sistema menjave in ne posamično. V nadaljevanju bom analizirala še, katere vzporednice je mogoče povleči med konstruiranjem identitete ljudi in identitete stvari v okviru sistema menjave daru, ki ga vzpostavljamo. Pri tem naj poudarim sledeče: ko delam primerjavo s kapitalističnim sistemom menjave, me ne zanimajo posamezne raznolike prakse znotraj tega sistema, temveč kapitalizem v svoji najbolj radikalni podobi oziroma njegove prevladujoče silnice, ki težijo k splošnemu poblagovljenju ljudi in k zavrgljivosti stvari.

10.2.1. Identiteta akterjev

Skupnost posredovalnice deluje v smeri ustvarjanja osebnih in dolgotrajnih razmerij menjave. Tudi ko se sklicujemo na ekonomske transakcije v posredovalnici, ugotavljamo, da gre za prevladujoča osebna in dolgotrajna razmerja, kot bomo spoznali ob analizi različnih elementov menjave. Po ekonomskih teorijah naj bi bila sicer razmerja tržne menjave neobvezujoča, saj taka transakcija odrešuje obligacij, ki povezujejo strani.

To reflektira razumevanje, da se svobodni in neodvisni ljudje povezujejo samo začasno, dokler prenašajo blago. Kupec je obvezan plačati prodajalcu svoj nakup, vendar plačilo konča obligacijo in razreši razmerje; kupec in prodajalec si ne dolgujeta nič in lahko gresta vsak svojo pot. Pravzaprav obstaja predpostavka, da se akterji lahko vključujejo v blagovno menjavo samo, če so svobodni in neodvisni drug od drugega, saj se le tako lahko osvobodijo vpliva enega na drugega in lahko zaščitijo svoje interese. Pri menjavah daru naj bi ljudje dajali in sprejemali samo, če niso neodvisni eden od drugega. (Carrier 1991: 124)

Pri tem gre seveda za ekonomski in posplošujoči pogled na blagovno menjavo, ki se, kot sem pokazala že v prvem delu disertacije, razlikuje od antropološkega. Tudi pri blagovni menjavi obstaja več različnih nivojev povezanosti med menjalci, odvisno od tega, za kakšen tip menjave gre. Medtem naj bi bile, kot sem že zapisala, menjave daru obvezujoče, čeprav na poseben, neformalen način. Zanikanje obligacije »dati, prejeti, vrniti« bi pomenilo zanikanje

obstoja družbenih razmerij z drugo stranjo in s tem kršenje javnih pričakovanj in zasebnih verovanj. Dar je svobodno dan le v smislu, da ni nobene institucije, ki bi nadzorovala izvedbo in vsiljevala konformizem. (Carrier 1991: 123)

Podobno sistem menjave daru, ki se oblikuje v posredovalnici rabljenih predmetov, na neformalen način povezuje stvari in ljudi v obvezujoča, osebna in dolgotrajna razmerja menjave. Tudi, ko se nanašamo na tržne transakcije v posredovalnici, ugotavljam, da gre v večini primerov za osebna in dolgotrajna razmerja. Najprej se bom posvetila obiskovalcem, obiskovalkam, gledano v širšem smislu podpornikom, podpornicam obravnavane skupnosti.

10.2.2. Zunanji podporniki, podpornice skupnosti

Med kupci in kupkami v posredovalnici je velik del stalnih strank. V raziskavi, ki smo jo opravili med obiskovalci in obiskovalkami posredovalnice (Jurančič Šribar in Cerar 2011: 56–59) je 46,3 odstotka vprašanih odgovorilo, da posredovalnico obišče enkrat do dvakrat mesečno, 19,5 odstotka enkrat tedensko, 9,8 odstotka pa večkrat tedensko. 24,4 odstotka je bilo ob izpolnjevanju vprašalnika v posredovalnici prvič. Večji del vprašanih je bilo torej stalnih strank posredovalnice. Na vprašanje, zakaj se odločijo za obiskovanje posredovalnice, so odgovorili, da zaradi pestre, zanimive ponudbe, ugodnih cen, podpore projektu (pomen recikliranja in podpore ranljivim skupinam prebivalstva). Izpostavili so tudi dobro vzdušje in prijaznost prodajalk in prodajalcev. Poleg solidarnostnih vzgibov, domačega vzdušja in dostopnih cen so med vzroki za redno obiskovanje posredovalnice tudi poslovni in preživetveni. Razvoj dejavnosti z rabljenimi stvarmi je spontano pomenilo tudi vstop in povezovanje z bogatim svetom starinarstva, zbirateljstva, pa tudi preprodajanja rabljenih stvari z vsemi socialnimi odnosi in mrežami, ki sodijo zraven. Velik del rednih obiskovalcev se profesionalno ali amatersko ukvarja s prodajo rabljenih stvari. Gre tako za lastnike, lastnice starinarnic, bukvarn kot tiste, ki prodajajo stvari na nedeljskem boljšem sejmu. Plattner se je v svojem delu (1989b: 211) spraševal, ali dolgotrajne, osebne ekonomske transakcije vplivajo na izgubo denarja in ali zamenjujejo ekonomske cilje za socialno odobravanje, status, moč. Prikazal je, da so dolgotrajna osebna razmerja v določenih okoljih tudi ekonomsko superiorna. Tudi pri ekonomskih razmerjih, ki se gradijo med strankami, ki se ukvarjajo s prodajo rabljenih predmetov, in med zaposlenimi v posredovalnici gre za dolgotrajna in osebna razmerja, od katerih imata ekonomsko korist obe vpleteni strani. V okviru posredovalnice smo se sčasoma vključili v prodajo na nedeljskem boljšem sejmu, kjer skrbimo tudi za prepoznavnost našega delovanja. Sprva projekta nismo hoteli mešati s prodajo

na *bolšjaku*, saj gre za drug namen, kasneje pa smo ugotovili, da lahko na ta način pridobimo veliko stalnih obiskovalcev. Temo vključevanja na boljši sejem sem razdelala tudi v nadaljevanju.

Vključenim v projekt je na podlagi sodelovanja na *bolšjaku* omogočeno tudi nabiranje izkušenj na področju vrednotenja stvari in starinarske dejavnosti. Tako razvijajo svoj občutek za vrednotenje stvari, njihov izvor, uporabno, kulturno, umetniško vrednost. Skupaj z zunanjimi podporniki projekta in zbiralci ter prodajalci, prodajalkami rabljenih stvari razvijajo različna razmerja menjave tako na osebni kot delovni ravni. Poleg rabljenih stvari obiskovalci prinašajo vključenim v delovanje posredovalnice tudi osebne darove, denimo oblačila, hrano, torej gre za stvari, ki se odtegujejo sferi menjave; vabijo jih na različne družabne dogodke, vzpostavljajo se vezi zunaj delovanja posredovalnice. Obenem se razvijajo tudi »poslovne« zveze, torej opravljanje plačanega dela (npr. pomoč pri selitvah, pospravljanju ...) za podpornike projekta. Zaposleni v posredovalnici skrbijo za vzdrževanje dobrih odnosov s podporniki tudi tako, da si skrbno beležijo, kateri predmet bi stranka rada kupila ali če kdo, denimo, zbira več raznovrstnih stvari. Ko pride zaželeno stvar v posredovalnico, ga/jo pokličejo. Tako je nastal seznam stikov z ljudmi in stvari, ki jih zbirajo, N ga je šaljivo poimenoval »stalni kupci in njihovi fetiši«.

Vzpostavljanje razmerij menjave z obiskovalci, obiskovalkami posredovalnice zahteva tudi veliko samorefleksij in razpravljanj znotraj skupine vključenih, če želimo dosledno in kontinuirano slediti osnovnemu cilju, ki medčloveške odnose postavlja pred ustvarjanje zaslužka. Sama menim, da tudi če se nam kdaj na ravni vsakodnevnega delovanja ne uspe držati tega vodila, ni nobenega razloga, da tega ne bi popravili, pomembno je le, da ustvarimo čim več možnosti za razpravljanje o tem. Za lažjo predstavo lahko navedem primer iz vsakdanjega delovanja posredovalnice. Stalna stranka je rezervirala določeno stvar, eden izmed zaposlenih pa jo je potem prodal drugemu kupcu, za katerega je menil, da bo pripravljen plačati več kot prva stranka. To etično dilemo je na sestanku potem izpostavil drugi sodelavec, zato smo imeli priložnost pogovoriti se o primeru; nazadnje smo se strinjali, da je bilo to postavljanje zaslužka pred dobre odnose z strankami z vidika medčloveških odnosov na dolgi rok škodljivo. In navsezadnje ni bilo ustrezno niti z ekonomskega, poslovnega vidika.

Prodaja rabljenih stvari se v Ljubljani odvija ob nedeljah na dveh boljših sejmihi. Eden je na Viču, drugi pa v središču mesta. Stvari na Viču so običajno cenejše, več je malovrednih

drobnarij, medtem ko se na boljšaku v mestu prodajajo bolj izbrane stvari, tudi starine z višjo vrednostjo. Najem stojnice na Viču je cenejši kot najem stojnice v mestu. Dogajanje na Viču se začne že ob peti uri zjutraj, ko začnejo prodajalci razstavljati svoje stvari, prav tako tudi najbolj zagreti kupci prihajajo ob tej zgodnji uri, da lahko pokupijo najboljše blago. Ljudje se med seboj poznajo, veliko kupcev, najsi gre za zbiratelje ali tiste, ki stvari preprodajajo naprej, je specializiranih na točno določene stvari. Veliko ljudi je mogoče srečati vsako nedeljo najprej na Viču in kasneje na boljšaku v centru mesta. Ti isti ljudje obiskujejo tudi našo posredovalnico. Nekateri stalne stranke iščejo točno določene predmete, na primer luči, redno nas obiskujejo tudi bukvarji in pregledujejo, če so prišle kakšne zanimive knjige zanje. Lastnik antikvariata je razložil, da gre na boljšakih za neke vrste sivo ekonomijo. V neformalnem pogovoru, ki sva ga imela po enem izmed nedeljskih obiskov boljšaka, je povedal, da je ukvarjanje s starinami zapleteno področje, potreben je čas, da se človek uvede, prav tako imaš vsakodnevno opravka z najrazličnejšimi karakterji. Gre za delikatno zadevo in občutljive medčloveške odnose. Starinarji hodijo tudi k ljudem na dom, da si ogledajo in odkupijo stvari, ki jih zanimajo. »Prideš v njihovo intimo, v njihov dom, zato mora biti vzpostavljeno osnovno zaupanje.«

10.2.3. Identiteta vključenih

Kot sem že omenila, je pomemben vidik, s katerega spoznamo način delovanja različnih sistemov menjave, na kakšen način se konstituirajo ljudje in stvari. Zanimalo me je, kako se oblikuje in doživlja identiteta marginaliziranih ljudi in stvari v tržnem sistemu menjave in kako se soočamo s prevrednotenjem tovrstnega odnosa na mikroravni posredovalnice.

Kapitalistični sistem menjave v svojem najbolj radikalnem smislu producira hitro zavrgljive stvari in »zavrgljive« ljudi. Način delovanja družbe je očitno razviden na njenih robovih in problemi se najbolj jasno izkristalizirajo med najbolj odrinjeno populacijo. V sistemu menjave posredovalnice rabljenih predmetov vzpostavljamo, kot že omenjeno, določen odnos do vključenih. S pomočjo dejavnosti prihaja do spreminjanja identitete odrinjenih skupin tako pri samopercepciji kot tudi pri tem, kako jih dojema okolje. Z namenom, da od blizu spoznamo mehanizme, ki v okviru naše dejavnosti privedejo do tega, bomo najprej pogledali, kakšno je dožemanje in družbena vloga odrinjenih skupin. Revščina v sodobnem ekonomskem sistemu predstavlja eno najhujših oblik izključenosti, kar sem že tematizirala v poglavju o revščini in družbeni izključenosti. Revni danes ne predstavljajo več »rezervne delovne sile: »Obstaja prepričanje, da so revni irelevantni za globalno ekonomijo. Niso samo nevidni,

ampak tudi njihovega dela ne smatrajo več za nujnega.« (Susser 1996: 412) Tako tudi ni ekonomskega smisla v ohranjanju njihove dobre kondicije oziroma pripravljenosti za zaposlitev. Nekateri avtorji revščino tematizirajo kot skrajno obliko nasilja, ki je inherentna družbenim pogojem globalnega kapitalizma. Gre za »avtomatično« ustvarjanje izključenih in pogrešljivih ljudi, od nezaposlenih do brezdomnih, ki se jih prepušča usodi. Ogilvie (povzeto po Balibar 2002) se posveča vprašanju novih, specifično modernih podob nasilja, spričo katerih se zdi, da je meja naravnega in družbenega namenoma zabrisana. Vse te oblike nasilja opiše z izrazom, sposojenim iz latinoameriške govornice: »Proizvodnja človeka za enkratno uporabo«. Balibar, ki revščino tematizira z globalnega vidika, uporablja tudi termin »zavrgljivi človek«¹⁵ (2002: 445). Z njim označuje osebo, nad katero se izvaja »ultraobjektivna« oblika nasilja ali »krutost brez obraza«. Kot primere navaja vse oblike »posrednega in narekovanega iztrebljanja«, ki na svetovnem trgu presežne populacije »prepuščajo usodi« (naravne katastrofe, pandemije, vzajemni genocidi, umori v brazilskih *favelas* ...). Tu se izrisujejo perspektive iztrebljanja in izničenja, ki niso le nasilne, temveč tudi še posebej krute. Tovrstno nasilje po presoji Balibarja (2002: 445) sega onkraj strukturnega nasilja, kot splošno razumemo zatiranje, inherentno družbenim razmeram, in podprto z namenom razbijanja tistih odporov, ki so nezdržljivi z reproduciranjem sistema. To je družbeno področje, kjer je terjanje pravice oziroma apeliranje na politiko postalo nezadostno, saj za žrtve praktično ni nobene možnosti, da bi se osebno (os)mislile in si predstavljale same sebe kot politični subjekt, ki bi bil zmožen emancipirati človeštvo in samega sebe. Razvoj »nove revščine« ali »podrazreda« tudi v zahodni družbi dobiva krute oblike (Balibar 2002: 445). Druge ali tretje generacije brezposelnih dejansko ne prihajajo v bolj ali manj popolno institucije socialne države, temveč v čas njene krize in začetek njenega razpada. Znotraj zahodnih družb so tudi vse bolj vidne najbolj ekstremne oblike družbenega izključevanja in zanikanja eksistencialnih pogojev, kot se, denimo, dogaja v sferi brezdomstva. Ciklična brezposelnost je v okviru kapitalizma, kot ga je videl Marx, imela svoj pomen v znižanju cene delovne sile in poganjanju akumulacije kapitala. Brezposelnost je mislil tudi kot mejo kapitalizma, ki priča o zgodovinski nujnosti neke druge oblike družbene organizacije dela. Tudi v svoji najhujši nočni mori pa najbrž ni predvidel okoliščin, do katerih smo prišli danes ... v katerih so milijoni »odvečnih« ljudi hkrati izključeni iz ekonomske aktivnosti in pozicionirani znotraj meja globalnega trga. V najbolj zaostrenih oblikah tržnega

¹⁵ Balibar je termin prav tako povzel po Ogilvieju.

sistema menjave so ljudje torej definirani v terminih odtujljivosti in kot taki so zamenljivi ter nadomestljivi.

V sistemu menjave v okviru posredovalnice pa je pomembno, da se identiteta ljudi konstruira v kontekstu njihove nenadomestljivosti. Za ljudi, ki vzpostavljajo obravnavano skupnost – je možnost oblikovanja identitete, ki preseže identiteto brezdomnega, ključnega pomena. Kot ljudje, ki so bili tudi s strani družbe »zavrženi«, potisnjeni na rob, lahko v okviru skupnosti na nov način oblikujejo dojemanje samih sebe, obenem pa se spreminja tudi dojemanje in odnos do njih s strani dominantne kulture. Z vključevanjem v dejavnost posredovalnice presežejo svojo identiteto pasivnih, družbeno izključenih akterjev, hkrati pa lahko delujejo solidarno do drugih ljudi v materialno deprivilegiranem položaju. Posredovalnica je namreč zaradi nizkih cen lažje dostopna tudi ljudem z manj sredstev. Identiteta »nenadomestljivosti« se torej gradi tako z odnosi znotraj skupnosti kot tudi pri komuniciranju z zunanjim okoljem.

10.2.3.1. Vzpostavljanje identitete vključenih skozi delovne procese v skupnosti

Pomen dela, drugačnega preživljanja časa, kot ga ponuja ulično življenje in sodelovanje pri smiselni dejavnosti (ekološki, socialni vidiki), so se pokazali kot pomembni dejavniki pri tem, kako so si vključeni gradili bolj pozitivno identiteto. Že Dekleva in Razpotnik (2006: 155–156) sta v svoji raziskavi izpostavila pomen mrež in skupnostnega dela na področju brezdomstva. Poudarila sta smotrnost vključenosti brezdomnih ljudi v produktivne dejavnosti, aktivnosti, v katere so brezdomni eksplicitno povabljeni (ali se vzpostavljajo na podlagi njihove iniciative, op. L. J. Š.) in imajo možnost njihovega sooblikovanja; v teh oblikah dela se ustvarjajo socialne mreže, ki jih doslej niso imeli in so pomembne za kakovost njihovega življenja – pa naj bo to življenje brezdomca ali pa se postopoma pojavi vizija spremembe (Dekleva in Razpotnik 2006: 155–156). Raziskovalec in raziskovalka sta na primeru sodelovanja pri uličnem časopisu, ki je še en primer grajenja pozitivne identitete brezdomnih, izpostavila, da je taka oblika dela energetsko in časovno zelo zahtevna, saj gre namreč za celostno srečevanje in sodelovanje ljudi med seboj, ki se tako izpostavljajo v vsej svoji kompleksnosti in ranljivosti.

Vključenost v dejavnosti, kjer lahko brezdomci aktivno preživljajo svoj čas, za njih predstavlja in jim nudi različne možnosti: od testiranja in razvijanja svojih sposobnosti in zmožnosti v varnem okolju, izražanja lastnih pogledov na svet, čustev in težav in s tem povečanje njihove splošne socialne participacije, predvsem pa

razširitev polja njihove participacije, razvijanje občutka samozavesti in avtonomije, možnost pridobitve najrazličnejših, za bodoče življenje pomembnih izkušenj.
(Dekleva in Razpotnik 2006: 156)

Prostor posredovalnice je tako na simbolni kot fizični ravni postal prostor za oddih od uličnega načina življenja, varno delovno in združevalno okolje, kjer so udeleženi lahko gradili odnose med seboj in tudi z ljudmi izven brezdomske mreže; na ta način so razvijali svojo samopodobo. Prostor smo skoraj v celoti opremili sami, od brušenja, lakiranja, montiranja polic do beljenja in umetniškega grafitiranja sten, s čimer se je pri udeleženi večal občutek pripadnosti. Prostor so vzeli za svojega in so bili na narejeno ponosni. Obenem smo poskrbeli za to, da je posredovalnica že na prvi pogled delovala udobno in kot mesto za druženje, s klopjo, kavčem in mizo ter bralnim kotom. Pri opremljanju je prišlo do očitnega trenja med zahtevami sofinancerjev ter našim načinom delovanja. Birokratske zahteve pri poročanju, ki so nam vzele veliko časa, so pokazale, da financerji oziroma posredniške službe nimajo veliko razumevanja za vsebinske vidike projekta, temveč jih zanima predvsem poraba sredstev. Tako smo morali skorajda za vsak žebelj dokazovati, za kaj smo ga porabili, pošiljati fotografije, opise itd ... S tega vidika bi bilo veliko lažje, če bi dali posredovalnico opremiti zunanjim izvajalcem, s čimer pa bi se seveda izgubil smisel te povezovalne dejavnosti s skupnim delom in soustvarjanjem prostora. Tu se je, kot še velikokrat kasneje, pokazalo, da vodenje tovrstnih projektov zahteva dobro utečeno in zverzirano birokratsko »mašinerijo«, ki deluje v popolnem nasprotju z načinom dela, primernim za sodelovanje z brezdomnimi ljudmi (visoka stopnja medsebojne tolerance, metoda majhnih korakov, individualni pristopi, varno delovno okolje ...).

Zadeve, ki se na prvi pogled morda zdijo malenkostne, so za nekatere udeležene predstavljale pomemben vidik sprejemanja in vključenosti. Denimo to, da so dobili ključne od posredovalnice, je predstavljalo pomemben korak pri občutku »lastninjenja, prilaščanja« samega projekta in je prispevalo k temu, da so začeli še bolj skrbno paziti na stvari in so tudi večkrat hodili »preverjat«, če je vse v redu. K občutku povezanosti znotraj skupine so pripomogle tudi raznovrstne dejavnosti, ki jih je omogočala posredovalnica, tako so se tudi znotraj skupnosti ustvarjale posamezne skupine glede na interese in različne želje udeleženi. Nekateri udeleženci in udeleženke najprej niso želeli vzpostavljati preveč stikov z »zunanjim« svetom, kasneje so ta zadržek postopoma presegli. V tem vmesnem obdobju so nekateri raje izbirali dejavnosti, ki niso bile toliko povezane z ljudmi, ampak bolj s stvarmi; tako so se raje

zadrževali v skladišču, kjer so čistili ali razporejali stvari in jih pripravljali za prodajo. T je menila, da je posredovalnica dober kraj za soočenje z lastnimi težavami. Te je definirala kot pomanjkanje samozavesti, umikanje pred ljudmi, jecljanje. Najbolj jo je bilo strah stikov s strankami v posredovalnici, čeprav se je kasneje preizkusila v prodaji. Tudi N se je na začetku raje izogibal stikov z ljudmi, tako s sodelavci kot obiskovalci posredovalnice: »Delo tu mi je všeč, ampak samo delo v skladišču, odnosi so mi pa problem.«

Že na začetku smo oblikovali tudi »strokovno« skupino, sestavljeno iz strokovnih delavk in drugih udeleženih; skrbela je za raziskovalni del projekta, pregledovala različna gradiva in se pogovarjala o razvoju. Glede na Baumeisterjevo in Learyjevo hipotezo o pripadnosti imajo človeška bitja temeljno motivacijo za oblikovanje medosebnih vezi. Te imajo dve značilnosti: »Najprej je tam potreba po pogostih, čustveno prijetnih interakcijah z nekaj drugimi ljudmi in drugič, te interakcije se morajo zgoditi v kontekstu časovno stabilnega in trajnega okvira čustvene skrbi za medsebojno dobro.« (Baumeister in Leary v Miczo 2002: 223) Kadar ta fundamentalna potreba ni izpolnjena, je stanje stresno, vzbudijo se eksistencialni strahovi, osamljenost, depresija. V takem stanju posamezniku manjka tudi trden občutek identitete (Miczo 2002: 223).

Pozitivna identiteta vključenih se je v veliki meri vezala na sam delovni proces v posredovalnici, se pravi ukvarjanje z rabljenimi stvarmi (sprejemanje donacij, pregledovanje, čiščenje, sortiranje, vrednotenje, popravljanje, prodajanje, skladiščenje). Nekateri udeleženi so prevzeli iniciativo pri pridobivanju stvari, obiskovali so tudi kosovne odpade in od tam vozili še lepo ohranjene stvari, navezovali stike z možnimi podporniki in profesionalci s tega področja – starinarji. Prav tako so ob nedeljah obiskovali boljši trg, si ogledovali tamkajšnje stvari, njihove cene, se pogovarjali s starinarji in na ta način širili svoja znanja in utrjevali svoje spretnosti. Usmerili so se k profesionalizaciji svojega dela, kar je še pripomoglo k krepitvi identitete v povezavi z njihovim poklicem. K profesionalizaciji je pripomogla tudi močna podpora v lokalni skupnosti, ki sem jo že omenjala, s strani starinarjev in bukvarnarjev, ki so pomagali in sočasno z deljenjem svojega znanja uvajali vključene v poklic. Med trajanjem projekta se je tako sčasoma oblikovalo trdno jedro ljudi z velikim zanimanjem za delo z rabljenimi stvarmi in starinarstvo, ki lahko že povsem suvereno zastopajo svoje področje dela, kar je zelo dobro vidno pri komunikaciji z obiskovalci in kupci v posredovalnici. Zaposleni dobro poznajo materiale, izvor stvari, najpomembnejše blagovne znamke, primerne načine čiščenja določenih občutljivih predmetov, zanimajo jih anekdote iz

socialnega življenja stvari ... Ves čas še dodatno izpopolnjujejo svoje znanje z udeležbo na različnih sejnih starin, obiski izmenjevalnic rabljenih stvari, starinarnic ... Nekateri se zanimajo za zgodbe o stvareh, njihov izvor, kdo jih je posedoval in podobno. O vsem tem se pozanimajo tudi pri darovalcih in darovalkah, ki včasih znajo, drugič spet ne zanje odgovoriti. Pomemben del pri identitetnem prehodu in oblikovanju profesionalne identitete vključenih je bila uporaba določene terminologije v okviru projekta, ki je poudarjala pomen medsebojne enakovrednosti. Udeleženi so zaposleni (sodelavci, sodelavke) in niso uporabniki, uporabnice, kot se jih običajno naziva v socialno-varstvenih programih. Kako dober socialni povezovalec so lahko rabljene stvari, se je velikokrat jasno pokazalo, denimo tedaj, ko so nas donatorke in donatorji povabili v svoje domove v primeru selitve ali dedovanja stanovanja. Skoraj vedno so se ob obiskih odvijali zanimivi pogovori o izvoru stvari in njihovi starosti. Zanimivo je bilo poslušati, ko so lastniki obujali spomine na pretekle dogodke v svojem življenju in pripovedovali o življenju svojih prednikov, prednic.

Pri oblikovanju pozitivne identitete vključenih veliko pripomore tudi odziv skupnosti, spodbudne in občudujoče besede, ki jim jih namenijo podporniki, podpornice, darovalci ... Ko se začnejo potrjevati v očeh drugih, se jim utrjuje tudi lastna samopodoba in obratno, z utrjevanjem lastne samopodobe jih začne drugače obravnavati tudi skupnost. Kot primer navajam izjavo lastnice lokala v bližini, ki naše delovanje spremlja že od začetka, ko je bil v prostoru posredovalnice še dnevni center za brezdomne. Z vključenimi že več let goji prijateljske odnose, svoje mnenje glede brezdomnih ljudi pa je spreminjala postopoma.

Že dolgo vas poznam in spodbujam. Poznam vse te ljudi in ne morem verjeti, kakšna razlika je to. Prej si nisem nikoli mislila, da bodo takole zjutraj (pred delom, op. a.) pili kavico in da se bodo tako spremenili. Očitno so res sposobni, samo če se kdo ukvarja z njimi. To kar skupaj počnete, je res uspeh.

Seveda je naša dejavnost daleč od tega, da bi se kdo »ukvarjal z njimi«, saj delujemo na skupnem povezovalnem projektu, ampak potrditev s strani lastnice lokala je bila vsekakor dobrodošla. Pri preoblikovanju identitete vključenih pa so se pojavljale tudi nasprotni tenzije, tako na individualnem kot družbenem nivoju. Družbene pritiske opisujem v poglavju o zoperstavljanju silnicam dominantne strukture kapitalističnega sistema, medtem ko lahko med pritiske na individualni ravni štejem sledeče: občasni negativni odzivi nekaterih naključnih opazovalcev naše dejavnosti z močnimi stereotipnimi predstavami o brezdomstvu, negativen

odziv primarne družine vključenih ljudi, lastni (notranji) pritiski vključenih po nadaljevanju prebijanja časa znotraj dosedanje brezdomske mreže in vzdrževanje navad, povezanih z brezdomskim načinom življenja. Pozitivni odzivi na dejavnost posredovalnice so bili sicer prevladujoči, se je pa dogajalo tudi – predvsem, kadar smo delovali na javnem prostoru zunaj, da smo naleteli na negativne odzive naključnih mimoidočih. Poleg sodelavcev in sodelavk sem imela takrat tudi sama možnost izkusiti vsaj drobec tega, kar doživljajo brezdomni ljudje in tudi, kako lahko tovrsten negativen odnos prizadene. Za ilustracijo v nadaljevanju navajam dva primera, čeprav se je med trajanjem projekta zgodilo še več podobnih.

Imeli smo stojnico v centru mesta. Mimo je prišel starejši gospod in se razjezil, češ da sploh nismo več »klošarji«, ampak podjetniki. Karkoli so mu hoteli prisotni razložiti, je ignoriral in potem razjarjeno odšel. Podobnih primerov je bilo med prodajo več, kar priča, da se delavnosti težko sprijazni z dejstvom, ki se zoperstavlja njihovi predstavi o »klasičnem« brezdomcu: delo, služenje, želja po izboljševanju svoje življenjske situacije se očitno ne ujemajo s predstavo, kako naj bi se brezdomni človek »obnašal«. Težko sprejemanje aktivne vloge brezdomnih ljudi je včasih odražalo nezadovoljstvo z lastno življenjsko situacijo.

Tako se je denimo na dan, ko smo na ulici pripravljali dražbo, ob nas obregnila mimoidoča upokojenka, ki je komentirala, da sama komaj preživi, mi pa nismo »klošarji«, ampak eni navadni »zaslužkarji«. A večkrat, ne le v primeru lastnice bližnjega lokala, smo vendar imeli priložnost opazovati, na kakšen način se lahko s pomočjo projekta spreminja predstava ljudi o brezdomnih. Tako, denimo, je v posredovalnico prišel mlajši moški, da bi podaril svoje odvečne reči. Ko je vstopil v prostor, je najprej vprašal, če vemo, kje je tista »klošarska« trgovina. Ko smo potrdili, da je prispel na pravi naslov, mu je postalo nerodno, potem je občudujoče pripomnil, kako lepo je urejeno.

Poleg občasnih negativnih odzivov posameznikov, posameznic so nekateri vključeni doživljali tudi negativne odzive s strani svojih sorodnikov, sorodnic, ki niso bili zadovoljni z dejstvom, da so vključeni v kakršnokoli povezavo z Društvom Kralji ulice. Navajam primer dogodka ob naši stojnici v središču mesta. Sodelavka R je tam prodajala časopise, ko se je nenadoma zaslišalo žensko vpitje. Izkazalo se je, da gre za njeno teto, ki vpije nanjo: »Kaj delaš tukaj; tvoji sploh ne vejo, kje si, ti pa prodajaš to, ti klošarka! Družini si v sramoto!« Ko ji je R hotela razložiti situacijo, je sploh ni poslušala; vmešal se je še drug sodelavec (partner R), vse skupaj je bilo zelo kaotično, ljudje so se ustavljali in opazovali. Vključeni posamezniki in posameznice so pred svojimi primarnimi družinami večkrat prikrivali

kakršnokoli povezavo z društvom, saj je to pomenilo le še dodatno stigmo in s tem dodatne konflikte znotraj družin, četudi so si na ta način izboljševali svoj situacijo. Napetosti pri preoblikovanju identitete je bilo mogoče prepoznati tudi pri lastnem doživljanju položaja vključenih brezdomnih in skozi vzdrževanje starih vzorcev brezdomnega načina življenja. To je logično, saj se tudi v njihovi skupnosti stkejo močne socialne mreže, medsebojna podpora, prijateljstva, družine ... Tako je udeleženka E med delom v posredovalnici občasno zahajala na malico k svojim prijateljem, ki so imeli stalno lokacijo v bližnjem parku, po končanem delu pa se je z njimi odpravila na večerjo v eno izmed humanitarnih ustanov za brezdomne. Nekateri udeleženi so tudi po dolgotrajnejšem sodelovanju v posredovalnici nadaljevali z obiskovanjem humanitarnih organizacij, drugi so še naprej prodajali tudi cestni časopis. Seveda je bilo tudi to logično, saj jim delo v posredovalnici na začetku še ni nudilo dovolj sredstev za preživljanje in so si jih morali deloma še naprej priskrbeti na stare načine. Na večplastnost reševanja situacije brezdomstva je sam opozoril eden izmed članov društva (J), ki je bil nekaj časa v programu nastanitvene podpore: »Tudi ko dobiš stanovanje, veliko stvari ostane istih kot prej, saj nimaš denarja. Še naprej se moraš prilagajati urnikom organizacij, npr. glede prehrane. Še vedno si prisiljen v isti tempo.«

Pomemben vidik samoidentifikacije in preseganje vloge brezdomnega v lastnih očeh je v svojem diplomskem delu (2011) izpostavil kolega etnolog in antropolog ter sodelavec Društva Kralji ulice, Primož Časl. Brezdomstvo je opredelil kot stanje zavesti:

Brezdomstvo je torej dejansko deloma tudi stanje zavesti ("stanje duha"). Vsebuje objektivne konotacije, vendar ne zavisi zgolj od objektivne kategorizacije, pač pa tudi od subjektivnega doživetja (občutka). To pa je seveda občutljivo področje, povezano s samoprepoznavo in identiteto. (Časl 2011: 89)

Na podlagi analize lastne izkušnje in na podlagi pogovorov z ljudmi z izkušnjo brezdomstva je izpostavil dva pomembna momenta pri preseganju posameznikovega brezdomstva: ozaveščenje lastne situacije oz. brezdomstva in željo po spremembi. Pri iskanju izhoda iz situacije pa sta seveda potrebni tako osebna pripravljenost in notranja motivacija kot tudi zunanja spodbuda, podpora, denimo s strani določenih organizacij (Časl 2011: 89).

Seveda ni mogoče pričakovati, da bi človek prekinil z dotedanjim načinom življenja v kratkem času, če bo kot prvo sploh precenil, da bi bilo to zanj bolje ali da si tega želi. Osnova za to pa je zadostna mera avtonomije, tako finančne in nastanitvene kot čustvene.

10.2.3.2. Opis delovnega procesa

Sam delovni proces v posredovalnici je bil vzpostavljen tako, da je čim bolj prilagojen individualnim potrebam vključenih. Pri razporejanju nalog se je dajalo prednost znanjem, interesom, zmožnostim posameznikov in posameznic. Katerokoli nalogo so že dobili, so jo nekateri speljali brez večjih težav, spet drugi so potrebovali več podpore mentoric in ostalih sodelavcev, sodelavk. S tega vidika je bila vloga strokovnih delavk predvsem vzpostavljanje okolja, ki omogoča enakovredno izražanje in upoštevanje mnenj vseh vključenih, odzivanje na pobude, upoštevanje in spodbujanje razvoja veščin. Po drugi strani pa je bilo z nadaljevanjem izvajanja projekta vse bolj očitno, da bo pomemben del sama organizacija dela in da tako velika skupina vključenih ljudi zahteva čim bolj jasno strukturo in preglednost nalog. Čeprav sem imela do tega sama sprva odpor, ki je izhajal iz moje predstave, da to spada bolj v klasično kapitalistično obliko delovnih odnosov, se je pokazalo, da večji del udeleženih to pričakuje in se tudi bolje počutijo, če so odnosi jasni in razporeditve nalog in odgovornosti pregledne. N je denimo svoje želje ubesedil takole:

Sam sem pričakoval, ker sem bil navajen tako, da bo več avtoritete; zdi se mi bolje, če bi bilo več usmerjanja, preveč je demokratično. Moraš se zorganizirati sam in imeti lastne pobude. V tem sicer vidim tudi nekaj pozitivnega, precej pa je odvisno od delovnih navad posameznika.

N je izpostavil pomemben vidik organizacijske kulture in vodenja. Manj avtoritete in delegiranja nalog za vključene pomeni večjo prepuščenost samim sebi in lastnim pobudam. Organiziranost in bolj strukturirano vodenje pa sta najbrž marsikomu predstavljala varnost in s tem dobrino, ki jo v letih nestabilnega, kaotičnega uličnega življenja niso imeli. Tudi na sploh sem pri sodelovanju z brezdomnimi ljudmi velikokrat opazala, da do drugih članov, članic društva in zaposlenih radi uporabljajo hierarhične nazive iz "poslovnega" sveta, kot denimo šef, šefica. Začela sem razmišljati, da gre pri tem za dve ločeni zadevi: dobra organizacija in močna struktura in vzpostavljanje skupnosti z alternativnimi, solidarnostnimi odnosi se med seboj nujno ne izključujeta. Med nadaljnjim delovanjem skupnosti posredovalnice sem prišla do sklepa, da sta za nas pri načinu organiziranja in delovanja pomembna dva vidika: o vseh malenkostih, ki se nanašajo na organizacijo, ni mogoče upoštevati mnenja prav vseh, zato mora biti za vsakdanjo organizacijo dela poskrbljeno s strani ene odgovorne osebe. Medtem ko je pomembno, da se o splošnih vidikih delovanja

posredovalnice (razvoj, poraba sredstev, mreženje, vključevanje novih ljudi ...) pogovarjamo in sprejemamo odločitve skupaj. Tu pride na vrsto demokratično odločanje.

Posredovalnica odpira veliko različnih dejavnosti in s tem raznolike možnosti udejstvovanj, pri katerih se lahko ljudje razvijajo in dopolnijo svoje znanje, veščine, odkrijejo nova zanimanja. Ob tem smo se bolj kot na formalno izobrazbo vključenih ljudi opirali na njihove želje, interese, priučena znanja, pretekle izkušnje. Pri nekaterih je bila kljub temu podlaga za vključitev na določeno področje tudi formalna izobrazba (npr. administrativno delo).

Pomembno je tudi dejstvo, da je bila osnovna dejavnost posredovalnice, delo s stvarmi, zasnovana tako, da ni zahtevala visoke stopnje formalne usposobljenosti, izobrazbe ali kakšnih posebnih veščin. Že na začetku smo dejavnost in delovni proces zasnovali skupaj z upoštevanjem predlogov in vizij vseh vključenih. To smo dosegli z različnimi socialno-pedagoškimi metodami dela. Poleg skupinskih vidikov dela so bili pomembni tudi individualni vidiki sodelovanja z udeleženi. Vsaka posamezna oseba je bila vključena v mentorski odnos s svojo strokovno sodelavko. Ta je nudila podporo pri pripravi individualnega zaposlitvenega načrta in reševanju morebitnih kriz, ki izhajajo iz pritiskov delovnega procesa. Ob vstopu v projekt se je individualni zaposlitveni načrt pripravil na podlagi polstrukturiranega intervjuja. Na osnovi pogovora z vsakim vključenim smo že na začetku dobili vpogled v njihovo individualno situacijo, v pretekle delovne in v manjši meri tudi življenjske izkušnje. Pogovarjali smo se o njihovem preteklem delu, odnosih z delodajalci, znanjih, ki so jih nabrali tekom zaposlitev ali izobraževanj. Pojasnili so nam, katera delovna mesta in naloge so jim ustrezale, kakšni so njihovi interesi in načrti za prihodnost, kakšne skrbi in strahove doživljajo glede zaposlitve in česa rajši ne bi počeli. Govorili smo o njihovi finančni situaciji, ali bi potrebovali tovrstno podporo in kaj bi si želeli doseči na področju ekonomskega osamosvajanja. Sklop vprašanj se je nanašal na konkretno delo v projektu posredovalnice, kje se vidijo v njem, katera znanja lahko uporabijo pri projektu, kakšno organizacijo dela in odločanja bi si želeli. Druga vrsta vprašanj je bila usmerjena v prihodnost, česa bi se želeli še naučiti na delovnem področju ... Večina udeleženi je razložila, kaj bi si želeli doseči na področju osebnega razvoja. Pogovorili smo se glede pričakovanj do ostalih udeleženi v projektu (tako strokovnih delavk kot ostalih na usposabljanju) in glede vizij razvoja same posredovalnice.

Pri delovanju posredovalnice so pomembne še druge možnosti vključevanja, ne le zaposlitveno področje. Ker lahko omogočimo le omejeno število zaposlitev, smo zlasti z

ljudmi, ki so se zelo povezali s projektom, ustvarjali še drugačne možnosti sodelovanja, ki so prav tako temeljile na upoštevanju individualne situacije posameznika, posameznice.

Tako se je denimo 54-letna K pri delu v posredovalnici zelo dobro počutila, njene dolgoletne izkušnje dela v gostinstvu in značajske lastnosti so pripomogle k vzpostavljanju osebnih, dolgotrajnih odnosov z obiskovalci, obiskovalkami, kar je seveda pripomoglo tudi k boljši prodaji. Zaradi velike zadolženosti, ki jo bi bilo, kot je presodila sama, nemogoče odplačati tekom življenja, je ponujeno delovno razmerje najprej zavrnila. Naredila je izračun obstoječih izdatkov in ugodnosti, ki jih prinaša brezposelni status (polovična cena mesečne vozovnice, neplačevanje RTV naročnine itd.) in ugotovila, da bi bila po tem, ko bi ji mesečno trgali za dolg od plače, finančna razlika med zaposlenostjo in nezaposlenostjo zelo majhna. Vseeno si je želela še naprej sodelovati, tako da smo se dogovorili za delo v zameno za plačevanje stroškov v okviru nastanitvenega programa društva. Določeno število delovnih ur pa je dobila odplačano tudi v obliki cestnih časopisov, ki jih je potem prodajala naprej. S tem opisom prikazujem, kako se v okviru celotnega društva Kralji ulice oblikuje lasten mikrosistem menjave. Pri obravnavani posameznici se nanaša na dve pomembni področji njenega življenja. V društvu je vključena tako na delovnem kot nastanitvenem področju, kar z ekonomskega vidika omogoča določeno obliko nemonetarne menjave – menjavo njenega dela za stanovanjske stroške ali za cestne časopise. Gre za ustvarjanje alternativne oblike menjave, ki deluje znotraj, vendar mimo dominantnega kapitalističnega sistema menjave. Posameznica si na ta način ustvari take možnosti za bolj znosno vsakodnevno preživetje, ki še najbolj ustrezajo njeni trenutni življenjski situaciji. Toda potrebno se je zavedati, da v večini primerov to ne morejo biti dolgoročne preživetvene strategije družbeno odrinjenih ljudi, temveč gre le za prehodna obdobja. Sicer se na ta način le podaljšuje človekova izključenost iz dominantnega življenjskega toka. Oseba ima potem še vedno manj stabilen način življenja, saj zaposlitev prinaša določeno varnost v smislu stalnega pritoka denarja, plačevanja prispevkov za socialno varnost, pokojninsko zavarovanje itd. Od vsakega posameznika in posameznice pa je odvisno, do kakšne mere se bodo želeli in tudi zmogli vključiti nazaj v formalno delovno sfero. Predhodno omenjena posameznica se je po določenem obdobju, ko se je ponudila priložnost, odločila, da bi se vseeno rada vključila v formalno obliko zaposlitve (v okviru javnih del). Kakorkoli že, neformalna oblika ekonomije je za nekatere druge ekstremno socialno izključene ljudi edina oblika, ki jim omogoča kolikor toliko znosno preživetje in v katero so se v svojem življenju sploh zmožni vključevati.

Grajenje osebnih in dolgotrajnih razmerij menjave med zaposlenimi v okviru projekta in stalnimi strankami se je kazalo tudi skozi navezanost določenih strank na določene zaposlene. Za prikaz tovrstnega odnosa navajam zapis elektronske pošte, ki smo jo prejeli novembra 2010. Gre za enega izmed več primerov izražanja podpore delovanju skupnosti posredovalnice in v njej udeleženi ljudi. V tem obdobju se je usposabljanje zaključevalo in med obiskovalci in obiskovalkami je očitno prišlo do napačne informacije, da se projekt zaključuje. Ena izmed stalnih strank nam je poslala pričujoče besedilo, ki ga prepisujem v izvorni obliki z izjemo navajanja imen, ki so tu nadomeščena z velikimi črkami:

SPOŠTOVANI!

Odločili ste se da boste vašim kraljem ulice omogočili boljše in lepše življenje predvsem pa bolj kakovostno in koristno za vse. Zato sem bila zelo presenečena ko so mi v petek dejali da se bo verjetno vaša trgovina zaprla v bližnji prihodnosti, sem vaša stalna stranka skoraj vsak teden sem pri vas in velikokrat najdem kaj koristnega zase ali za svoje najbližje. Zelo pa me je razžalostilo da ga. K in g. O ne bosta več delala v trgovini, to sta bila edina na katere si se lahko zanesel še posebno ga. K je bila zelo odlična, vedela je kako se s strankami dela. Takoj je vedela kaj si stranka želi in tudi njenim željam je znala prisluhniti, občutek sem imela kot da je že to kdaj počela ali pa da jo to delo veseli in do sedaj še ni imela priložnosti se pokazati, zato me čudi da takšnih ljudi ne spodbujate, ampak da jim ravno tako ne prisluhnete kot naši politiki... Upam in želim si trditi, da nisem edina, ki si tega želi, posebno sedaj, ko ste tako lepo vse zastavili. Mogoče pa so bili vaši apetiti preveliki, a zavedajte se, da rezultati prihajajo počasi. Upam da trgovina še dolgo ne bo zaprla svojih vrat in da nas bosta ga. K in g. O še velikokrat nasmejala in dala nam kakšno dobro idejo ali zamisel.

Prosim, da boste upoštevali ta droben nasvet!

Vaša stalna stranka LM

Posredovani primer priča o eni izmed mnogih vezi, ki se spletejo med prodajalci, prodajalkami in kupci, nakupovalkami. Tudi v tej obliki tržne menjave znotraj celotnega sistema menjave v posredovalnici ne prihaja do poblagovljenja ljudi. Vzpostavljajo se osebna razmerja, položaj zaposlenih je neodtujljiv in edinstven. Seveda obstajajo tudi znotraj kapitalističnega sistema podjetja in druge organizacije, ki se upirajo poblagovljenju ljudi, vseeno pa je poblagovljenje ljudi, gledano v širšem smislu, splošna težnja kapitalističnega

sistema menjave v sferi delovnih in tudi drugih odnosov. Pomembno je prepoznavanje in utrjevanje praks, ki delujejo proti temu prevladujočemu trendu.

V razmerjih menjave daru so ljudje obravnavani in identificirani v terminih njihovih osnovnih, neodtujljivih značilnosti in razmerji in so zato unikatni... V razmerjih blagovne menjave ljudi opredeljujejo odtujljive značilnosti. Kupec plača osebi za pultom ne zaradi kakšnih neodtujljivih atributov ali povezav z njim (kupcem), temveč zato, ker ta oseba zaseda položaj v organizaciji. Ta pozicija je odtujljiva, ker oseba lahko preneha delati, je povišana ali odpuščena in je še zmeraj ista oseba. Če se pojavi nova oseba, bo kupec posloval z njo in ne s prejšnjo osebo. (Carrier 1991: 126–127)

V skupnosti posredovalnice s samim delovnim procesom in dinamiko odnosov, ki se vzpostavlja znotraj skupine, gradimo na edinstvenosti posameznika, posameznice in na njihovih razmerjih z drugimi, tako s sodelavci kot podporniki.

10.3. Odnos do stvari znotraj sistema menjave v posredovalnici

Če potegnemo analogijo med odnosom do ljudi znotraj kapitalističnega sistema menjave z odnosom do stvari, govorimo o podobni značilnosti njihovega socialnega življenja – njihovi zavrgljivosti. V razmerjih blagovne menjave kapitalističnega sistema ljudje razmišljajo o objektih kot »abstraktnih snopih koristi in vrednosti, ki niso unikatni.« (Carrier 1991: 126) So nadomestljivi, zmožni nadomestiti ali biti nadomeščeni z drugim predmetom: »To je nenazadnje cilj množične produkcije in temelj oglaševanja proizvodov in nakupovalnih katalogov.« (Carrier 1991: 126) V sistemu menjave daru v okviru posredovalnice se identiteta in družbeno življenje stvari konstruirata v kontekstu njune nenadomestljivosti in nezavrgljivosti oziroma v kontekstu ponovne uporabe. V nasprotju s tako imenovano družbo potrošnje, ki z množično produkcijo ustvarja hitro zamenljive stvari, podvržene uniformiranosti trga, se v posredovalnici razvija kontekst s poudarkom na dodani vrednosti rabljenih stvari. Dejavnost posredovalnice oblikuje določen potek družbenega življenja stvari. Iz faze daru prestopijo v blagovno fazo, to pa je obenem tudi faza, ki omogoča vzpostavljanje nadaljnjih odnosov menjave s širšo skupnostjo. Gledano iz perspektive celotnega sistema menjave in ne le njegovega tržnega dela se del stvari, ki nam jih podarijo podporniki, tudi odteguje menjava. Tak primer je denimo rabljen kombi, ki na ga je podarila ena izmed podpornic projekta. Nismo ga namenili prodaji, ampak ga uporabljamo pri delovanju društva,

včasih pa ga posodimo tudi drugim organizacijam. Gre za t. i. koncept »*share economy*«, ki se nanaša na skupno rabo dobrin. S tem in sorodnimi primeri se približamo konceptu »neodtuljive posesti« Annette Weiner (1992), ki sem ga že razdelala v teoretičnem delu disertacije.

Odnos širše skupnosti do posredovalnice se je razvijal postopoma in v povezavi z odnosom do stvari. Sprva so ljudje zahajali k nam bolj iz zanimanja, zato, da so pregledali stvari, ki smo jih imeli na razpolago. Z nadaljevanjem projekta se je zaradi širokega nabora raznovrstnih reči vse pogostejše začelo dogajati, da so hodili k nam z namenom poiskati točno določeno stvar. Pogosto so poudarjali, da se tu dobijo predmeti, ki jih ni več nikjer drugje, v knjigo pohval in pritožb so recimo zapisovali opazke, da je sprehod skozi našo trgovino kot sprehod skozi muzej. Kasneje se je najprej spontano, v sedanjem obdobju pa tudi že z usmerjeno promocijo začela razvijati še ena dejavnost, ki je odpirala nov vidik družbenega življenja stvari v skupnosti. Opazili smo, da so v posredovalnico večkrat zahajali ljudje iz kulturnih institucij (gledališč, televizijskih hiš), scenografi, kostumografi in drugi, ki se ukvarjajo z vizualno podobo v predstavah, oddajah, filmih. Kupovali so izdelke, ki so jih potrebovali, zato smo se odločili, da ponudimo tudi možnost izposoje tako imenovanih rekvizitov, kar jim je prišlo zelo prav, saj običajno nimajo prostora za skladiščenje. Ponavadi so izposajo plačali, v določenih primerih, ko se nam je zdelo, da gre za družbeno pomembno zadevo in je imela organizacija nizek proračun, smo stvari posodili tudi brez povračila. Družbeno življenje stvari v krogotoku posredovalnice se je na ta način razširilo: podarjena stvar gre zaradi svoje umetniške, zgodovinske ali druge vrednosti v izposajo, se kasneje vrne in se nato spet vključi v prodajo kot blago.

Naslednji vidik družbenega življenja stvari v menjalnem sistemu posredovalnice je kupovanje in preprodajanje stvari s strani *bolšjakarjev*. Določene stvari torej tudi po tem, ko so prodane pri nas, ostanejo v svoji blagovni fazi in gredo na boljši sejem, se pravi, vstopijo tudi v drugo sfero menjave. S tem nekaterim ljudem omogočajo preživetje, drugi pa se s preprodajo ukvarjajo iz užitka in za hobi. Določene stvari, predvsem starine in umetnine, ki dejansko dosegajo višjo vrednost, gredo naprej v komisijsko prodajo k starinarju, torej ravno tako še naprej ostanejo v svoji blagovni fazi in zamenjajo sfero menjave. Pri tem vidiku prodaje stvari je ravno sprememba sfere menjave ključnega pomena. V starinarno zahajajo druge stranke kot k nam, z večjo kupno močjo, običajno so njihovi motivi kupovanja tudi drugačni od motivov

naših strank. V posredovalnici pa bi bili le redki pripravljeni plačati tako visoko ceno, četudi so stvari vredne toliko, saj smo si ustvarili javno podobo poceni trgovine.

Komisijaska prodaja pri starinarju se umešča v ekonomski vidik našega razmerja menjave, čeprav pri tem lahko poudarim, da nam starinar vedno vzame manjši odstotek kot drugim.

Poleg prodaje in izposoje stvari v posredovalnici smo se med projektom torej začeli vključevati še v druge sfere menjave. Po eni strani smo ustvarjali lastne, dodatne prostore za vključevanje v tržno menjavo, denimo z enkrat mesečno stojnico v središču mesta, po drugi strani pa smo se postopoma začeli vključevati v druge, že vzpostavljene sfere menjave. Pri nekaterih, denimo garažnih razprodajah in različnih »izmenjevalnicah« stvari v konceptualnem smislu nismo imeli problemov, saj sta se morala in kulturno ozadje teh sfer menjave skladala z našo usmeritvijo. Pri vključevanju v prodajo na boljšem sejmu pa to ni bilo več samoumevno in se je v skupini (na sestankih in v e-poštni korespondenci) razvila dolga razprava, ali je to za našo dejavnost primerno ali ne. Del udeležениh ni imel nič proti in v tem niso videli nobenih problemov, del skupine pa je temu nasprotoval, saj so *bolšjak* videli predvsem kot prostor za ustvarjanje zaslužka, naš koncept pa je veliko širši in torej ni dobro, da bi nas ljudje dojemali na istem nivoju kot »bolšjakarje«. Na *bolšjaku* tako najprej nismo sodelovali, kasneje pa je v skupini prevladalo mnenje, da si je javnost zdaj že ustvarila določen vtis o nas in bi morda vseeno poskusili s prodajo tudi tam. V zdajšnjem obdobju se boljšjega sejma v centru mesta udeležujemo redno, enkrat do dvakrat mesečno. Poleg prodaje in vzpostavljanja stikov z ljudmi, ki se ukvarjajo s sorodno dejavnostjo, tam dosegamo tudi širšo prepoznavnost.

Stvari, ki bi bile sicer zavržene ali neuporabljene, v posredovalnici zamenjajo lastnika, ponovno dobijo nov namen, uporabnost in si na ta način podaljšujejo svoje socialno življenje. Webb Keane (2001) v svojem prispevku govori o »minljivosti« nasproti »stalnosti« objektov. Annette Weiner (intervju z njo v Myers 2001: 269–313) piše o zamisli, da imajo stvari »stalnost energije«. To je tisto, kar jim dovoli krožiti in postati druga stvar. Nekaj železnega je lahko predelano in ima novo življenje; ta stvar se nadaljuje. Navedeno misel lahko navežemo tudi na stvari, ki jih posredujemo skozi projekt. Ohranjajo svojo »stalnost energije«, nadaljujejo s svojim socialnim življenjem v isti obliki kot prej ali predelane, prenovljene, očiščene ... Na tem mestu je smiselno izpostaviti odnos med stvarmi in ljudmi, ki jih posedujejo. Kot je zatrdila Annette Weiner (v Myers 2001: 296), je pri kupovanju umetnin,

starin in dragih stvari »simbioza v dejstvu, da ljudje producirajo sami sebe. Ustvarjajo vrednost v objektih in istočasno uporabljajo te objekte, da ustvarjajo vrednost v sebi.«

10.3.1. Vrednotenje stvari v sistemu menjave posredovalnice

Stvarem, ki se prek posredovalnice vključujejo v krog menjave, je potrebno določiti menjalno vrednost za fazo vključitve v monetarno menjavo. V momentu denarne menjave so stvari v svoji blagovni fazi, v »situaciji, ki lahko karakterizira veliko različnih oblik stvari, z različnih vidikov njihovega socialnega življenja.« (Appadurai 1986: 13) Appadurai je pisal o blagovni kandidaturi stvari, »ki je manj časovna kot konceptualna značilnost in se nanaša na standarde in kriterije (simbolne, klasificijske in moralne), ki definirajo izmenljivost stvari v določenem socialnem in historičnem kontekstu.« (Appadurai 1986: 14) Tako tudi ekonomski pristop vrednotenja določajo presoje zunanjih subjektov. Appadurai je v delu o socialnem življenju stvari (1986: 3) izpostavil, da lahko blago začasno definiramo kot objekte ekonomske vrednosti. Za razlago ekonomske vrednosti se lahko osredotočimo na uporabno, čeprav ne ravno standardno, pojmovanje Georga Simmela (1978), za katerega vrednost ni nikoli neločljiva značilnost objekta, ampak je presoja o njem s strani subjektov. Pri vrednotenju in določanju pomena stvarim gre za teorijo transakcij objektov, ljudi, socialnih razmerij, variacij znotraj tega in povezav med stvarmi. Prav tako tudi Maussov model predlaga, da gre pri vrednotenju in pomenu stvari več kot le za splošni kulturni pomen: »Predmeti pridobivajo pomen iz specifičnih osebnih razmerij, v katerih so izmenjani ali v katerih imajo funkcijo.« (navedeno po Carrier 1991: 132)

Starinar, ki nam pomaga, je vrednotenje rabljenih stvari opisal takole: »Vemo, da ima vsaka stvar svojo ceno in da se ta vzpostavlja na trgu, vendar je vrednost starega kosa pohištva v množici najrazličnejših pogledov, od zgodovinskega, etnološkega, umetniškega do kulturnega in trgovskega.« (Priatelj 2004)

Kako kompleksen je način vrednotenja rabljenih stvari, koliko dejavnikov, ki se nanašajo tako na stvari kot tudi ljudi, vključene v dejavnost, je potrebno pri tem upoštevati, smo spoznavali skozi celotno obdobje delovanja posredovalnice. Za vrednotenje stvari smo v obdobju usposabljanja, ko je bilo vključenih več ljudi, oblikovali tako imenovano strokovno ocenjevalno ekipo. V njej so bili tisti, so se posebej zanimali za to, da bi se poučili o določanju vrednosti stvari in o tem, kaj vse vpliva nanjo.

Kot že nekajkrat omenjeno, nam je pri ocenjevanju vrednejših stvari ves čas pomagal profesionallec s tega področja, lastnik starinarnice. Kasneje, ko se je usposabljanje končalo in so se tri osebe zaposlile, so vsi sodelovali pri vrednotenju. To je najprej potekalo ob določenih dnevih, ko se nas je skupaj dobilo več udeležениh; pregledovali smo na novo prispele predmete in jih ocenjevali. Kasneje smo začeli vse na novo prispele stvari, za katere smo menili, da imajo višjo vrednost, spravljati na določen prostor, kjer jih je kasneje skupaj z drugimi pregledal starinar. Za lažji sistem smo si izdelali barvno legendo od 0,25 do 20 eurov, kjer je vsak barvni krog pomenil določeno vrednost; samolepilne krogce smo lepili na stvari, tabelo pa pritrdili na steno. Numerično so označene stvari le izjemoma, kadar imajo višjo vrednost. Tako na večini stvari ni nalepljenih cen, kot je to običajno v trgovinah, kar na simbolni ravni deluje drugače, saj predmeti niso že na prvi pogled reducirani na svojo ekonomsko vrednost. Na kakšen način bomo označevali cene stvari, je bila stvar daljše diskusije tako znotraj skupine kot tudi s starinarjem. S starinarjem je včasih prišlo tudi do dolgih razprav, saj se je pokazalo, da se naši pogledi na vrednotenje stvari razlikujejo od njegovih, kar je bilo logično, saj smo izhajali iz različnih sfer menjave. Starinar nas je opozarjal, da vrednejših stvari ne smemo ocenjevati prenizko, saj si s tem kvarimo ugled, prav tako mu ni bilo všeč, ker so boljšakarji pri nas prišli do stvari zelo poceni in so jih potem preprodajali na boljšem trgu. Seveda je pri ocenjevanju izhajal iz svojega profesionalnega starinarskega vidika, medtem ko smo mi, na začetku še toliko bolj, izhajali iz dejstva, da hočemo spraviti v obtok čim več predmetov in da morajo biti cene temu primerno nizke; šlo nam je za široko dostopnost stvari.

Kot se je pokazalo kasneje, je večina konfliktov pri vrednotenju izvirala iz potrebe po ustvarjanju ločenih sfer menjave za določene stvari, kar smo med projektom tudi razvijali. Kasneje smo s širjenjem naše dejavnosti – razširili smo se v dodatni prostor zraven, dobili tudi možnost ustvarjanja dveh ločenih sfer menjave že v fizičnem prostoru posredovalnice. V starejšem delu smo ohranili stvari, ki imajo nižjo vrednost in spadajo v sfero vsakdanjega življenja, kot take morajo biti lažje dostopne. Pri njih je pomembna predvsem uporabna vrednost (posoda, krožniki, tehnični pripomočki, kuhinjski pripomočki ...). Novi del pa smo namenili stvarem, ki smo jih vrednotili višje zaradi njihove starinske, luksuzne ali umetniške vrednosti.

Znotraj skupine smo si delili mnenje, da moramo ustvariti svoj lasten način označevanja, ki se bo že na prvi pogled razlikoval od sistema ostalih komercialnih trgovin. Nasploh je bilo prevladujoče mnenje, da želimo s svojim delovanjem ustvarjati neko unikatnost in ne

uniformiranosti. To je na prvem mestu omogočal že širok nabor podarjenih stvari, obenem smo želeli vsemu, s čimer smo se ukvarjali, dodati lasten značaj ... kar ni bilo težko, saj je bilo več posameznikov in posameznic v skupini zelo kreativnih, z dobrim čutom za estetiko. Obenem je barvni sistem ocenjevanja, kar se je pokazalo kasneje, spodbujal tudi različne pogovore glede vrednosti, saj nekateri obiskovalci niso dobro ločili med barvami ali niso opazili barvne legende. Nekateri so se prav namenoma pregovarjali glede barv, saj so skušali znižati cene. Kasneje se je med določenimi kupci v posredovalnici razvil sofisticiran način goljufanja pri cenah, trgali so označbe ali pa zamenjavali listke na predmetih.

Ena pomembnejših usmeritev pri ocenjevanju je bila, da morajo biti cene rabljenih stvari dostopne za ljudi v slabšem ekonomskem položaju. Pri nas nakupuje veliko uporabnikov in uporabnic društva, ki si druge tovrstnih stvari ne bi mogli privoščiti. Tako smo bili pozorni na to, da so bile cene, v primerjavi z drugimi trgovinami, vedno postavljene nižje. V vodiču za vzpostavljanje »dobrodelnih« trgovin avtor tovrstno ovrednotenje imenuje »sočutno ocenjevanje. (Tough 2006: 57). A obenem poudarja, da to ni prvi namen tovrstnih trgovin, saj so usmerjene k temu, da zberejo čim več denarja za svojo organizacijo. Tudi pri nas gre le za delni namen, saj je ustvarjanje zaslužka prav tako pomembno, ker z njim omogočamo zaposlitve brezdomnih ljudi. Občasne pripombe obiskovalcev v smislu, zakaj nismo še cenejši, saj vendarle dobimo stvari zastonj, ne upoštevajo celotnega konteksta in dejstva, da moramo poleg plač pokriti tudi najemnino in obratovalne stroške. Obenem smo morali pri ocenjevanju ohranjati pravo mero in ne ocenjevati prenizko tudi zaradi samih darovateljev stvari. Ljudje, ki nam podarijo stvari, jih namreč podarijo tudi z namenom, da podprejo projekt. V primeru, da bi njihove stvari ocenili veliko prenizko, bi jih na ta način razvrednotili in zmanjšali pomen prispevka darovalcev, kar so nekateri med njimi izpostavili tudi že sami. Vključeni v projekt smo imeli petdesetodstotni popust pri nakupu, s čimer smo spodbujali zavest, da se sredstva vračajo oziroma ostajajo znotraj našega društva, se pravi lastnega sistema menjave. Uporabniki in uporabnice nastanitvenega programa so dobili stvari iz posredovalnice, ki so jih potrebovali za urejanje svoje nastanitve, brezplačno.

Pri sami prodaji smo vedno dopuščali tudi določeno stopnjo fleksibilnosti – »barantanja«, ki je odvisno od subjektivnih odločitev prodajalca, prodajalke. Včasih je prišlo okoli tega, komu in za koliko spuščamo cene, do nesoglasij. Tema se je pogosto pojavljala na sestankih. Sam koncept barantanja pomeni odmik od kulture vrednotenja dominantnega zahodnega kapitalističnega sistema menjave, kjer so cene v večini trgovin fiksno določene. Medtem ko je

v polju sive ekonomije prodaje rabljenih stvari na boljših sejmih in tudi v polju profesionalne prodaje starin, barantanje stalno in je pravzaprav pomemben, ritualni del tega posla. Odnos do barantanja je opisala starinarka iz Maribora:

Ni ga večjega zadovoljstva, kot je prijazno povabilo na čaj od ljudi, ki se vedno znova radi vračajo v tvojo starinarnico, zato ker so nekoč pri tebi nekaj kupili. Diši po carigrajskem bazarju, kjer te vabijo, da stopiš za zaveso, se usedeš, z njimi poklepetaš in piješ čaj do onemoglosti. Trgovanje jim je življenje in brez pogajanja ni dobre kupčije. (Lipovec 2004)

Načeloma smo bili v posredovalnici usmerjeni k temu, da bi se dogovorjenih cen čim bolj držali, uvedli pa smo več stopenj popustov pri nakupu nad določeno vrednostjo. Vseeno se je velikokrat zgodilo, da so prodajalci in prodajalke po svojem občutku spuščali cene. Medtem smo v skladiščnih prostorih v Šiški, kjer smo dvakrat tedensko prirejali tako imenovane skladiščne razprodaje, glede vrednotenja še dopuščali popolnoma odprte možnosti. Tu večina stvari ni imela že vnaprej določenih cen, ampak sta jih sproti določala prodajalec, prodajalka. Občasno je prihajalo celo do tega, da je prodajalec subjektivno vrednotil stvar glede na odnos obiskovalca, obiskovalke. V primeru, da se je obiskovalec po mnenju prodajalca obnašal vzvišeno in neprijazno, je dobil stvar za višjo ceno, kot bi jo plačal v nasprotnem primeru. Tudi K, denimo, mi je med pogovorom v posredovalnici pojasnila, da predmete občasno ovrednoti na podlagi svojega odnosa do obiskovalca, obiskovalke. »Tako si lahko gotova, da bo tista gospa, ki nam je enkrat poskušala nekaj ukrasti, zdaj dobila malo bolj navito ceno.«

Seveda bi tovrsten način vrednotenja z vidika prodajne kulture dominantnega ekonomskega sistema označili za neprofesionalen, medtem ko na simbolni ravni pri tem lahko zaznamo upor proti »McDonald's prodajni logiki«, ki pravi, da je kupec kralj ali reklu »stranka je na prvem mestu«. Skratka, velikokrat imajo odnosi, ki jih vzpostavljajo vključeni v projekt in obiskovalci, obiskovalke, vpliv na to, kolikšna je vrednost stvari oziroma koliko se bo nakupovalcu spustila cena. Stalne stranke, ki pogosto obiskujejo posredovalnico in še na druge načine podpirajo projekt, denimo tudi prinašajo stvari, imajo vzpostavljene bolj osebne, dolgotrajne odnose z vključenimi in tako dobijo stvari mnogokrat še ceneje. Pri tem gre poleg vzpostavljanja socialnih odnosov seveda tudi za vzajemno ekonomsko korist, ki pa ni primarnega pomena, temveč je predvsem posledica trdnih medsebojnih vezi v sistemu menjave. Vidimo, da dostopnost dobrin ni določena le na podlagi dohodkovnih zmožnosti obiskovalcev, obiskovalk, temveč je v veliki meri odvisna tudi od načina vključenosti v

obravnavani sistem menjave. Večkrat se je zgodilo tudi, da so nam stalni obiskovalci in obiskovalke, ki se prav tako ukvarjajo s starinami in rabljenimi predmeti, nudili podporo pri ocenjevanju. Občasno so se v posredovalnici spontano srečali dva ali trije poznavalci starin in potem razpravljali, koliko bi lahko bilo kaj vredno in nas opozorili, če smo kakšno zelo vredno stvar ocenili prenizko. A hkrati je bila tema, ki se je na skupnih sestankih največkrat pojavljala glede vrednotenja, previsoko postavljanje cen. Nekateri udeleženi so v želji, da bi posredovalnica ustvarila čim več zaslužka, občasno cenovno pretiravali. Pomembno je bilo, da smo se večkrat pogovarjali o dostopnosti cen posredovalnice. Obenem je pri vrednotenju stvari pomembno dejstvo, da je pritok zelo velik, kar nam omogoča, da s cenami spodbujamo čim večje kroženje stvari, to pa ima pozitiven vpliv tudi z ekonomskega vidika. Več sredstev pridobimo, če prodamo večje število stvari za nižjo ceno kot pa manjše število dražjih stvari. Stvari oziroma dobrine se delijo na različne vrste. Ena izmed klasifikacij, ki nosi v sebi tudi moralno konotacijo, je na nujne in luksuzne stvari (Douglas in Isherwood 1996: 80–84). Kulturni aspekt nujnih stvari se razkrije pri njihovi uporabi v nizko rangiranih, mnogoštevilnih dogodkih, medtem ko luksuzne stvari služijo v maloštevilnih dogodkih, ki so visoko cenjeni. Tudi socialni razredi se lahko označijo glede na potrošnjo določene vrste dobrin in tudi periodičnost njihove porabe. Razslojenost družbe povzroča, da luksuzne dobrine »običajnega« človeka postanejo dnevno nujne potrebščine zgornjega razreda. Vsak socialni razred je torej mogoče povezati s določenim tipom potrošnje. Na koncu koncev potrošnja zadeva moč, ta pa se vzdržuje in izvaja na veliko načinov. Teorija potrošnje bi se morala posvetiti tudi socialnim politikam. (Douglas in Isherwood 1996: 63)

Kot sem razdelala že v poglavju »Obravnava revščine in družbene izključenosti«, Sen (1979: 2015–2016) v okviru »možnostnega« pristopa do revščine poudarja, da se morajo človekove prednosti obravnavati v okviru razmerja med osebami in dobrinami in ne le na podlagi posedovanja dobrin samih. Gre za prenos osredotočenosti od dobrin samih k temu, kaj dobrine naredijo za ljudi. V tem okviru obravnavamo širok spekter človekovega delovanja: od zadovoljevanja najbolj primarnih potreb do zelo kompleksne aktivnosti in vzdrževanja osebnega statusa znotraj lastne skupnosti. Polna zadovoljitev človekovih potreb je lahko odvisna od človekove relativne pozicije nasproti drugim znotraj svoje skupnosti in širše družbe. Posamezne družbe s svojimi običaji določajo, katere dobrine je nujno posedovati za pripadnost določenemu statusnemu razredu. Posedovati nekatere dobrine, ki sicer niso temeljne za preživetje, je včasih potrebno v smislu, da človek sploh lahko nastopa kot enakovreden član določene družbe. Pomen posedovanja določenih dobrin v danem obdobju je

dobro zajel že Adam Smith (povzeto po Sen 1983: 333) s primerom posedovanja usnjenih čevljev v Angliji osemnajstega stoletja. Najrevnejša kredibilna oseba kateregakoli spola se v javnosti ni mogla pojavljati brez sramu, ne da bi nosila usnjene čevlje. Oseba je morala posedovati usnjene čevlje, niti ne toliko zato, da bi jo bilo manj sram od drugih, temveč preprosto, »da je sploh ne bi bilo sram, kar je kot dosežek absolutno.« (Sen 1983: 333) Po Senu torej pomeni absolutno zadovoljitev potrebe, da se človek lahko izogne javni sramoti. Čeprav usnjeni čevlji niso bili nujni za preživetje, so vseeno imeli status nujne (obvezne) dobrine za življenje v tedanji družbi. V primeru, ko govorimo o višjih slojih in dražjih dobrinah, zahteva po posedovanju dobrin za isto možnost – pojavljati se v javnosti brez sramu – narašča. »Zmožnost živeti brez sramu«, ki jo je poudarjal Smith (navedeno po Sen 1983: 333), »zmožnost udeleževanja v aktivnostih skupnosti,« kot to formulira Townsend, »zmožnost imeti samospoštovanje,« o čemer diskutira Rawls, so primeri zmožnosti z ekstremno spremenljivimi zahtevami po virih (navedeno po Sen 1983: 337).

V posredovalnici na samo vrednotenje vpliva tudi to, za katero vrsto dobrine gre. Dobrine, ki bi jih lahko označili za nujno potrebne za kolikor toliko dostojno preživetje v naši družbi – kamor denimo spadajo nekateri gospodinjski pripomočki (posode, lonci, nekateri električni aparati), poskušamo ovrednotiti čim ceneje v primerjavi s ponudbo »običajnih« trgovin. Tako postanejo dostopne ljudem, ki bi si jih v nasprotnem primeru težko privoščili. Organiziramo pa tudi akcije, ki so v nasprotju z običajnimi prodajnimi strategijami. Tako smo ob zimski akciji čiščenja skladišča naredili 100-odstotno razprodajo oziroma smo ljudem ponudili odvečne stvari zastonj. Šlo je predvsem za predmete, ki so presegale naše prostorske zmožnosti shranjevanja in so se nam nabirali v prevelikih količinah.

Z zelo nizko ceno pa vrednotimo tudi stvari, ki jih imamo veliko in bi jih radi čim hitreje spravili v obtok (na primer skodelice, nekatere okrasne stvari ...). Tako so z nizko, simbolično ceno pri nas na voljo tudi izdelki, ki sicer spadajo pod kategorijo luksuz, predvsem nekateri okrasni predmeti. Pomemben dejavnik vrednotenja je doslednost. Stvari, ki spadajo pod isto kategorijo po zunanjem videzu, materialu, načinu uporabe, starosti ... se trudimo dosledno ocenjevati z istimi cenami, na primer dve skodelici za čaj enake velikosti in enakega materiala ter s podobno poslikavo bosta seveda ocenjeni enako. Znotraj posameznih kategorij torej ne sme biti prevelikih razlikovanj, saj tudi obiskovalci in obiskovalke to hitro opazijo in nas občasno tudi opozorijo.

Z delovanjem posredovalnice in dostopnostjo dobrin za nižje socialne razrede se do določene mere blaži razkorak med socialnimi razredi, vzpostavlja se oblika upora proti prevladujočim potrošniškim vzorcem in silnicam dominantnega kapitalističnega sistema. Poveča se možnost ljudi za dostop do stvari, ki so potrebne za vsakodnevno življenje v naši družbi. Gledano s širšega vidika pa se vzpostavlja prostor vzajemne solidarnosti med ljudmi, stvari krožijo od tistih, ki jih ne potrebujejo v smeri, kjer so potrebne in zaželenne. Če se osredotočim na osnovni koncept posredovalnice, gre za akumulacijo dobrin na osnovi darovanja in za njihovo ponovno distribucijo pod pogoji in v moralno ekonomski sferi, ki jo oblikujemo sami v okviru skupnosti. Z obravnavano dejavnostjo tako deloma nadzorujemo in usmerjamo tok dobrin in tako skupnost kot posamezniki znotraj nje pridobivamo na družbeni moči in avtonomiji.

V sistem menjave so vključeni različni družbeni razredi, pri čemer pa ne moremo skleniti, da pretok stvari v večji meri poteka od pripadnikov višjih socialnih razredov k pripadnikom nižjih razredov. Stvari namreč podarjajo in kupujejo ljudje iz različnih družbenih skupin, saj se je posredovalnica s svojim načinom delovanja, usmerjenostjo, dejavnostmi in združevanjem ljudi z različnim socialnim ozadjem izognila statusu »trgovine za revne«, ki jih pogosto povezujejo s tako imenovanimi dobrodelnimi trgovinami v tujini.

10.3.2. Turnirji vrednosti

Med stvarmi, ki jih podporniki in podpornice projekta prinašajo v posredovalnico, prevladujejo takšne, ki jih na podlagi vseh na prejšnjih straneh opisanih dejavnikov vrednotimo z nizkimi numeričnimi vrednostmi. Občasno nam ljudje prinesejo tudi izdelke, katerih ekonomska vrednost je, zaradi v nadaljevanju opisanih lastnosti, višja. Gre za starine, ki se običajno prodajajo po starinarnicah ali na boljšem trgu v središču mesta. Gledano terminološko, so starine predmeti, ki jim vrednost daje starost. Strokovnih definicij starin je več in se med seboj razlikujejo glede njihove namembnosti, definicija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika se denimo razlikuje od tiste v Zakonu o varovanju kulturne dediščine. Za potrebe pričujočega dela je najbolj primerna definicija, ki jo v sodobnih časih uporabljajo strokovnjaki s področja profesionalne prodaje starin in se ne nanaša toliko na starost objektov.

Tako lastnik starinarnice B definira starino z besedami:

Ko stvar ni več v redni proizvodnji in prodaji, a obstaja zanimanje zanjo, postane starina. Vseeno pa mora imeti neke oblikovalske, umetniške oziroma zbirateljske elemente oziroma presežke, kar pomeni, da vsaka stvar ne more postati starina.

Lastnik starinarnice v Mariboru pa izpostavlja, da mu je namesto izraza starina ljubši izraz »predmet uporabne umetnosti« ali »predmet dekorativne umetnosti«: »Starost tu ne igra odločilne vloge, temveč zgolj umetnostna, uporabna in estetska vrednost predmeta.« (Lipovec 2004). Povezava med osebami in stvarmi je pri starinah očitno izpostavljena in se v zahodni družbi še najbolj izraža skozi višjo ekonomsko vrednost predmeta. Tovrstne dobrine nosijo osebno identiteto, na primer dizajnersko, umetniško, obrtno, vse so povezane z identiteto ustvarjalca. Vez med ustvarjalcem in njegovim izdelkom je za zahodni racionalni um lahko razumljiva in se izraža skozi različne mehanizme, ki se nanašajo na ekonomsko menjavo: vzpostavljanje blagovnih znamk, patenti in zakoni o reprodukcijskih pravicah, pravice ustvarjalcev, da imajo besedo pri tem, kako se predmet poustvarja, po tem ko je že prodan. V sodobnem tržnem sistemu vse bolj prihaja do erozije avtorskih pravic zaradi različnih preprodajalcev avtorskih in umetniških del (npr. založniki) z namenom pridobivanja še večjega zaslužka od avtorskih del.

Dosedanje izkušnje pri ukvarjanju z rabljenimi stvarmi so pokazale, da se osebna identiteta stvari ne ustvarja le na podlagi njihove povezanosti z ustvarjalci, temveč tudi zaradi vezi s prejšnjimi lastniki in njihovim prejšnjim socialnim življenjem. Tovrstno razmišljanje dobro ponazori pogovor dveh deklet v posredovalnici. Ena izmed njih je razložila prijateljici: »Veš, tukaj sem si kupila prstan; od babice nisem dobila nič, zdaj si pa sama kupujem stvari in se delam, kot da so od nje.« Na prvi pogled smešna izjava dobro ponazarja naš odnos do simbolnega pomena rabljenih stvari. Privlačne so, ker nosijo s seboj določeno zgodbo, del svojega socialnega življenja pri prejšnjih lastnikih. Starinar, ki sodeluje z nami najdlje, opisuje, kakšna je običajno pot predmetov in kaj vpliva na to.

Kupci, tudi v tujini, iščejo predvsem predmete iz svojega lokalnega okolja. Ti tako prej ali slej pridejo na območje, kjer so največ vredni, najvišjo vrednost pa zagotovo dosegajo v okolju, iz katerega izhajajo. Zgodbe pa so tiste, ki prodajajo predmete. Zgodbe so zelo pomembne, zato so tudi zelo uspešne dražbe predmetov slavnih oseb.

Starinarstvo in ukvarjanje z rabljenimi predmeti temelji na posebnem odnosu in zavedanju o pomena rabljenih stvari, ki sega onkraj njihove ekonomske vrednosti, kar starinarji praviloma izpostavljajo.

Tega ne moreš početi izključno zaradi denarja, ampak iz neke vrste ljubezni do starih predalnikov in zbledelih likovnih podob na platnu ... Res je, da ko sem se odločal za starinarnico, o tem nisem nikoli razmišljal kot o poslu, ampak kot o načinu življenja. Starine so hrana za dušo. (Mravlje 2010)

Starine in umetnost v sebi hranijo ekonomsko vrednost, vendar so tega zmožne le, ker zbiralcu ali zbiralki obljubijo tudi nekaj drugega – nekaj vrednosti, ki ne more biti zreducirana na ekonomijo: »To, kar skrbi bogate zbiralce, ni postati bogatejši, temveč najti pot, kako prevesti denar v nekaj pomenskega, npr. družbeno priznanje« (Keane v Myers 2001: 12). Pri zbiranju, kupovanju starin gre za sovplivanje med stvarmi in ljudmi. »Simbioza je v dejstvu, da ljudje producirajo sami sebe. Ustvarjajo vrednost v predmetih in istočasno uporabljajo te predmete, da ustvarjajo vrednost v sebi.« (Myers in Kirshenblatt-Gimblett 2001: 296) Ena izmed lastnosti dobrin je tako »zmožnost zvišanja osebne veljave« (Douglas in Isherwood 1996: 80) lastnika.

Pri prodaji starin se izpostavlja dilema, kako prevesti vrednost dediščine, spominov, tradicije in podobnega v menjalno vrednost. Nakupovalci morajo biti ustrezno podučeni, da so pripravljeni v zameno dati primerno vrednost. Podobno se skozi delovanje posredovalnice vzpostavljata praksa in kontekst, s katerima so seznanjeni podporniki, podpornice projekta, zato so za rabljene stvari pripravljeni plačati določeno vrednost. Področje prodaje starin v okviru projekta se vzpostavlja v določenem pomenskem okviru in prostoru, se pravi v določeni sferi menjave. Zaznamuje jo moralni kontekst, drugi načini vrednotenja in hierarhije vrednosti, saj tovrstni luksuzni in zbirateljski predmeti ne spadajo v koncept prodaje rabljenih stvari po nizkih cenah. Za prodajo starin in vrednejših rabljenih predmetov v okviru projekta organiziramo dražbe. Dogajajo se enkrat letno, primerne stvari za dražbo pa zbiramo čez celo leto, jih spravljamo v posebno omaro v kleti, si jih ogledujemo, jih občudujemo in o njih diskutiramo. Vsake toliko si jih pride ogledat tudi starinar in naredi selekcijo, glede na to, kakšna je dejanska vrednost stvari in katere gredo lahko takoj v neposredno prodajo. Zadrževanje stvari izven menjalne sfere za določeno obdobje, torej poleg pridobivanja ekonomskega kapitala, obenem pomeni tudi pridobivanje družbenega kapitala. Včasih

obiskovalci in obiskovalke predmete, ki jih zbiramo za dražbo, opazijo še preden jih pospravimo, jih občudujejo in želijo kupiti prej, a jim pojasnimo, kdaj se bodo lahko potegovali zanje. Občasno tudi sami darovalci prinesejo starine, ki se jim zdijo primerne za dražbo, nam razložijo njihov izvor, povedo, kdo so bili lastniki in nam svetujejo, kako naj jih ovrednotimo. Na sami dražbi si s skrbno izbranimi predmeti dvigujemo javni ugled in širimo glas o našem delovanju tudi med profesionalci s področja starinarstva. Priprave na dražbo, med katere sodi posvetovanje in vrednotenje starin skupaj s starinarjem, fotografiranje in opisovanje predmetov za pripravo dražbenega kataloga, promocija, in sodelovanje z mediji, so tudi dober način za izpopolnjevanje našega strokovnega znanja in profesionalizacijo.

Prvo dražbo smo organizirali na oktobrsko nedeljo 2011 in jo poimenovali Obračun opoldne. Pri sami izpeljavi dražbe in kot dražitelj je prostovoljno pomagal drug starinar – bukvarnar, ki je tudi naš občasni sodelavec in nam podarja ter ocenjuje knjige. Je profesionalen dražitelj, tako da je dogodek izpeljal strokovno in obenem na šaljiv način, s črnim cilindrom na glavi in kladivcem, s katerim je končal posamezno dražbeno prodajo. V lokalni skupnosti smo dobili še drugo podporo v zvezi z izvedbo, lastnik lokala ob Ljubljani nam je brezplačno ponudil svoj prostor. Ta lokacija je bila za dražbo zelo primerna, saj je ob njej potekal tudi nedeljski boljši trg. Tako so se dražbe udeležili tudi mimoidoči ljudje, ki vsako nedeljo obiskujejo *bolšjak*. Prisotni so bili profesionalni prodajalci s tega področja, zbiratelji starin, naključni mimoidoči in stalni obiskovalci posredovalnice. Na razpolago so bili različni predmeti: slike znanih avtorjev, kipci, srebrne sklede, predmeti iz časa obeh Jugoslavij, grafike, kompleti starinskih skodelic, pladnji, knjige ...

Appadurai (1986: 21) je označil institucijo kule kot paradigmo tega, kar imenuje »turnir vrednosti«. To so kompleksni periodični dogodki, ki so odmaknjeni na kulturno dobro definiran način, izven rutin ekonomskega življenja. Kot turnirje vrednosti lahko označimo tudi določene vrste dražb, ki se s svojim ritualnim in recipročnim aspektom razlikujejo od etosa konvencionalne ekonomske menjave. Tako dražbe »dobro presegajo ekonomsko kalkulacijo in se nanašajo na proces transmutacije vrednosti od ene do druge logike vrednotenja, ki je lahko označena na določenih krajih in institucijah« (Baudrillard v Appadurai 1986: 21).

Sodelovanje na tovrstnih »turnirjih vrednosti« je navadno privilegij tistih z močjo in instrument tekmovanja za status med njimi. Čeprav se dogajajo v specifičnem prostoru in

času, imajo njihove oblike in rezultati vedno posledice za bolj vsakdanje realnosti in odnose moči in vrednosti. Kot pri kuli tudi pri takšnih turnirjih vrednosti običajno strateško večšino kulturno merijo z uspešnostjo, s katero akterji poskušajo doseči preusmeritev ali prevrat kulturno konvencionalnih poti za tok stvari (Appadurai 1986: 21).

Dražba »Obračun opoldne«, ki je potekala po posebej za to določenih dražbenih pravilih, je bila poseben dogodek. Dražitelj je z veliko spretnosti popeljal udeležene skozi nabor stvari in vseskozi držal zbrane v napetosti in pričakovanju, občasno pa je tudi sprostil vzdušje s humorjem. Za vse predmete so bile najprej postavljene izklicne cene. Stvari so si lahko zainteresirani ogledali že nekaj ur pred dogodkom. Dražitelj je najprej začel z izklicno ceno, in če ni bilo interesa, je z namenom, da bi prodali vse, šel tudi pod to ceno, kar je bila ena izmed posebnosti, ki je našo dražbo ločevala od standardnih dražb. Zbrani so to hitro spoznali in so začeli čakati, da se je vrednost čim bolj spustila, šele potem so začeli dvigovati cene, ki so se potem, če je bilo za predmet veliko zanimanja, tudi hitro dvignile na izklicno vrednost in nad njo. »Turnir vrednosti« je tako potekal na dveh ravneh: skupinski, med dražiteljem in zbrano množico, in individualni s posameznimi interesenti. Draženje posameznega predmeta je potekalo kot neke vrste psihološki obračun, kjer je bilo po obnašanju takoj vidno, kateri od udeležениh so profesionalni zbiratelji ali prodajalci starin in so že vajeni udeležb na tovrstnih dogodkih. Obenem se je prav tako zelo očitno kazalo, kateri predmeti dosegajo višjo ekonomsko vrednost, saj se je ob tovrstnih primerih zanje potegovalo več udeležениh, navadno poznavalci. Profesionalni zbiratelji so se seveda med seboj poznali in so tako do določene mere tudi vedeli, kaj pričakovati eden od drugega. Ko se je denimo za določeni predmet potegovalo več ljudi in sta na koncu vztrajala le še dva, sta se med seboj običajno poiskala v množici, da sta videla, kdo je tekmeč, potem pa sta dvigovala ceno. Pozorna sta bila na vse znake, tako verbalne kot fizične, da sta preverjala, če nasprotnik ob določeni vrednosti omahuje in bo kmalu odstopil od draženja. Vendar sta se, podobno kot pri igri pokra, trudila tovrstne znake skrivati, pokazati čim manj čustev. Tako je draženje na trenutke potekalo tudi v tišini, kajti tekmujoča sta le z migom prsta nakazala, da dvigujeta ceno. Na vedenje tekmecev je bil zelo pozoren tudi dražitelj. Ocenjeval je, za koliko lahko dviguje ceno, da jo bosta udeležena še pripravljena plačati. Včasih je šlo za minimalno vrednost, na primer pol evra, včasih, pri bolj zaželenih stvareh, se je vrednost dvignila tudi bolj skokovito, denimo za nekaj deset evrov. Na dražbi smo prodali vse stvari, kar lahko deloma pripišemo dejstvu, da so bili vsaj nekateri udeleženi seznanjeni z dejstvom, kam se namenja zbrana

sredstva in so nekatere stvari po zelo nizki ceni kupili samo zato, da podprejo dejavnost posredovalnice. Množica je vsak nakupljen predmet pospremila s ploskanjem.

Prikazala sem, na kakšen način se skozi procese vrednotenja stvari kaže celoten sistem menjave v posredovalnici. Praksa in kontekst, v katerem se oblikuje menjalna vrednost v sistemu menjave posredovalnice, z različnih vidikov prispevata k prevrednotenju dominantnih praks kapitalističnega sistema menjave. Vrednotenje stvari v posredovalnici je v veliki meri podvrženo človeškemu dejavniku, neposrednim odnosom med ljudmi, stvarmi in načini menjave, ki se vzpostavljajo v okviru naše mikroskupnosti. V okviru majhne skupnosti se sistem menjave vzpostavlja bolj transparentno kot v tržni ekonomiji. Podporniki in podpornice projekta prinašajo stvari v javni prostor, velikokrat jih pregledamo, darovalci časih tudi predlagajo kako bi jih ovrednotili. Stalni obiskovalci in obiskovalke nemalokrat preverjajo, kako so se vrednotile njihove stvari, kaj smo že prodali in kaj še stoji na policah. Podobno misel zasledimo v Maussovi (1996: 19) razlagi ekonomije daru. Darovi so dani v kontekstu javne drame, glede njih ni nič skrivnega. Neposredno so vezani na javni ugled, distribucijo časti in religiozne sankcije, tako je ekonomija daru bolj vidna kot tržna. Že zaradi razvidnosti so rezultati distribucije dobrin in storitev bolj podvrženi javnemu vpogledu in sodbi glede pravičnosti, kot to velja za rezultate tržne menjave.

11. ZOPERSTAVLJANJE SILNICAM DOMINANTNE STRUKTURE KAPITALISTIČNEGA SISTEMA S PRESEGANJEM DRUŽBENE VLOGE BREZDOMNIH LJUDI

Po pregledu posameznih, sicer povezanih elementov menjave, ki sem ga opravila v predhodnih poglavjih, predstavljam celostni pogled na to, kako se kot skupnost, ki deluje na paradigmi daru, skušamo zoperstavljati silnicam dominantnega ekonomskega sistema. Opisujem in obrazložim tako zunanje kot notranje pritiske, s katerimi se pri tem soočamo tako na individualni kot družbeni ravni.

11.1. Predstavljanje delovanja skupnosti posredovalnice in tematike brezdomstva v javnosti

Glede na to, da je za samo delovanje posredovalnice eden najpomembnejših dejavnikov podpora lokalne skupnosti in širšega okolja, je bilo v našem interesu, da svojo dejavnost čim bolj predstavimo v javnosti. Ob sodelovanju s predstavniki, predstavnicami medijev, ob njihovem odnosu do vključenih in ob samih medijskih odzivih se je pokazalo, kateri so še vedno značilni predsodki o brezdomstvu in na kakšen način se jim lahko zoperstavljamo. Ugotovili smo, da je način, na katerega se vključeni ljudje z izkušnjo brezdomstva predstavljajo v medijih, zelo pomemben. Po objavljenih prispevkih smo o tem večkrat tudi diskutirali z namenom, da bi si vključeni krepili samopodobo pri nastopanju v javnosti. Pokazalo se je namreč, da predstavniki medijev do njih pristopajo z določenimi utrjenimi predstavami, ki jih je včasih težko razgraditi. V prvi vrsti je bilo pomembno, da vključeni zavzemajo vlogo nosilcev, nosilk projekta, da so glavni akterji in akterke pri vzpostavljanju skupnosti. Nekateri vključeni se niso hoteli javno izpostavljati, saj so menili, da jih povezava s Kralji ulice zaznamuje na neželen način. K temu so ključno prispevali pritiski domačega okolja. Ena izmed udeleženi (E) se denimo v medijih ni želela pojavljati, doma naj bi imela probleme, ker dela v društvu, to naj bi bilo sramotno. Drugi izmed udeleženi (N) pa je imel do medijev odpor zaradi preteklih slabih izkušenj in »vsiljivega, pokroviteljskega odnosa«, kot se je izrazil sam. Tako tudi ni pustil nobene objave o sebi v časopisu *Kralji ulice*. Med potekom projekta in z večjo prepoznavnostjo našega delovanja pa si je premislil in začel tudi sam pisati prispevke zanj.

V začetnem obdobju delovanja posredovalnice in tudi kasneje, pri samem razvoju projekta se je lastni časopis pokazal kot velika prednost, saj smo z njim dosegali veliko prepoznavnost dejavnosti, obenem pa je pomenil prostor, kjer so se lahko ustvarjalci in ustvarjalke projekta predstavili tako, kot so hoteli. V več številkah pred odprtjem posredovalnice smo predstavljali svoje delovanje in vtise. Več udeležениh nas je v številki, ki je izšla v mesecu pred otvoritvijo, zapisalo svoje občutke, ki so poleg ponosa zaradi skupnega dela in veselja do ukvarjanja z rabljenimi stvarmi izrazili tudi željo po povezovanju, vzpostavljanju drugačnih medsebojnih odnosov in alternativnih oblik sodelovanja, ki pripomorejo k skupnemu dobremu. Prostovoljka, ki je bila zraven že od začetka, je zapisala:

Evo, pa ste skoraj tu. Naša »štacuna«, ki se vali iz jajca idej že dobri dve leti, in želja znova pokazati, da je socialen še kaj drugega kot le pridevnik problema ... Kopičenje novega za sabo pušča osameljeno in »staro«, ki se mu s tem ukrade namen. Mi pa že od prve stojnice igramo kreativno tehniko managementa in vračamo namen vsem starim, »neuporabnim« rečem. Tukaj smo, da smo avtonomni, da smo družbeno koristni, da izkoristimo vse potencialne, da vključimo izključeno! (Nataša 2010: 5)

Dva druga med udeležениmi sodelavkami in sodelavci sta zapisala:

PRP – projekt me zanima me zanima predvsem zaradi tega, ker sem že kot otrok rad brskal po ropotarnicah, hkrati pa mi bo zagotovil tudi vir zaslužka. Podpiram tudi ekološko usmerjenost projekta, ki ponuja alternativo množični potrošnji, saj vse preveč stvari, ki bi lahko bile še uporabne, roma na smetišče. (Tomi 2010: 6)

To je to! ... In vsi lahko na tem naslovu dobite stare stvari, ki bodo z vami izbrale nove funkcionalne poti. Lahko rečemo tudi – kul rabljene stvari – nove uporabne poti ali pa preprosto: stare stvari – nove poti! ... (Jann 2010: 6)

Še ena sodelavka je tudi strnila svoje občutke.

Že od nekdaj so me privlačili stari, rabljeni predmeti, boljši trgi in starinarnice. Vsi izdelki so unikatni in imajo svojo posebno vrednost. Ob tem me veseli tudi delo z ljudmi ... Na začetku naše poti se s skupnimi močmi vzpenjamo proti višjim ciljem in smo lahko sami oblikovalci lastnih zamisli. Upam, da nam uspe najboljše. (Monika 2010: 6)

Nekateri sodelavci in sodelavke so izpostavili predvsem, kako se sami vidijo v projektu, opredelili so svoj delovni, profesionalni vidik vključenosti.

Končno je prišel trenutek, ko se bo odprla naša PRP trgovina. Od samega začetka sodelujem pri projektu. Že od mladih nog sem hotel postati trgovec. Sedaj pa se mi je želja uresničila. Vidim se pri sami prodaji, pri ocenjevanju stvari, mreženju, skladiščenju ... Upam, da bo trgovina delovala dalj časa – vsem strankam se vnaprej in tudi za nazaj zahvaljujem za stvari, ki nam jih posredujete ali jih boste posredovali. (Roman 2010: 6)

V trgovini se vidim med urejanjem dokumentacije, odveč pa mi ne bodo tudi prodaja, čiščenje ter ostalo delo, ki ga trgovina zahteva. Veselim se pričetka dela. Pričakujem razumevanje tako s strani sodelavcev kot tudi strank. Trgovina predstavlja en velik plus v mojem nadaljnjem življenju. (Anči 2010: 6)

PRP je zame zelo ugodna priložnost, da si pridobim izkušnje pri delu s strankami, saj sem se temu izogibala več let zaradi manjvrednostnega kompleksa, ki ga imam zaradi jecljanja. Glede fizičnega dela pa me ne skrbi, saj imam delovne navade in tudi zelo pestre delovne izkušnje, kar se tiče trgovinske dejavnosti. Zame bo največji izziv delati za pultom, kjer bom imela stik s strankami, da izurim svojo komunikacijo in spet pridobom samozavest. Najbolj pa mi pri tem projektu odgovarja prav to, ker se ve, da bomo zaposleni pač težje zaposljiva populacija in se od nas ne bo zahtevalo, da smo popolni. Zelo se veselim tega dela in komaj čakam, da se trgovina odpre. (Teja 2010: 6)

V lastnem cestnem časopisu smo torej lahko pri predstavljanju naše dejavnosti zavzeli vlogo, ki smo jo sami hoteli, medtem ko je to pri sodelovanju z drugimi mediji velikokrat predstavljalo problem. Večina udeležениh se je sicer z veseljem javno izpostavljala, čeprav so ob tem ugotavljali, da jim novinarji velikokrat zastavljajo neprijetna, tudi ponižujoča vprašanja. V večini primerov so jih predstavniki medijev spraševali po (tragičnih) osebnih zgodba, po vzrokih, zakaj so postali brezdomci in hoteli so vedeti, kako se jim je življenje spremenilo zdaj, ko so vključeni v projekt. Sklepam, da je brezdomstvo dojeno kot problem, za katerega so krivi ljudje sami, mediji pa so v želji po škandaloznosti usmerjeni k iskanju pretresljivih zgodb o »padcu« in »uspehu«. Do podobnih dognanj sta pri analiziranju medijskih diskurzov o brezdomstvu prišla tudi Špela Razpotnik in Bojan Dekleva.

V veliki večini je brezdomstvo predstavljeno kot problem, in sicer kot problem socialne bede, nasilja med brezdomci ter zasvojenosti. Le zelo majhen delež prispevkov problematizira tematiko brezdomstva na tak način, da ne bi bili problem sami brezdomci, temveč nekdo ali nekaj drugega. (Dekleva in Razpotnik 2006: 186)

Za primerjavo lahko navedem, da mene same v vlogi strokovne sodelavke pri projektu niso predstavniki medijev nikoli spraševali o moji osebni zgodbi in kako se je mi spremenilo življenje s projektom, temveč so se vedno osredotočali le na strokovne in organizacijske vidike ter ozadje projekta. V ilustracijo odnosa medijev do udeležениh izpostavljam primer novinarka brezplačnika *Žurnal* med srečanjem z eno izmed naših udeležениh (R), ki je privolila v intervju; poleg sem bila tudi sama, ker je hotela nekaj vprašanj zastaviti tudi meni. Takoj na začetku jo je vprašala, če je brezdomka. R najprej ni vedela, kaj bi odgovorila, zato me je pogledala in bila tiho. Novinarka je nato še nekajkrat ponovila vprašanje na različne načine. Spraševala jo je, če je na cesti, kje živi, saj jo je na vsak način hotela predstaviti kot brezdomko, kar je bil pristop večine predstavnikov in predstavnic medijev. Ljudi, vključene v projekt, so hoteli reducirati predvsem na njihovo identiteto brezdomca, brezdomke in so pri tem zanemarjali vse druge aspekte njihove osebnosti, delovanja, pogleda na svet. Na koncu je novinarka vprašala R še po priimku, vendar ga ta ni želela povedati, ampak se je hotela predstaviti samo poimensko. Že ves čas je namreč od domačih doživljala velike pritiske zaradi dela na društvu. Novinarki se je to zdela diskreditacija, saj brezdomce vedno predstavljajo samo z imenom brez priimka, kot da so nepomembni. Še naprej je silila v R, naj pove priimek, dokler se ni vmešala druga izmed vključenih v projekt (E) in se razjezila, naj jo neha nadlegovati. »Novinarji se samo okoriščate, hočete prikazati samo našo nesrečo in nas kot ene butce, revčke.« E se je zelo vznemirila, naknadno sva se o tem še pogovarjali. Nekaj časa je hotela potem delati v skladišču, kjer ni bilo toliko ljudi, da se je pomirila. Ko sva se pogovarjali, je z neodobravanjem povedala, da smo kralji (Društvo Kralji ulice) veliko bolj komercialni, kot se predstavljamo, in ob tem odprla tematiko, o kateri sem tudi sama že večkrat razmišljala. V obravnavanem smislu promocije in prodaje smo res »komercialni«, saj je bil sam nastanek društva in njegov uspešen razvoj pogojen z zavzemanjem medijskega prostora z nastankom prvega cestnega časopisa. Navsezadnje sta odmevnost in dober odziv javnosti pripomogla k večji pozitivni identifikaciji brezdomnih ljudi. Če se je prvi velik odziv javnosti zgodil bolj ali manj spontano in nepričakovano, smo kasneje namenoma gradili na

tem. Ob odmevnem delovanju društva so se začeli pojavljati pritiski dominantnega ekonomskega sistema. Ena izmed pomembnih značilnosti kapitalističnega sistema je tudi njegova nagnjenost, da »požre« vse, kar je uspešno in hoče to preoblikovati na način, da bi se tudi tu kot prioriteta postavilo ustvarjanje dobička. Te napetosti sem prepoznavala v ponudbah več podjetij, da bi v časopisu zakupili oglaševalski prostor, in v ponudbah posameznikov ali podjetij, da bi brezdomni ljudje na ulici prodajali tudi njihove izdelke. Nenavaden predlog je prišel tudi s strani novinarki s Televizije Slovenija, ki je razmišljala o tem, da bi bilo zanimivo pripraviti resničnosti šov, v katerem bi brezdomcu dali na razpolago stanovanje in potem spremljali, kaj se z njim dogaja. Ena izmed najbolj ciničnih ponudb je bila ideja neke nepremičninske agencije, da bi brezdomni člani in članice društva delali promocijo za njih, tako da bi po mestu nosili premične plakate v obliki hiše.

Vrnimo se k temi predstavljanja v medijih. Vključeni so včasih nehote, kot so izpostavili kasneje, pristali na vlogo, v katero so jih potiskali predstavniki, predstavnice medijev. Govorili so to, kar se je od njih pričakovalo, denimo kako so hvaležni društvu, ker jim pomaga spet na »pravo pot«. Ob sodelovanju z mediji se mi je tako porodilo vprašanje, na kakšen način narediti prestop iz identitete, ki jo velikokrat zavzemajo brezdomni ljudje in jih vanjo potiskajo tudi družbene silnice; identitete »žrtve«. Na prvem mestu predstavlja del polnomočenja, kot sem že omenila, zavzemanje vloge ustvarjalcev oz. nosilcev, nosilk projekta. Na ta način se prevrednoti človekova identiteta iz pasivnega položaja žrtve v aktivni položaj ustvarjalca, ustvarjalke, ki deluje zase in za širšo skupnost. Včasih bi bilo smiselno, da se skupina pri predstavljanju navzven niti ne loči na strokovne sodelavce, sodelavke projekta in brezdomne. Pomembno je poudarjati predvsem naš skupen interes, našo dejavnost in se predstavljati enotno kot sodelavci in sodelavke pri projektnih nalogah. Seveda pa je potrebno, če se hočemo tako predstavljati navzven, sočasno delovati na dejanskem razvijanju tovrstne dinamike znotraj skupine. Oboje, dojemanje našega delovanja v javnosti in razvijanje naše notranje skupinske dinamike, tudi tega, kako se dojemamo sami, se seveda med seboj prepleta in medsebojno utrjuje.

Medijska prepoznavnost sama po sebi še ne pomeni nujno pozitivnega izida za identiteto ljudi z izkušnjo brezdomstva in za prevrednotenje dojemanja pojava brezdomstva v širšem smislu. Pri sodelovanju z mediji je potrebno ves čas ozaveščati stereotipne predstave, ki se ob tem pojavljajo, in delovati v smeri njihovega sprotnega razgrajevanja. Če še enkrat povzamem lastna doživljanja pri sodelovanju z mediji, lahko sklenem, da se je članom in članicam

društva pretežno veliko težje soočati z novinarji, novinarkami, saj so zaradi same narave vprašanj in predsodkov večkrat prisiljeni vstopiti v vnaprej določen odnos in to pred širšo javnostjo; izpostavljajo se s celotno ranljivo osebo, kajti pričakajo jih zahteve po razkrivanju osebnih, navadno težkih življenjskih zgodb, preteklih tragedij, včasih celo pričakovanja po skesanosti in izražanju želja po ponovni usmeritvi na »pravo pot«. Socialno izključeni ljudje tovrstna družbeno konstruirana mnenja vzamejo nase, jih ponotranjijo in se potem tudi znotraj samoprezentacije prilagodijo temu, kar menijo, da hočejo od njih slišati. Vendar pa najdejo tudi druge načine soočanja s stigmo brezdomstva. Nekateri se ji zoperstavljajo tako, da se s ponosom javno nazivajo kot Kralji ulice. Eden izmed udeležениh (A) je na stojnicah v središču mesta vsakič na ves glas vpil »kralji ulice«, tako da so vsi mimoidoči vedeli, koga zastopa; na odprtju posredovalnice sta skupaj z drugim udeležениm (F) pela »klošarsko« himno, ki sta jo sama sestavila.¹⁶ Udeleženka E se mu je smejala in komentirala, da ostali hočejo na vsak način zakriti, kdo so, on pa se dere na ves glas.

11.2. Soočanje z odnosom do brezdomstva s strani državnih in drugih institucij s področja socialnega varstva

Poleg soočanja z medijskim odnosom do brezdomstva smo se med vzpostavljanjem skupnosti posredovalnice soočali tudi s stereotipnim odnosom institucij. V okviru projekta »Razvijanje praktičnega modela in politike nastanitvene podpore brezdomnim ljudem v Sloveniji«, ki ga je vodilo društvo Kralji ulice, sem leta 2008 opravila analizo potreb in diskurza predstavnikov in predstavnic organizacij, ki delujejo na področju brezdomstva v Ljubljani. Analiza je bila opravljena na podlagi enajstih strukturiranih intervjujev s predstavnicami in predstavniki cerkvenih, nevladnih in državnih organizacij.¹⁷ Na podlagi intervjujev so se izpostavili nekateri pomembni vidiki, ki prikazujejo odnos in naravnost intervjuvanih do obravnavane tematike brezdomstva in revščine; razvidnih je veliko elementov, ki so se izoblikovali v okviru delovne etike industrijske družbe. V diskurzih intervjuvancev in intervjuvank sta izstopali moralistična in razlikovalna drža. Moralistični diskurz vključuje pokroviteljski odnos do brezdomnih ljudi, ki jih je potrebno naučiti, »kako se živi prav«. Gre za raven »prave« človeškosti. Brezdomni skozi tak pogled ne živijo prav glede na norme in vrednote večinske družbe. Zato smo »mi« tisti, ki naj bi jih »naučili, navadili, prevzgojili« in jim tako omogočili ponovno vključitev v prevladujoči družbeni tok. Brezdomne obravnavajo kot ljudi, ki niso

¹⁶ Začetek gre takole: »Mi smo klošarji, združeno podjetje ...«

¹⁷ Intervjuje sva poleti 2008 izvajali s sodelavko pri projektu Majo Kozar.

sposobni poskrbeti sami zase, za svoje preživetje. Več sogovornikov in sogovornic je odgovornost za položaj brezdomnih pripisalo njim samim, njihovi nepripravljenosti delati. Za moralistični diskurz je značilno dualistično mišljenje, videnje sveta v luči »dobrega« in »slabega«. »Dobro« in »pravo« se meri z vrednotnim sistemom širše družbe, slabo pa je vsakršno očitno odstopanje. Dualistično mišljenje zanemari kompleksnost družbenih pojavov, kakršno je brezdomstvo, prispeva k negativni javni podobi in tudi k negativni samopodobi revnih in brezdomnih. Dualistično mišljenje je mogoče zaslediti tudi pri odnosu znotraj same skupine brezdomnih, saj tudi tu obstaja ločevanje na »dobre« in »slabe«, »prave« in »neprave«. »Nepravi« brezdomni naj bi si tovrsten način življenja izbrali sami, »pravi« brezdomni pa naj bi bili v to prisiljeni pod vplivom zunanjih okoliščin. Več sogovornikov in sogovornic je izpostavilo nujno po kategorizaciji brezdomnih v tem smislu na tiste, ki so res »brezdomni« v najožjem pomenu besede – da nimajo kje bivati, in na tiste, ki to možnost imajo, pa vseeno živijo cestno življenje. Tovrstno kategoriziranje izhaja tudi iz že omenjenega dejstva, da v Sloveniji še nimamo formalno sprejete definicije brezdomstva. Zato del strokovne in širše javnosti brezdomstvo še vedno pojmuje v dobesednem pomenu besede in v nasprotju z definiranjem pojava s strani FEANTSE, ki brezdomstvo pojmuje veliko širše. V povezavi z razlikovanjem brezdomnih na »prave«, »neprave«, »dobre« in »slabe« se pogojuje in oblikuje diskurz o raznovrstnih oblikah pomoči, ki so revnim in brezdomnim namenjene. Stigmo, sram in prepričanje, da je revščina posledica lenobe, pogosto ponotranjijo tudi revni sami: »Raziskave so pokazale, da prejemniki socialne podpore razlikujejo sami sebe od stereotipa o goljufih, ki prejemajo socialno podporo in delajo močno razliko med zaslužnimi in nezaslužnimi revnimi« (Harter, Edwards, McClanahan, Hopson, Carson-Stern 2004: 418). Tudi pri vzpostavljanju posredovalnice smo se soočali z navedenimi predsodki. Glede na to, da je projekt podprl Evropski socialni sklad, smo sodelovali tudi z Zavodom RS za zaposlovanje. Na začetku so se ljudje formalno vključili v projekt v okviru programa usposabljanja. Z enim izmed dvanajstih vključenih smo usposabljanje prekinili, saj se je pokazalo, da mu taka oblika dela ne ustreza. Ko sem to sporočila na zavod, je tam zaposlena spraševala, ali ga res ne moramo prepričati, da naj nadaljuje, saj bi bilo tako manj birokratskih zapletov. V nadaljevanju pogovora je spraševala, koliko let ima obravnavani in komentirala, da mu pri njegovih letih res ne preostane drugega, kot da dela. Po njenem mnenju, ki ga je izrazila brez poznavanja ozadja, tj. posameznikovih okoliščin, udeleženi torej ni hotel delati, ker je len. Potem je dodala še, da je ona že vnaprej vedela, da s tako skupino ljudi ne bo šlo: da so jim nadrejeni sicer rekli, »samo na usposabljanje jih pošljete«, ampak ona je vedela, da

bodo še zapleti oziroma so že. Zaposlena je torej izrazila jasno nezaupanje v zaposlitvene zmožnosti skupine ljudi, kot so brezdomni; obravnavala jih je kot homogeno skupino s skupnimi značilnostmi.

Druga tovrstna izkušnja se je zgodila na enem izmed Centrov za socialno delo. Udeleženi (F) se je hotel vključiti v program usposabljanja. Naslednji dan me je poklicala njegova svetovalka in spraševala, za kakšen program gre. Bila je zelo nezaupljiva, saj naj bi ga oni že dlje časa poskušali kam vključiti, a običajno sploh ni prišel, ko so bili dogovorjeni ali pa je bil nepotrpežljiv in je delal »zgago«, kamorkoli je prišel, kot se je izrazila. Dali so ga na komisijo zaradi pridobitve statusa invalida, čeprav po njenem mnenju to zanj ne bi bila prava rešitev – in zato naj bi počakali, kako bo z našim programom. Na koncu pogovora mi je zaželela veliko sreče s »temi našimi uporabniki«. Udeleženi (F) se je potem uspešno vključil, po zaključku formalnega programa usposabljanja v posredovalnici pa je dobil delo drugje in si kasneje ustvaril tudi družino.

Pokroviteljskega in stereotipnega odnosa so bili vključeni deležni tudi od samih financerjev projekta oziroma slovenske posredniške kontrolne službe projekta, delujoče v okviru tedanjega Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. O dogajanju sem izvedela posredno od enega izmed udeleženih (G) in od ene izmed sodelavk (T), saj sama nisem bila prisotna. Gospa iz kontrolne službe je prišla v posredovalnico in se je želela pogovoriti z enim izmed udeleženih (G). G je dejal, da se je pogovarjala z njim kot z otrokom, spraševala ga je, če je zdaj dobro, ko ima službo, če je srečen in če se mu je življenje kaj spremenilo. Udeleženi G je bil po dogodku prizadet; o takšnih izkušnjah smo se potem pogovarjali na sestankih in tudi na delavnicah razvijanja socialnih veščin.

11.3. Soočanje z ekonomskimi sistemskimi omejitvami

Kot se je pokazalo pri dosedanjem sodelovanju z brezdomnimi ljudmi in pri vzpostavljanju skupnosti posredovalnice ter vključevanju ljudi na formalno zaposlitveno področje, je med najbolj problematičnimi dejavniki zadolženost. Nekateri ljudje nimajo niti bančnega računa ali pa ga sploh ne uporabljajo, saj bi jim banke kakršenkoli prihodek takoj trgale. Posedovanje bančnega računa pa predstavlja, kot sta zapisala Douglas in Isherwood (1996: 140), vsaj minimalno vključenost v družbo. Nekateri ljudje na ulici sploh ne razmišljajo o zaposlitvi, saj se zavedajo, da jim bodo zaradi dolgov banke večino pobrale in se jim zdi bolje, da so potem na socialni podpori. Veliko jih zaradi tega razloga rajši dela na črno, kjer pa so večkrat

izkoriščani, podplačani ali sploh niso plačani, kar pomeni še eno slabo izkušnjo več. Za formalno vključenost v program usposabljanja posredovalnice in kasneje zaposlitve je bil pogoj financerjev, da se denar nakazuje le neposredno na posameznikov račun. Ljudje so si torej z vključevanjem v projekt začeli urejati ekonomsko situacijo, pri tem pa naleteli na mnogo ovir. Nekateri so težavo z zablokiranimi računi reševali z odpiranjem računov drugje. V okviru usposabljanja so udeleženi prejeli določeno količino denarja iz projektnih sredstev. Že pri prvem takem nakazilu je prišlo do problemov, saj je veliko bank denar trgalo, čeprav ga ne bi smeli (sodil je pod socialne transferje).

Ljudje z izkušnjo brezdomstva se včasih na stresne situacije, ki se zdijo tistim z urejenim življenjem povsem lahko obvladljive, odzovejo zelo čustveno. Njihov prag tolerance za obvladovanje problemov je nižji, med drugim zaradi preteklih slabih izkušenj in težavnega življenja. Tako so nekateri tudi pri problemu izplačevanja denarja reagirali čustveno in nezaupljivo, najprej do društva, saj so glede na pretekle izkušnje mislili, da se jih hoče spet ogoljufati, potem so ugotovili, da je problem v bankah. Po dolgotrajnem urejanju situacije z bankami s strani strokovnih sodelavk projekta in celo s strani ministrstva je večina denar le vrnilo, le pri eni se je zataknilo. Hoteli so dokazila o projektu, pogodbe itd., skratka, dogovarjanje je zahtevalo veliko časa in birokratskih postopkov, nazadnje pa sploh niso hoteli vrniti denarja. Smo se pa kasneje uspeli dogovoriti za delen odpust dolga, ki ga je imel udeleženi.

V formalnem delu projekta je torej prihajalo do velike napetosti med zahtevami financerjev glede tega, kako mora biti denar nakazan, med odzivnostjo bank in dejansko finančno in celovito življenjsko situacijo vključenih posameznikov in posameznic. Ponovno se je na praktičnem primeru potrdilo, da je zadolženost velika prepreka pri izboljševanju človekove življenjske situacije. Delo na črno je dobro pogledati tudi s tega zornega kota, saj je za marginalizirane ljudi pogosto edini način za kolikor toliko znosno preživetje; po drugi strani pa so na ta način podvrženi izkoriščanju. Poleg težav, na katere so posameznice, posamezniki naleteli pri formalnem vključevanju v polje dela, se bo posredovalnica in njej podobne skupnosti tudi v prihodnosti soočala s sistemskimi in strukturnimi omejitvami dominantnega ekonomskega sistema.

Za skupnosti, ki se formalno umeščajo v polje socialne ekonomije, zaenkrat v Sloveniji še ni nobenih dolgoročnih sistemskih pobud, ki bi omogočale razcvet področja. Kljub sprejetju

Zakona o socialnem podjetništvu in Strategije razvoja socialnega podjetništva v praksi podpora temu polju delovanja še ni vidna. Obstaja veliko zgledov iz drugih držav, načinov, kako bi lahko država na sistemski ravni krepila delovanje teh skupnosti in blažila napetosti med težnjami po ekonomski uspešnosti teh pobud in možnostmi za razvijanje drugačnih medčloveških odnosov (nižja ali ničelna obdavčitev, brezplačni prostori, strokovna podpora, javno naročanje ...). Kakšne alternativne možnosti pa se kljub pomanjkljivi sistemski podpori odpirajo v prid krepitvi delovanja obravnavanih skupnosti, je tema sledečega, sklepnega poglavja.

12. SKLEP: MED PREŽIVETJEM IN DRUŽBENIMI SPREMEMBAMI

V disertaciji sem se posvetila menjavi. Menjavi kot navidezno preprostim osnovnim elementom medčloveških odnosov in menjavi kot kompleksnemu temelju družbeno-ekonomskih sistemov, ki vpliva tako na odnose med ljudmi kot na naš odnos do dobrin. Seveda vseh oblik medčloveških odnosov ni mogoče zreducirati na menjavo, kar je v svojem delu izpostavil tudi Graeber (2011: 91–110), ki je kot tri moralne temelje ekonomskih razmerij navedel komunizem (souplebo), hierarhijo in menjavo. Sama se, kot razvidno, osredotočam predvsem na elemente menjave kot dele celote dveh kompleksnih družbeno-ekonomskih sistemov, ki ju obravnavam: ekonomije daru in kapitalistične ekonomije.

V prvem delu pričujoče disertacijske študije sem predstavila mite, ki so se splekli okoli koncepta menjave v ekonomiji in antropologiji. V zahodnem svetu povzdigujemo racionalno mišljenje in ekonomijo predstavljamo kot objektivno vedo, medtem ko imamo družbene sisteme drugih kultur za manj razvite in mistične. Po pregledu glavnih miselnih okvirov ekonomije se izkaže, da je celotno delovanje kapitalizma utemeljeno na mitih in fikciji, ki se od vzpona klasične ekonomije predstavljajo kot objektivna dejstva. Z upoštevanjem etnografskih podatkov zlahka ovržemo temeljni mit o razvoju menjave, na katerega se naslanja kapitalistični sistem. Razvoj menjave ni šel, kot trdi ekonomska veda, od naturalne menjave do denarja in kasneje do kredita kot najbolj razvite oblike ekonomskega udejstvovanja, temveč naj bi kot najstarejši pravni in predekonomski sistem obstajal sistem totalnih uslug (Mauss 1996: 141). Posamezniki in skupine so med seboj menjavali vse. Na tej osnovi naj bi se oblikovala morala menjave daru. Zavrnitev temeljnega ekonomskega mita o razvoju menjave izpostavi dejstvo, da sodobni ekonomski sistem izvira iz kompleksnih ureditev ekonomije daru in je v njem, tako sem ob branju literature predpostavila, še vedno mogoče najti njene elemente. Prikazala sem tudi druge nosilne mite in vsiljene predpostavke, na katerih temelji kapitalizem: delovanje nevidne roke trga, človek kot *homo economicus*, »nujnost« materialnega napredka, poblagovljenje človeka, »potreba« po vedno novih potrebah.

Ekonomija daru je vse od raziskav Malinowskega med domačini na Trobriandskih otokih in »Eseja o daru« Marcela Maussa burila antropološke duhove. Zorni kot primerjav med kapitalizmom in ekonomijo daru se je skozi družbeni razvoj in razvoj antropološke misli

spreminjal. Če so bile v začetni fazi delitve med obema sistemoma menjave ostro načrtane in so ekonomijo daru prikazovali kot solidarnostno in humano v nasprotju z »zlobnim« kapitalizmom, se je kasneje začela ta dogmatična delitev mehčati. Mauss je menjavo daru in blagovno menjavo obravnaval kot značilnosti različnih družb, kasnejši raziskovalci in raziskovalke pa so ju že razumeli kot dve možni obliki sobivajočih razmerij v isti družbi. Pri tem je prevlada ene oblike nad drugo ključna za opredelitev določenega ekonomskega sistema, kar me je pripeljalo do primerjave med ekonomijo daru in kapitalizmom. Eden glavnih elementov, ki naj bi ločeval oba sistema menjave, je način vpetosti ekonomije v družbeno življenje. Gre za razlikovalni element, na katerega je pri raziskovanju ekonomskih sistemov z zgodovinskega vidika opozoril že Polanyi. Ekonomske aktivnosti naj bi bile v tradicionalnih družbah dobro vpete v družbena razmerja, medtem ko naj bi se v modernih družbah ekonomija vse bolj izvijala iz sfer raznolikih družbenih razmerij in postajala sama sebi zadostna – oziroma naj bi celo imela tendence podrejanja ostalih sistemskih družbenih razmerij. Polanyi je raziskoval ključne momente, ko se je ekonomija začela izvijati iz družbenih razmerij. Med drugim je dokazoval, da je k temu prispevala pogubna predstava: eden izmed mitov, na katerem še vedno temelji ekonomska teorija, je, da so zemlja, ljudje in denar blago. Imenuje jih fiktivno blago, v nasprotju z blagom, ki je proizvedeno za prodajo na trgu. Toda trgi so nastali prav na osnovi te fikcije (Polanyi 2008: 138). Izenačitev fiktivnega in stvarnega blaga je nevarna laž, na kateri temelji ekonomska teorija.

Ekonomija daru in kapitalistična ekonomija se razlikujeta tudi v svojem odnosu do lastnine in z njo povezanim družbenim ugledom. V obeh sistemih je lastnina pokazatelj statusa in družbene moči, le da se v kapitalizmu spodbuja kopičenje, medtem ko je v ekonomijah daru razsipništvo in razdajanje tisto, ki krepi ugled posameznikov, posameznic in skupnosti. Temeljne razlike med ekonomijo daru in tržno ekonomijo se pokažejo tudi pri raziskovanju sil menjave, tj. dejavnikov, ki spodbujajo stvari h kroženju oziroma ljudi k medsebojni menjavi. Če je zahodna ekonomska misel s prevlado klasične in neoklasične teorije reducirala človekovo udejstvovanje v menjavi predvsem na lastni interes, je antropološka misel razloge za menjavo sledila v drugih človeških kvalitetah in drugačnem delovanju celotnega sistema menjave. Značilnost ekonomije daru je močna vpetost in zavezanost ljudi skupnosti, njenim obvezam, kar jih spodbuja k udeležbi v kompleksnem sistemu menjave ritualov, dobrin, uslug. Trg je le eden izmed momentov celotnega sistema menjave. Poleg tega v ekonomiji daru prevladujejo izmenjave med kolektivi in temu primeren odnos do lastnine, ki je skupnostna. Oba sistema menjave opredeljuje različen odnos do dobrin, kar vpliva na to, da je

potek njihovega družbenega življenja prav tako različen. V ekonomiji daru predmete same po sebi določajo njihove simbolne funkcije, ki opredeljujejo način menjave. Povezani so z osebami in so posredniki njihove duhovne, magične moči. Gre za močno prepletenost »biti« stvari in »biti« ljudi, ki vpliva na celoten sistem menjave. Zahodni ekonomski pogled pa opredeljuje predvsem dojemanje stvari v njihovi blagovni fazi, ki se nanaša zlasti na njihovo ustreznost za menjavo na trgu. Tendence antropologije so bile sicer razširiti pojmovanje blaga na dobrine, namenjene menjavi ne glede na to, za kakšno obliko menjave gre. Pomembno izhodišče pričujočega dela je v tem, da je blago le ena izmed stopenj v družbenem življenju stvari in da je poblagovljenje proces, ki se lahko odvija v različnih družbenih sistemih menjave. S takim razumevanjem sem se že približala načinu obravnave družbenega življenja stvari za potrebe svoje avtoetnografske raziskave.

Poleg širšega poblagovljenja stvari, če uporabljam termin poblagovljenje v klasičnem ekonomskem smislu, ima kapitalistična ekonomija tudi tendenco poblagovljenja ljudi, ne le v smislu najbolj krutih dejanskih sužnjelastniških razmerij, temveč tudi v smislu vse bolj intenzivnega vsakdanjega poblagovljenja ljudi v delovnem procesu. Po pregledu razlik med obema sistemoma menjave sem izpostavila naslednje dejstvo: če ju želimo primerjati med sabo z namenom, da bi bolje spoznali njuno delovanje, moramo preseči romantični pogled na ekonomijo daru in črno-belo ločevanje. Le tako lahko poskusimo slediti elementom ekonomije daru tudi znotraj našega ekonomskega sistema, kar je na koncu »Eseja o daru« nakazoval že Mauss. Strogo začrtane opozicije med ekonomijo daru in kapitalistično ekonomijo so parodirale oba sistema menjave, ostro determinirale posamezne elemente ločenih sistemov, obenem pa povsem zanemarile njune možne skupne značilnosti. Antropološke raziskave so se preusmerile od opredeljevanja lastnosti posameznih elementov in celotnega sistema menjave k obravnavi teh lastnosti kot spreminjajočih se procesov znotraj družbenega življenja (proces odtujljivosti stvari, proces produkcije družbenih identitet skozi menjavo, recipročnost kot proces, proces vrednotenja stvari za menjavo, različne faze v družbenem življenju stvari ...). Z opisanim vpogledom ne želimo izbrisati ločnic med delovanjem obeh družbeno-ekonomskih sistemov, saj te obstajajo. Gre predvsem za to, da ne iščemo »naravnih« značilnosti menjave in njenih elementov, temveč skušamo slediti njenim spreminjajočim se potezam, ki vplivajo na družbeno realnost tako ljudi kot stvari. Na ta način je mogoče ugotavljati, kar tudi počnem v drugem delu disertacije, katere so tiste poteze, ki utrujejo delovanje ekonomije daru znotraj kapitalizma in katere so tiste, ki jo šibijo.

Moja avtoetnografska raziskava se nanaša na mikroskupnost, ki smo jo skupaj z brezdomnimi ljudmi in z uporabo rabljenih stvari vzpostavljali znotraj nevladnega sektorja. V skupnosti so spontano, kar sem začela ob študijskem spremljanju naše izkušnje reflektirati za nazaj, vznikali in se razvijali elementi, ki spominjajo na glavne paradigme ekonomije daru. Zato me je začelo zanimati, kakšne so možnosti vzpostavljanja skupnosti z elementi ekonomije daru znotraj dominantnega kapitalističnega sistema.

V Sloveniji in v drugih državah globaliziranega ekonomskega sistema deluje veliko civilnodružbenih skupnosti, ki se razraščajo od spodaj navzgor in izhajajo iz potreb ljudi, ki jih vzpostavljajo. Ene se bolj, spet druge manj uspešno upirajo vplivom kapitalističnega sistema na njihovo strukturo, odnose, organizacijo. Pri obravnavanju tovrstnih skupnosti je pomembno, da ne zapademo v romantiziranje, kot so denimo v romantiziranje deloma zapadli antropologi, antropologinje ob zgodnjih raziskavah ekonomij daru. Dejstvo je, da te skupnosti niso ločeni sistemi, kot to velja za sisteme menjave daru, ki sta jih začela raziskovati Malinowski in Mauss, torej ne delujejo neodvisno od dominantnega družbenoekonomskega sistema ali mimo njega, ampak se soočajo z vsemi vplivi tako na njihovo notranje delovanje kot tudi na njihovo povezovanje z zunanjim svetom. V pričujočem delu obravnavana skupnost in njej sorodne pobude sicer lahko nudijo marginaliziranim skupinam ljudi bolj znosen način preživetja, ne moremo pa reči, da popolnoma rešujejo njihov položaj. Pri tem se zastavlja vprašanje, če so in do kakšne mere so zmožne razvijati drugačen sistem menjave, ki temelji na paradigmi daru, ali pa ostajajo sicer inovativen socialno-varstveni program, ki pa še vedno služi utrjevanju obstoječih odnosov moči in s tem povezanim vzdrževanjem obstoječega ekonomskega reda in prevladujočih odnosov menjave. Sama sem prepričana, da so tega zmožne, drugače bi počela kaj drugega. Ravno zato je ključnega pomena za njihovo polnomočenje prepoznavanje in krepitev tistih elementov, s katerimi se skupnosti upirajo strukturi dominantnega ekonomskega reda in oblikujejo svoje avtonomno delovanje. Obenem pa je pomembno prepoznati tudi načine, s katerimi se dominanten ekonomski sistem zajeda v njihovo delovanje, jih ozavestiti, saj se jim je le tako mogoče tudi zoperstaviti.

Poleg zunanjih pritiskov po ekonomski uspešnosti in uveljavljanju široko sprejetih družbenih norm se v skupnosti pojavljajo tudi notranji pritiski tako na ravni odnosov (delitev vlog, dela, način organiziranja, komunikacija ...) kot tudi na ravni doživljanja posameznikov in posameznic. Skupnosti so živ, spreminjajoči se organizem, ljudje znotraj njih pa se srečujemo v svoji ranljivosti. Pri sodelovanju z marginaliziranimi skupinami, kot so ljudje z izkušnjo

brezdomstva, se vzpostavljajo še bolj intenzivni odnosi; gre za osebe, ki se zaradi preteklih težkih življenjskih izkušenj hitro počutijo ogrožene in so velikokrat tudi bolj nezaupljive. Obenem je glede na dosedanje izkušnje možno reči, da so njihove pobude velikokrat inovativne, entuziazem in tudi pripravljenost za poskušanje novih, še neutečenih poti izven okvirov prevladujoče miselnosti je večja. Linija, na kateri obravnavana skupnost in njej sorodne gradijo svojo avtonomijo in se sočasno soočajo s preprekami kapitalizma, je torej dvojna: na ravni posameznih elementov znotraj njihovega sistema menjave in na ravni njihovega delovanja kot celote. Najprej sem se osredotočila na posamezne elemente, da sem lahko potem zajela njihovo delovanje v celoti kot »totalno družbeno dejstvo«, če si sposodim Maussovo izrazoslovje.

Osnovni koncept skupnosti posredovalnice rabljenih predmetov, ki sem jo obravnavala v pričujočem delu, je akumuliranje dobrin na temelju darovanja in njihove ponovne distribucije pod pogoji in v moralno-ekonomski sferi, ki jo oblikujemo sami. Z usmerjanjem toka dobrin tako v skupnosti kot med ljudmi znotraj nje pridobivamo na družbeni moči in avtonomiji ter prispevamo k temu, da dobrine krožijo od tistih, ki jih ne potrebujejo, v smeri, kjer so potrebne, zaželeno. Razmerja menjave v obravnavani skupnosti, ki med drugim vplivajo na oblikovanje identitete ljudi, je potrebno analizirati na podlagi družbenega življenja stvari in seveda tudi obratno. Stvari znotraj danega sistema menjave se pojavljajo tako v fazi daru kot v svoji blagovni fazi; del celotnega sistema menjave predstavlja tudi tržna menjava, ki pa se razlikuje od tržne menjave dominantnega sistema. Fazo daru v družbenem življenju stvari pojmem kot fazo, v kateri družbene funkcije stvari prevladajo nad njihovimi ekonomskimi. Stvari se v fazi daru pojavljajo v različnih razmerjih menjave znotraj celotnega sistema, ki ga obravnavam. Sistem temelji na podarjenih stvareh: brez tega ne bi deloval. Že same lastnosti podarjenih stvari so takšne, da se upirajo temeljnim značilnostim družbenega življenja stvari na kapitalističnem trgu: niso uniformirane, so unikatne (le redkokdaj se zgodi, da dobimo več enakih stvari), v okviru procesa vrednotenja za potrebe menjave jih je potrebno razporejati v več sferah menjave – kar pomeni, da se upirajo »ekstenzivnemu poblagovljenju« (Kopytoff 1986: 63) in združevanju ločenih sfer menjave, kar je značilnost kapitalizma. Samo vrednotenje stvari za namene menjave je v obravnavanem sistemu veliko bolj pregledno in nadzorovano (v smislu družbenega dobrega), kot je to znotraj kapitalističnega trga. Vrednotenje je ekonomski, individualni in kulturni proces, v katerem se trudimo doseči ravnotežje med raznolikimi dejavniki: dostopnostjo dobrin za ljudi z manj kupne moči,

izpolnjevanje pričakovanj donatorjev, pokrivanje lastnih stroškov obratovanja in zaposlitev, upoštevanje lastnosti dobrin (ohranjenost, uporabnost, unikatnost, umetniška, starinska vrednost ...).

Na tem mestu bom izpostavila še en vidik podarjenih stvari, ki prispeva h krepitvi družbene moči skupnosti posredovalnice. Dobljene dobrine samo posredujemo (oz. jih včasih, čeprav redko, tudi zadržimo in jih imamo v skupnostni uporabi) in jih ne produciramo. To pomeni, da pridemo v takšnem podjetju do določene »lastnine« brez sredstev produkcije, ne da bi vlagali svoj čas oziroma delo ali denar v izdelovanje ali nakupovanje predmetov za prodajo. Seveda pa nas k njeni »pravilni« uporabi vežejo nenapisani družbeni dogovori in pričakovanja, kot je to mogoče slediti tudi v raziskovanju ekonomije daru. Gre za lastnino, ki je skupnostna in od nas zahteva, da se vedemo kot poglavarji, poglavarke v ekonomiji daru, katerih glavna funkcija je zbiranje in nato razdajanje dobrin. Prispodoba je zanimiva zlasti iz vidika prevrednotenja pogleda na družbeno skupino brezdomnih ljudi.

Naj se osredotočim še na raven delovanja obravnavane skupnosti kot celote. Kapitalizem je v osnovi nagnjen k zametavanju povsem uporabnih stvari, z našim delovanjem jih, nasprotno, vračamo v ponovno uporabo. Bistveno pri tem je, da se tudi monetarna menjava, ki je del obravnavanega sistema menjave, usmeri v delovanje skupnosti ali, povedano drugače, denar se porabi v skladu s primarnimi cilji skupnosti (socialnimi, okoljevarstvenimi). In to je dejstvo, s katerim bi se Polanyiu lahko pohvalili, saj predstavlja močno vpetost ekonomije (Polanyi 2008: 118) v celoten mikrosistem menjave.

Pri eni izmed sorodnih skupnosti, ki se je vzpostavila okoli cestnega časopisa *StreetWise* v Chicagu, so artikulirali osnovno napetost med organiziranjem za golo preživetje in težnjami po družbenih spremembah (denar nasproti poslanstvu). Gre za tenzijo, ki se nanaša tako na delovanje skupnosti kot tudi njenih članov, članic. Znotraj delovanja skupnosti, ki jo obravnavam, jo čutimo ves čas, značilna je za delovanje celotnega društva. Če tovrstne skupnosti pristanejo na logiko kapitalizma in so potisnjene v tekmo na trgu, v podrejanje državi z njenimi projektno-razpisnimi pogoji in zahtevami po delovanju v določenem pravno-formalnem okviru, se pojavi nevarnost, da postanejo le privesek ali korektor nedelujočega dominantnega ekonomskega sistema. Njihovo delovanje je reducirano na »socialno podjetništvo«, kot ga trenutno obravnava država in kot naj bi se razvijalo po prevladujočih ekonomskih merilih. Taki mikrosistemi menjave ostanejo »robna ekonomija za robne ljudi«,

kot bi jih poimenovala sama. Ravno takšna ostane vloga njihovih soustvarjalcev, soustvarjalk, ki so determinirani kot »manj sposobni«, »težje zaposljivi« in ostajajo še naprej robni. Na ta način se nadaljuje krhanje njihove moči in omejevanje možnosti njihovega avtonomnega delovanja in odločanja. Prepričana sem, da se ni dovolj ustaviti pri tej osnovni napetosti »denar nasproti poslanstvu«, ker nam preprečuje videti stvari celostno z optike celotnega sistema menjave. Ustvarjanje dobička oziroma presežne vrednosti samo po sebi ni slabo, če se porabi v skladu s skupnostnimi in širšimi družbenimi cilji. Problem se pojavi, ko ustvarjenje dobička in z njim povezani tržni odnosi menjave postanejo glavni smoter delovanja in cilj sam po sebi, kar zasenči ostale družbene odnose in deluje v njihovo škodo.

Tržna ekonomija temelji na nasilju, na kar so opozarjali tako starejši (denimo Polanyi) kot sodobni (Graeber in ostali) avtorji in avtorice. Z namenom nemotenega delovanja trga v najbolj zaostrenih razmerah kapitalizma je potrebno tako ljudi kot stvari iztrgati iz njihovih družbenih mrež, jih čim bolj intenzivno poblagoviti, da je potem mogoče z njimi prosto manipulirati na trgu. Eden bistvenih elementov upora je povezovanje na medosebni ravni in na ravni skupnosti – tudi skozi različne oblike menjave, kjer dobrine v svoji fazi daru igrajo vlogo družbenega povezovalca. S perspektive kapitalističnega sistema je potrebno trgu spet dati mesto, ki mu pripada, ozavestiti, da je fikcija in še to fikcija, ki bi morala zasedati le manjši del širšega družbeno-ekonomskega sistema. Če se želimo izviti iz primeža prevladujočih tržnih odnosov menjave, rešitev ni v zmožnosti ustvarjanja več dobička, sploh in morda še posebej ne pri delu z najbolj odrinjenimi skupinami ljudi. To samo po sebi zahteva drugačno kulturo medčloveških odnosov, kot jo razvijajo v večini dobičkonosnih podjetij. Potrebno je stopiti korak vstran in reflektirati dejstvo, da golo preživetje pa tudi vse druge ustvarjalne ravni človekovega delovanja niso in ne bi smele biti odvisne zgolj od denarja, tržni odnosi pa bi morali predstavljati le del celotnega sistema menjave.

Zoperstavljanje pritiskom kapitalizma terja stalno reflektiranje lastnega delovanja, zlasti v sferi tržne menjave. Kot primer lahko navedem odnos do sorodnih iniciativ, ki so se začele ukvarjati z isto dejavnostjo – prodajo rabljenih dobrin. V razmerjih »svobodnega« tržnega sistema bi bili prisiljeni v bitko za svoj delež »tržnega kolača« in bi se med seboj obravnavali kot konkurenca. V nasprotju s tem želimo delovati v prid vzpostavljanja vzajemnih odnosov menjave, se medsebojno podpirati in si izmenjavati vire za lažje delovanje. S tem se ne krepimo le ena skupnost, temveč naša dejavnost kot celota. Tako smo s svojimi preteklimi izkušnjami podprli vzpostavljanje sorodne skupnosti Ropotarnica v Mariboru in tudi nekatere druge; zdaj pa se tudi medsebojno polnomočimo (skupne promocijske dejavnosti, delitev znanja ...).

Močno povezovanje se dogaja tudi na ravni okoliških skupnosti. Gre za enega izmed pomembnih dejavnikov, ki pripomorejo k polnomočenju delovanja, na ta način razvijamo širše podporno okolje v fizičnem in simbolnem smislu. Povezovanje je lahko povsem neformalno, sčasoma se lahko tudi formalizira v skupne organizacijske oblike (denimo zadružne zveze). Ima ogromno potencialov, ki lahko, če jih prepoznamo in udejanjimo, pripomorejo k vzpostavljanju širokega in avtonomno delujočega sistema menjave. Pri tem je, poudarjam, treba izstopiti iz okvirov miselnosti, ki je postala v našem vsakdanjem življenju že popolnoma samoumevna in je v prevladujočih javnih diskusijah vse preredit postavljena pod vprašaj: privilegiranje monetarno-tržnega delovanja pred vsemi ostalimi oblikami medčloveških odnosov, ustvarjanja dobička, ki je postal sam sebi namen. Ravno zato je med odrinjenimi skupinami ljudi, ki nimajo več kaj izgubiti, vsaj gledano iz materialnega vidika ne, velik potencial. Pripravljeni so preizkušati in razvijati nove oblike sodelovanja in bivanja. Za mnoge najbolj marginalizirane ljudi razvijanje novih oblik sodelovanja predstavlja enega izmed redkih preostalih načinov, kako kljub materialni izključenosti in pomanjkanju materialnih virov ostajati dobro vključeni v razmerja menjave v lokalni skupnosti in si s tem omogočiti vsaj znosen način preživetja.

Povezovanje med skupnostmi z elementi ekonomije daru lahko pripomore k večji avtonomiji vseh sodelujočih na različne načine. Z vzpostavljanjem lastnega notranjega trga se lahko okrepi tudi samo tržno delovanje kot del lastnega celotnega sistema menjave. Odpira pa tudi možnosti za razvijanje sistema onkraj monetarnih odnosov, denimo z vzpostavljanjem lastnih valut ali pa tudi bolj neposrednih oblik menjave (naturalna menjava, menjava za vložen čas po vzoru Časovne banke, podarjanje odvečnih stvari v zameno za bonuse ...). Pri povezovanju postanejo vidne tudi prednosti majhnih sistemov menjave v primerjavi z dominantnim ekonomskim sistemom. Odnosi so neformalni, preglednost delovanja večja, sprejemanje odločitev je transparentno, možno na ravni vseh vključenih. Vsi našteti načini menjave so že znani in preizkušeni v praksi, a lahko povezani v celoto omogočijo vzpostavitev do sedaj še nepreizkušenih širših sistemov menjave.

Če se vrnem nazaj na samo dejavnost, ki jo obravnavam v pričujočem delu, lahko potrdim, da smo bili skupaj z ostalimi sorodnimi iniciativami del vzpostavljanja širšega gibanja, spodbujanja »kulture ponovne uporabe«. V zadnjih letih so se začele v Sloveniji odvijati dejavnosti, povezane s ponovno uporabo rabljenih dobrin, ki v večini primerov niso bile

vezane zgolj na tržno menjavo. Gre za različne garažne razprodaje, tako imenovane »izmenjevalnice« rabljenih stvari, oblačil, dvoriščne sejme, razne »reciklrne« dejavnosti, povezane z obnovo rabljenih stvari, knjižnice reči ... Ponovna uporaba rabljenih stvari v svojem temelju prevrednoti kapitalistično naravnost do dobrin, saj posega tako v produkcijsko kot potrošniško miselnost. Zoperstavlja se pretirani produkciji in zametovanju starih, še povsem uporabnih stvari in obenem omogoča večjo samozadostnost in povezanost skupnosti, kar sem skozi pričujoče delo tudi prikazala.

K delovanju obravnavanih skupnosti lahko pristopimo tudi z ekonomskega vidika.

Če gledamo z gospodarskega stališča, lahko ustvarjajo visoko raven »dobička«. Njihovo delovanje v veliki meri ustvarja »dodano vrednost«, ki pa je netržna, saj proizvaja javne dobrine. Tako »dobiček«, materialen ali nematerialen, pripada celotni skupnosti.

Nihče si posamično ne more prisvojiti njenih učinkov [učinkov dodane vrednosti], kar pomeni, da je celo zelo produktivna, če njeno produktivnost merimo dovolj široko, da zajamemo tudi ugodne stranske učinke, ki so pri kriteriju gospodarske učinkovitosti povsem zanemarjeni. (Radej 2010: 43)

Pomemben vidik je, da je delovanje teh skupnosti usmerjeno v lokalno okolje, iz katerega črpajo svoje vire in vanj tudi vračajo svoje rezultate, vključno s tržnimi. Torej so te skupnosti z upoštevanjem pozitivnih stranskih in dolgoročnih učinkov tudi glede na ekonomske kazalnike uspešne. Ker je naša zahodna miselnost usmerjena v merjenje in beleženje rezultatov delovanja, je mogoče za tak pregled delovanja razviti »kazalnike uspešnosti«, ki bi presegli standardni sistem merjenja uspešnosti glede na BDP.

V sferi »socialne ekonomije«¹⁸ se že odpirajo razprave o merjenju družbenega učinka, kar je v drugih državah z že uveljavljeno tradicijo skupnostne ekonomije že ustaljena praksa.

Merjenje družbenega učinka v povezavi s skupnostjo, ki jo obravnavam v pričujočem delu, bi se nanašalo na notranje in zunanje delovanje posredovalnice. Glede na notranje delovanje bi bili kazalniki uspešnosti, če jih naštejemo le nekaj, dolgoročnost in stabilnost zaposlitve

¹⁸ Izraz socialna ekonomija navajam v narekovajih, čeprav se je v Sloveniji skupaj z izrazom »socialno podjetništvo« uveljavil. Za opis vseh dejavnosti, na katere se nanaša, ni najbolj primeren. Gre za ne povsem pravičen prevod angleškega termina *social economy*. Glede na to, kaj želimo z izrazom označiti, bi bil bolj primeren izraz skupnostna ekonomija. Več o dilemah poimenovanja in »socialni ekonomiji« v Vesel (2010).

vključenih v posredovalnico, smiselnost in raznovrstnost dejavnosti znotraj delovnega procesa glede na interese in znanja vključenih, možnosti za razvoj avtonomije v smislu pridobivanja novih znanj, interesov, širjenje lastne socialne mreže, stabilnost na drugih področjih človekovega življenja (nastanitev, zdravje, upravljanje z zadolženostjo ...), oblikovanje in uporaba mehanizmov, ki prispevajo k čim bolj enakovredni možnosti vseh udeležениh za sprejemanje skupnih odločitev. Glede na zunanje delovanje pa so kazalniki uspešnosti, če navedem nekaj najpomembnejših, količina darovanih stvari, usmerjena v ponovno uporabo, razvijanje dolgotrajnih odnosov menjave s podporniki, podpornicami, načini vzdrževanja odprtosti skupnosti za nove pobude, vstopanje novih članov, članic, zmožnost vključevanja različnih družbenih skupin, potencial vplivanja skupnosti na širšo okolico (spodbujanje in podpora pri razvoju sorodnih dejavnosti) ...

Merjenje ekonomske uspešnosti oziroma višine prihodka od tržne dejavnosti znotraj celotnega sistema menjave pa bi bilo povezano predvsem s tem, kako se prihodek porabi (razvoj dejavnosti, polnomočenje vključenih z izobraževanjem, vračanje v lokalno skupnost z organiziranjem različnih dogodkov itd.). Vse te dejavnike, ki se navezujejo na sistem menjave znotraj obravnavane skupnosti sem skozi pričujoče delo že obravnavala, le da iz druge, antropološke perspektive. Na tem mestu le izpostavljam, da bi bilo učinke kompleksnega sistema menjave mogoče tudi meriti in jih na ta način približati bolj ustaljenim okvirom razumevanja, čeprav pri tem ne gre zanemariti dejstva, da bi to spet prispevalo k večji birokratizaciji dela in morda tudi k zatiranju »spontanosti« delovanja skupnosti in manjšanju njihove avtonomije. Ne glede na to, ali bi njihove učinke merili ali bi jih prepuščali bolj »radostnemu«, eksperimentalnemu in spontanemu delovanju, je gotovo, da bi se moral prostor za njih odpirati in ne omejevati, kot to trenutno počne država s svojimi zakonskimi določitvami glede formalnega delovanja teh skupnosti in razpisi, ki se osredotočajo predvsem na ekonomsko plat delovanja, ne prepoznajo pa vseh njihovih drugih prispevkov. Če bi država želela zares sistemsko podpreti uspešen razcvet obravnavanih skupnosti in soustvarjati ugodno okolje zanje, bi morala začeti razmišljati in delovati v smislu menjave daru. Kakršenkoli »dar«, denimo v smislu možnosti uporabe državnih virov (npr. brezplačne rabe prostorov), ustvarjanja neomejevalne zakonske podlage za njihovo delovanje, olajševalne obdavčitvene politike, skupnih osveščevalnih akcij, podpore pri tržnem delovanju ... bi se večkratno povrnil v obliki bolj prijaznih medčloveških odnosov za vse. Konec koncev bi se morala ravno država po svojem osnovnem namenu držati načela hierarhične redistribucije in

vloge »poglavarja« v ekonomiji daru, katerega smoter je predvsem v akumuliranju in ponovni distribuciji dobrin na podlagi »pravičnega« razsipništva. Če sledimo Maussu in drugim, ki so v ekonomiji daru videli podstat, na kateri so se razvili drugi ekonomski sistemi, nas ne bi smelo skrbeti. Menjava daru je veliko bolj vtisnjena v naša načela delovanja in razmišljanja kot pa načela delovanja, ki jih spodbuja sorazmerno kratek obstoj kapitalističnega sistema.

Ker sem disertacijo začela s pesmijo kanadskega pevca in pesnika, ki se nanaša na stvari, naj jo končam z maorskim pregovorom, ki se nanaša na delovanje ljudi in izraža splošen občutek za pravičnost in uravnoteženo menjavo.

Ko Maru kai atu

Ko Maru kai mai

ka ngohe ngohe.¹⁹

Dajaj tako, kot jemlješ, in vse bo dobro.

¹⁹ Pregovor je naveden v Mauss 1996: 143 in preveden v angleščino kot: *Give as well as take and all will be right*. Dobesedni prevod bi se najbrž glasil: »Kolikor Maru da, toliko Maru vzame, in to je dobro, dobro.« Maru je bog vojne in pravičnosti.

13. SEZNAM LITERATURE IN VIROV

LITERATURA

- Ahmed, S. (2004): *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Appadurai, A. (1986): »Introduction«, v: Appadurai, A., ur., *The Social Life of Things*, Cambridge University Press, Cambridge, 3-63.
- Balibar, E. (2002): *Marxova filozofija*. Ljubljana, Krtina.
- Bauer, P. T. (2000): *From subsistence to exchange and other essays*. Princenton, Princenton University Press.
- Bauman, Z. (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge, Polity press, Malden (MA), Blackwell.
- Bauman, Z. (2005): *Work, Consumerism and the New Poor*. England, Open University Press.
- Beck, U. (2001): *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana, Krtina.
- Beck, U. (2001): *Power in the global age: a new global political economy*. Cambridge in Malden, Polity.
- Bird-Davit, N. (1990): »The Giving Environment«, *Current Anthropology*, 31, 189-96.
- Bloch, M. (1989): »The symbolism of money in Imerina«, v: Bloch, M., Parry, J., ur., *Money and the Morality of Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 165-189.
- Block, F. (2008): »Uvod«, v: Polany, K., *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana, Založba/cf*, 19-45.
- Bourdieu, P. (1977): *Outline of a theory of practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1980/1990): *The Logic of Practice*. Stanford, Stanford University Press.
- Browne, K. E. (2009): »Economics and Morality: Introduction«, v: Browne, K. E., Milgram, B. L., ed., *Economics and Morality, Antropological Approaches*, Altamira Press, Lanham, New York, Toronto, Plymouth, 1-40.
- Carrier, J. (1991): »Gifts, Commodities, and Social Relations: A Maussian View of Exchange«, *Sociological Forum*, 1, 119-136.
- Carrier, J. G. (1995): *Gifts and Commodities*. London, Routledge.
- Carrier, J. G. (1995): *Gifts and commodities exchange and Western capitalism since 1700*. London, Routledge.

Cohen, P. A. (2007): »Self-Conscious Anthropology«, v: Robben, A. C. G. M., Sluka, J. A., ur. *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Blackwell Publishing, Hoboken, Oxford in Melbourne, 108-119.

Časl, P. (2011): *Angažirana antropologija in angažirani antropologi: Antropološki raziskovalni prispevek k reševanju problematike brezdomstva*. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za Etnologijo in kulturno antropologijo.

Damon, F. (1983): »Muyuw kinship and the metamorphosis of gender labour«, *Man*, 18, 305-326.

Dekleva, B., Razpotnik, Š. (2006): Problematika brezdomstva v Ljubljani, Končno poročilo raziskovalne naloge. Ljubljana, Združenje za socialno pedagogiko.

Derrida, J. (1994): *Izbrani spisi*. Ljubljana, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.

Douglas M., (1990): »Foreword«, v: Mauss, M., *The Gift*. London, New York, Routledge, 9-23.

Douglas, M., Isherwood, B. (1978/1996): *The World of Goods*. London in New York, Routledge.

Dumont, L. (1977): *From Mandeville to Marx: the genesis and triumph of economic ideology*. Chicago, University of Chicago Press.

Frazer, J. G. (2007): »Uvod«, v: Malinowski, B., *Argonauts of the western Pacific*. London, Routledge, 7-14. Dostopno na <https://archive.org/details/argonautsofthewe032976mbp>.

Gannon S. (2006): »The (Im)Possibilities of Writing the Self-Writing: French Poststructural Theory and Autoethnography«, *Cultural Studies – Critical Methodologies*, 4, 474 -495.

Gibson-Graham, J. K. (1996): *The End of Capitalism (as we knew it)*. Oxford, Blackwell Publishers.

Glasser, I., Bridgman, R. (1999): *Braving the Street, The Anthropology of Homelessness*. New York, Berghahn Books.

Godelier, M. (2006 [1996]): *Uganka daru*. Ljubljana, Študentska založba.

Goffman, E. (2008): *Stigma: Zapiski o upravljanju poškodovane identiete*. Maribor, Aristej.

Gowan, T. (2009): »New Hobos or Neo-Romantic Fantasy? Urban Ethnography beyond the Neoliberal Disconnect«, *Qualitative Sociology*, 3, 231-257.

Graeber, D. (2001): *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of our own Dreams*. New York, Palgrave.

Graeber, D. (2011): *Debt: The first 5.000 years*. Brooklyn, Melville House Publishing.

Gregorčič, M. (2011): *Potencia: Samoživost revolucionarnih bojev*. Ljubljana, Založba/*cf.

Gregory C.A. (1997): *Savage Money: The Anthropology and Politics of Commodity Exchange*. Newark, Harwood Academic Publishers.

Gregory, C. A., Altman J. C. (1989): *Observing the Economy*. London, New York, Routledge.

Gregory, C.A. (1980): »Gifts to Men and Gifts to Gods: Gift Exchange and Capital Accumulation in Contemporary Papua«, *Man* (NS), 15, 626-652.

Gregory, C. A. (1982): *Gifts and Commodities*. London, Academic Press.

Gregory, C. A. (1983): »Kula gift exchange and capitalist commodity exchange a comparison«, v: Leach, J. W., Leach, E., *In the kula new perspectives on Massim exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 103-117.

Gudeman, S. (1986): *Economics as Culture*. London, Routledge & Kegan Paul.

Gudeman, S. (2001): *The anthropology of economy: community, market, and culture*. Malden, Blackwell.

Halperin, R. H. (2009): »Extreme Gifting: The Moral Economy of a Community School«, v: Browne, K. E., Milgram, B. L., ed., *Economics and Morality, Antropological Approaches*, Altamira Press, Lanham, New York, Toronto, Plymouth, UK, 101-122.

Handler, J.F., Hasenfeld J. (1991): *The Moral Construction of Poverty*. London, Sage.

Harter, L. M., Edwards, A., McClanahan, A., Hopson, M. C., Carson-Stern, E. (2004): »Organizing for survival and social change: The case of Streetwise«, *Communication Studies*, 2, 407-424.

Hunt, E. K. (1979): *History of Economic Thought: A Critical Perspective*. California, Belmont, Wadsworth Publishing Company, Inc.

Kiernan, J. P. (1988): »The other side of the coin: The conversion of money to religious purposes in Zulu Zionist churches«, *Man* 23, 453-468.

Kirshenblatt-Gimblett, B. (2001): »Reflections«, v: Myers, F. R., ur., *The Empire of Things*, School of American Research Press, Santa Fe, 257-268.

Kopytoff, I. (1986): "The cultural biography of things: commodization as process", v: Appadurai, A., ur., *The Social Life of Things*, Cambridge University Press, Cambridge, 65-91.
Kropotkin, P. (1942): *Ethics: Origins and Development*. London, George E. Harrap&Cop., LTD.

Laidlaw, J. (2000): *A Free Gift Makes no Friends*, Royal Anthropological Institute, London, 617-634.

Lévi-Strauss, C. (1969): *The Elementary Structures of kinship*. Boston: Beacon Press.

Lévi-Strauss, C. (1996): »Uvod v delo Marcela Maussa«, v: Mauss, M., *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana, Škuc: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 227-266.

Malinowski, B. (1922/1984): *Argonauts of the western Pacific: an account of native enterprise and adventure in the archipelagos of Melanesian New Guinea*. Illinois, Waveland Press.

Malinowski, B. (2007): *Argonauts of the western Pacific*. London, Routledge @Kegan Paul LTD, v digitalizirani obliki Internet Archive.

Marshall, A. (1961): *Principles of Economics*. London: Macmillan.

Marx, K. (1961): *Kapital*. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Mauss, M. (1924/1996): *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana, Škuc: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Mauss, M. (2002): *The gift: The form and reason for exchange in archaic societies*. London, New York, Routledge.

Miczo, N. (2002): »Hobbes, Rousseau, and the 'Gift' in Interpersonal Relationships«, *Human Studies*, 2, 207-231.

Mill, J. S. (2005 [1868]): *Principles of Political Economy, with some of their applications to Social Philosophy*. Harvard, D. Appleton.

Miller, D. (1987): *Material Culture and mass Consumption*. Oxford, Basil Blackwell.

Miller, D. (2001): "Alienable Gifts and Inalienable Commodities", v: Myers, F. R., ur., *The Empire of Things*, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico, 91-115.

Morgan, L. H. (1985 [1877]): *Ancient Society*. Tucson, University of Arizona Press.

Morris, I. (1986): "Gift and commodity in archaic Greece", *Man* 21, 1-17.

Mosko, M. S. (2005): »Introduction: A (Re)turn to chaos«, v: Mosko, M. S., Damon, H. F., ur., *On the order of chaos, Social Anthropology and the science of Chaos*, Berghahn Books, USA, 1-78.

Muršič, R. (2011): *Metodologija preučevanja načinov življenja: temelji raziskovalnega dela v etnografiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Myers, F. R., Kirshenblatt-Gimblett, B. (2001): »Art and Material Culture: A Conversation with Annette Weiner«, v: Myers, F. R., ur., *The Empire of Things*, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico, 269-313.

Myers, F. R. (2001): »Introduction«, v: Myers, F. R., ur., *The Empire of Things*, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico, 3-6.

Nelson, R. H. (2001): *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*. University Park: Pennsylvania University Press.

Novaković, P. (1999): Antropološka ekonomija vs. ekonomska antropologija, v: Sahlins, M., *Ekonomika kamene dobe*. Ljubljana, Založba/*cf, 413-438.

Nussbaum, M. (1995): *The quality of life*. Oxford, Clarendon Press.

Parry, J. (1986): »The gift, the Indian gift, and the 'Indian gift'«, *Man*, 21, 453-473.

Parry, J., Bloch, M. (1989): »Introduction: Money and the morality of exchange«, v: Bloch, M., Parry, J., ur., *Money and the Morality of Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1-32.

Pateman, C. (1988): *The Sexual Contract*. Cambridge, Polity Press.

Plattner, S. (1989): »Economic Behavior in Markets«, v: Plattner, S., ur., *Economic Anthropology*, Stanford University Press, Stanford, 209-221.

Plattner, S. (1989): »Introduction«, v: Plattner, S., ur., *Economic Anthropology*, Stanford University Press, Stanford, 1-20.

Plattner, S. (1989): »Markets and Marketplaces«, v: Plattner, S., ur., *Economic Anthropology*, Stanford University Press, Stanford, 171-208.

Plattner, S. (1989): »Markets and Marketplaces«, v: Plattner, S., ur., *Economic Anthropology*, Stanford University Press, Stanford, 171-208.

Polanyi, K. (2008 [1944]): *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana, Založba *cf.

Radej, B. (2010): »Prednostna področja razvoja in izzivi socialne ekonomije v Pomurju«, v: Milošević, G., Kovač, Z., Radej, B., ur., *Zbornik prispevkov s strokovne tematske konference: Socialno podjetništvo – Izzivi in perspektive*, Pribinovina d. o. o., Murska sobota, 32–47.

Razpotnik, Š. (2007): »Delovno mesto – ulica (brezdomci mlajše generacije, izključeni iz sfere dela)«, v: Dekleva B., Rapuš, P. J. in Zorc, M. D., ur., *Prehodi v svet dela – izbira ali nuja?*, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, 124-157.

Rus, A. (2010): *Features of Gift Exchange in Market Economy*. Doktorska disertacija. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Ryang, S. (2000) »Etnography or Self-cultural Anthropology?: Reflections on Writing About Ourselves.« *Dialectical Anthropology*, 25, 297-320.

Sahlins, M. (1999 [1972]): *Ekonomika kamene dobe*. Ljubljana, Založba/*cf.

Sedláček, T. (2015 [2012]): *Ekonomija dobrega in zlega. Po sledih človekovega spraševanja od Gilgameša do finančne krize*. Ljubljana, Družina.

- Sen, A. (1988): *The standard of living*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sen, A. (1997): *On economic inequality: enlarged edition with a substantial annex On economic inequality after a quarter century*. Oxford, Clarendon Press.
- Sen, A. (1998): *Resources, values and development*. Cambridge, London, Harvard University.
- Sen, A. K. (1979): »Equality of What?«, v: McMurrin, S., ur., *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge, 197-220
- Sen, A. K. (1983): »Poor, Relatively Speaking«, *Oxford Economic Papers*, 2, 153-169.
- Senett, R. (1988): *The Corrosion of Character: The personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York, W.W. Norton & Co.
- Simmel, G. (1978): *The Philosophy of Money*. London, Routledge.
- Sluka, J. A. (2007): »Fieldwork Relations and Rapport«, v: Robben, A. C. G. M., Sluka, J. A., ur., *Etnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Blackwell Publishing, Hoboken, Oxford in Melbourne, 121-125.
- Sluka, J. A., Robben, A. C. G. M. (2007): »Fieldwork in Cultural Anthropology: An Introduction«, v: Robben, A. C. G. M., Sluka, J. A., ur., *Etnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Blackwell Publishing, Hoboken, Oxford in Melbourne, 1-28.
- Smith, A. (1986 [1776]): *The wealth of nations*. London, Penguin Books.
- Smith, A. (1982 [1759]): *Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, Liberty Fund.
- Smith, A. (2010 [1776]): *Bogastvo narodov*, Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Strathern, M. (1988): *The Gender of the Gift*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Strathern, M. (2005): »Prologue«, v: Mosko, M. S., Damon, H. F., ur., *On the order of chaos, Social Anthropology and the science of Chaos*, Berghahn Books, USA, 14-15.
- Susser, I. (1996): »The construction of poverty and homelessness in US cities«, *Annual Review of Anthropology*, 1, 411-435.
- Šribar, J. L., Cerar, M. (2011): *Delo na robu: Izkušnje pri razvoju posredovalnice rabljenih predmetov*. Ljubljana, Društvo za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice.
- Taussig, M. (1993): *Mimesis and Alterity: a particular history of the senses*. London, New York, Routledge.
- Tucker, R. C. (1978): *The Marx-Engels Reader*. New York, W.W. Norton.

- Vesel, J. (2011): »Socialna ekonomija kot alternative«, *Humanistične paradigme*, 1, 79-90.
- Webb, K. (2001): »Money Is No Object: Materiality, Desire, and Modernity in an Indonesian Society«, v: Myers, F. R., ur., *The Empire of Things*, School of American Research Press, Santa Fe, 65-90.
- Weber, M. (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Weiner, A. (1980): »Reproduction: a replacement for reciprocity«, *American Anthropologist*, 7, 71-85.
- Weiner, A. (1985), »Inalienable wealth«, *American Ethnologist*, 12, 210-227.
- Weiner, A. (1992): *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving*. Berkeley, University of California Press.
- Wolf, R. E. (2010): *Europe and the people without history*. California, University of California Press.
- Zorn, J. (2004): »Zygmunt Bauman, Work, Consumerism and the New Poor«, Recenzija. *Socialno delo*, 4-5, 333-343.
- Židov, N. (2012): »Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. Stoletja«, *Etnolog*, 22, 45-64.
- Žižek, S. (2007): *Nasilje*. Ljubljana, Analecta.

VIRI

- Kreft, L., Bervar, G. (2010): Intervju. *Objektiv*, 30. oktober 2010, 10-13.
- Lipovec, T. (2004): *Ko čas izgine*. Dostopno prek: <http://www.antika-lipovec.si/?lang=&option=content&podrocje=20&id=45&page=Mediji%20o%20nas> (28. junij 2016).
- Lipovec, T. (2007): *Intervju: S pridihom preteklosti*. Dostopno prek: <http://www.antika-lipovec.si/?lang=&option=content&podrocje=20&id=41&page=Mediji%20o%20nas> (28. junij 2016).
- Mravlje, N. (2010): »Jaka Prijatelj, lastnik starinarnice Carniola Antiqua«, *Dobro jutro*, november 2010.
- Prijatelj, J. (2004): *Ko čas izgine*. Dostopno prek: <http://www.antika-lipovec.si/?lang=&option=content&podrocje=20&id=45&page=Mediji%20o%20nas> (28. junij 2016).
- Sedláček, T. (2015a): »To niso ekonomisti, to so računovodje«, *Objektiv*, 24. december 2015, 18-20.

SSKJ 5, (2008). Ljubljana, SAZU in ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Tough, J. (2006): *Setting up and running charity shops: An Essential Guide*. London, Association of Charity Shops.